تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

شێوە و ناوەڕۆك

کۆمەڵێك لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی

منتدى إقرأ الثقافي
للكتب (كوردي - عربي - فارسي)
www.iqra.ahlamontada.com

نووسینی:
ئومێد ئاشنا

شێوە و ناوەڕۆک

کۆمەڵێک لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی

شێوە و ناوەڕۆک

کۆمەڵێک لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی

نووسینی:

ئومێد ئاشنا

ناوی کتێب: شێوە و ناوەڕۆک - کۆمەڵێک لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی

نووسینی: ئومێد ئاشنا

بڵاوکراوەی ئاراس - ژمارە: ٦٤٣

دەرهێنانی هونەریی ناوەوە: کارزان عەبدولحەمید

بەرگ: مریەم موتەقییان

پیت لێدان: ئالاء محەمەد

هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل

سەرپەرشتیی چاپ: ئاوڕەحمانی حاجی مەحموود

چاپی یەکەم، هەولێر - ٢٠٠٧

لە کتێبخانەی گشتیی هەولێر ژمارە (١١٤٧)ی ساڵی ٢٠٠٧ی دراوەتێ

نامۆبوون لە شیعرەکانی -نالی-دا

لە ڕوونکردنەوە و بەرچاوخستنی کاری نامۆبوون لە شیعرەکانی نالی-دا پێویستمان بەوە هەیە پێش دەستبردن بۆ نالی و شیعرەکانی سەبارەت بەنامۆبوون و نامۆیی لە مانای نامۆیی و نامۆبوون بگەین و بزانین ئەم واتایە چییە و چی دەبەخشێ! وە ئایا ئەمە شتێکی فەلسەفی و کۆمەڵێ زانیاری وشکی ناو کتێبە یاخود لەو سنوورەی تێپەڕاندووە و لە ژیانی مرۆڤدا لە کۆن و ئێستادا بوونی هەیە و بەئاسانی دەستنیشان دەکرێت؟ واتە یەکێکە لەو ناوەڕۆك و ڕواڵەتانەی کە پەیوندیدارە بەژیانی ڕۆژانەوە و ئێمە ئەگەر لایەنە باشەکانی ئەم دیاردەیە بخەینە بەرچاو ئەوا دەتوانین لە شیکردنەوەی یەکێ لە گیروگرفتەکانی مرۆڤی ئەم ڕۆژگارە ئاگاداربین.

نامۆیی چییە؟: -نامۆیی واتە- (گواستنەوەی تەواوی مافەکانی ژیانی کەسێ بۆ کەسێ یاخود جێگایەکی تر)(١) باسکردن و ڕوونکردنەوەی هەموو ئەو ڕایانەی کە دەچنەوە سەر لێکدانەوەی نامۆیی کە بابەتێکی ئەوەندە چڕ و لق و پۆدارمان بۆ پێك دەهێنێت کە تیایدا ون دەبین، ئەوەش بتوانین لێرەدا بەکورتی دەری بڕین ئەوەیە کە (نامۆیی واتە لە دەستچوونی دەسەلات و گۆشەگیری و تورەیی و ڕق هەستان و پچڕان و تێکشکان لە واقیعی ژیان)(٢). زانا و ئەدیبە گەورەکانی جیهان وەك -توماس هوبز -ڕۆسۆ -فیختە -شیللەر -هیگل . باسیان کردووە وە کورتە و پوختەی بیری زانایان لەسەر نامۆیی بریتییە لە شەش بەش کە ناوەڕۆکی ئەم واتایە دروست دەکەن.

١- نامۆیی وەك جیابوونەوە و لە یەك دابڕان.

٢- نامۆیی بە واتای جێگۆڕکێ.

٣- بە واتای بابەت -الموضوع-.

٤-بە واتای نەبوون و بڕانی توانا و دەسەلات.

٥- نەبوون و بڕانی ناوەڕۆك.

٦- نامۆبوون بەمانای کەرتبوون و پەرتبوونی پێوەر و چۆنیەتی پێوەرەکان.
واتە -المعاییر والمقاییس-.

دیسان هەر لەم سەرچاوە فراوانەدا دەربارەی نامۆیی، ئەم بەشانە و ئەم گرووپانە

هەریەك بەتایبەت بەڕوونكردنەوەی خۆی دانراوە.

١- نامۆیی لە خۆ.

٢- نامۆیی لە كۆمەڵ -نامۆیی بابەتی-

٣- نامۆیی لە ئیسلامدا.

٤- نامۆیی ئاینی لای فیورباخ.

٥- نامۆیی و هەستی گەردوونی.

وە وشەی نامۆیی بابەتەكانی دیسانەوە لای ئەم هونەرمەند و زانا و ئەدیبانە باس كراوە:

١- ئیفلاتوون بەپێی نامۆبوون لە كتێبی -كۆمار-ەكەیدا.

٢- هیگل.

٣- بیتهۆڤن.

٤- ڤان كۆخ.

٥- شكسپیر لە هاملت-دا.

٦- لە ئادابی لاهوتیدا.

٧- لای -البیر كامۆ-.

٨- لای جان جاك روسو.

٩- لای هیدجرو سارتەر.

١٠- لای فروید.

١١- لای ماركس لە جیاوازی چینایەتیدا.

لێرەدا دێینە سەر بابەتی سەرەكی خۆمان و دوو لایەنی زانستییانەی نامۆیی سەبارەت بەدەركەوتن و ئاشكرایی لە شیعرەكانی نالی-دا باس دەكەین ئەویش ئەم دوو لایەنەیە:-

١- نامۆیی خۆیی -تاكە كەسی- زاتی-الشخصی.

٢- نامۆیی بابەتی -الموضوعی.

١- نامۆیی خۆیی - تاكە كەسی.

نالی دەڵێت:

«عومرێکە بەمیزانی ئەدەب توحفە فرۆشم

زۆرم وت و کەس و تێنەگەیی نیستە خەمۆشم»

«هەرچەندە کە عومری خضر و جامی جەمت بوو

چونکە ئەمڵت زۆرە چ عومرێکی کەمت بوو»

«نالی خۆشت ئەومیدی دڵ بەستە مەبە ئیدی

گەر عاشقی تەجریدی لەم یار و دیارەت چی»

لە بارەی بوونی هەستی کۆمەڵایەتی و ڕێڕەوی تاقیکردنەوەکانی کۆمەڵ لەو بوارەدا بەچەشنێك بووە کە بۆشایی گەورە کەوتووەتە نێوان ئەو بابەتانەی پوختەی هەست و دەرك پێکردنی کەسێتی نالییە.

بۆشاییەکە تەرازوویەکی یەکسان نەبووە، لاسەنگ بووە، تای یەکەمی لە بەرزی بیرکردنەوەی نالی-دا واتای دووەمی لە نزمی ڕادەی پێشکەوتنی بیر و هۆشیاری کۆمەڵایەتی کۆمەڵ بووە.

ئەم -بەمیزانی ئەدەب و توحفە فرۆش بووە- ئەوانیش تێی نەگەیشتوون ئەم -رد الفعل-ە ئەنجامەکەی خامۆشی خاوەنەکەی بووە کە -نالی- دەگرێتەوە.

لە بەیتی دووەمدا هەستی گەردوونی -الوعي الكوني- دەبێتە -عومری خضر و جامی جەم- کە دوو دیاردەی گەورە و نەبڕاوەن. زیاترن لە توانا و دەسەڵاتی مرۆڤ بۆ ژیان و دەرك پێکردن.

ئەمە لایەنی یەکەمی موعادەلەکەیە - لەو بەریشەوە -نالی هیوای زۆر گەش و عومری کەم و کەمتر لە کەسێکی وەك ئەم و بەڵام- جیاواز لە هەست و بیر و عاتیفە.

کە ئەمانەش هەمووی ڕووی دا...

١- زۆرت داهێنا و کەس لێی نەپرسی.

٢- عومری خضر و جامی جەمیشت بوو کەچی تەمەنت کورت و بێ بەها بوو.

کە ئەم دوو لقمان دەرهێنا ئەوا دەبێتەوە ناوەڕۆکی سێیەم بەیت کە ئەنجامەکانی دەبنە یەك و دەبێ نالی دڵ بەستە و بێ بەستە بێ دەبێ ڕێگەی دوورە وڵاتی سەری خۆ هەڵگرتن هەڵبگرێت و هەرەشەی سۆفییەکان و بێ پشت و پەنایی ئەمیش بە ئەمانی

میرنشینی بابان زیاتر جۆشیان دایە و ڕێگەیان پێ گرتە بەر.

کەواتە نامۆیی خۆیی نالی -نامۆیی خۆ نەناسین و ونبوون و ڕەشبینی نییە چونکە ئەو جۆرە نامۆیی و ونبوون و ڕەشبینییە لای زۆر ئەدیبان و زانایانی لای خۆمان و هەندەران دەست دەکەون و فەلسەفەش هەر لە -کۆمار-مکەی ئیفلاتوونەوە هێمای بۆ ئەمە کردووە.

لای نالی- کپبوون و سەری خۆ هەڵگرتن و دەرکردنی جیابوونەوە لە خۆی نەبووە لە هیچ بەیتێکیدا ڕاڕابێ و گومانی ئەم ڕۆیشتن و سەفەرە نا بهێنرێت. لەوەشدا کە -محەمەدی مەلا کەریم- لە کتێبی -نالی لە کلاو ڕۆژنەی شیعرەکانییەوە- دەڵێت: «نالی دوو سەفەری حیجازی هەیە و مادەم لە کاتی سەفەری یەکەمیاندا بەگوڕ کامی لێهاتوو بووە لە سەفەری دووەمیاندا پیر و ئوفتادە و لێ کەوتوو بووە دیارە ئەگەینە ئەو ئەنجامە کەوا ئەبێ هیچ نەبێ(١٥) ساڵێك لە نێوان ئەم دوو سەفەرەیدا بوویێ»[٢]. واتا نالی دووجار چووەتە حەج. دیارە کە سەفەری یەکەم لە سلێمانییەوە دەستی پێ کردووە سەفەری دووەم لە ئەستەمولەوە پێویستە ئەوەش بڵێین کە لە باسی -نامۆیی لە ئیسلام-دا لە یەکێك لەو خاڵانەدا کە هاتووە وا دەگەیەنێت کە زیارەتی ماڵی خوا خۆ ناسین و خۆ دۆزینەوەی ئەم مرۆڤەیە سەبارەت بەوەی کە بیروباوەڕی ئاینی و (یەقینی نەفس) خۆی پاڵی پێوە دەنێ کە ماندوویەتی دوورە وڵاتی بچێژێت. بۆ ئەنجام گەیاندنی یەکێك لە کۆڵەکەکانی بوونە موسوڵمانی تەواو کە ئەویش -حەج-ە نالی کە دووجار ئەم کارەی کردبێ گومانی تیا نەماوە کە هەموو پارچەیەك لە دڵ و بیر و لەشی خۆ ناسین و خۆ ساخکردنەوەی تەواو بووە. لێرەدا دەڵێین نامۆییەکە تەنها نامۆیی جێگەیی بووە.

-الغربة المكانية- بووە بەجێگۆڕکێ و بچڕانی لە جێگەیەك لە بەشێکی زۆری تەمەنی تێدا بەسەربردووە و جۆرەها یادگار و بیرەوەری شیرین و تاڵی تێدا هەیە و لە یادیا کاڵ نابنەوە.

تا لەو کاتەشدا و لە قەسیدەیەکدا کە بۆ وەسفی ڕێگای حەج و بەهای گۆڕ و جێگەی -محەمەد- تەرخانە ئەوا تەواو تێکەڵ بەیەقینی خۆی دەبێ و -حەبیبەی ماڵیاوا- و -شێوەی حوجرەی کۆن- هیچی تر لە ژیانیدا دەوری کاریگەریان نابێ و نالی وەسفی حەج و شاعیریەتی ئەبنە سێ لقی دارێك کە جیهانی نالییە.

لەو جۆرە ساتانەدا نالی نە نامۆیە و نە هەستێکی نامۆبوونیش دەردەبڕێ ئەگەر لەم جێگەیەدا بوەستین و بگەڕێینەوە سەر نالی دەبینین لە کات و جێگەیەکی تردا دەگەڕێتەوە نامۆیی سەفەری خۆی بەخراپ زانیوە –ئەو–ی لە حەسرەت قەدی سەرووی حەبیبە فرمێسکی لە جۆگەی تێپەڕاندووە و بووەتە ڕووبار. لە سەرەتاوە دەڵێت:

ئەمردم من ئـەگەر ئەم جارە بێ تۆ
ئەچم شەرتە هەتا ئەم خوارە بێ تۆ

هەتا

«لە حەسرەت سەروی قەددت چاوی نالی
دوو جۆگە بەڵکـو دوو ڕووبـــارە بێ تۆ»

–لەم بارەیەوە– ئەلبیر کامۆ–ی ئەدیب و فەیلەسووف دەڵێت: «دڵدارەکان ئەگەر لە یەکتری دابڕان لـە ئازاردا دەژین. بەڵام ئـەمـە هـیوا بڕاوی نییە ئەمـان ئـەزانن کە خۆشەویستی هەیە. هۆی ئەمەیە کە من ئازار دەکێشم چاوەکانم وشکن. لە دوورە وڵاتی چاوەڕوانم. ئـەو ڕۆژە هـەر دێت کە بەتـەمـایم»(٤) ئەم بـاوەڕەیەی کـامۆ و قـەنـاعـەتی بڕیاردانی سەفەر لای نالی دوور نین لە یەکەوە چونکە نامۆییە جێگەییەکە –واتە غوربەتە مەکانیەکە– پاش دابڕان لە حەبیبە و ناز و لانەی گەرمی بابانەکان لای شاعیر بووەتە شیعری جوان و وردەکاری بیر و وشە بەکارهێنان. ئەو جۆرە شیعرانەی کە شاعیرێکی بلیمەتی وەك پیرەمێردیان هەژاند کە بڕیار بدات و بڵێت: «ئەگەر لە شیعردا ئیبداع شەرتێکی ئەعزەم بێت، بێ گومان نالی گەورەترین شاعیری کوردە»(٥).

ئێمە لە سەرەتای ئەم نووسینەدا لە حاڵی یەکەمی نامۆیی دواین کە نامۆیی خۆیی –زاتی–یە. دەبێ ئەوەش ڕوون بکەینەوە کە نامۆیی جێگەیی بووەتە هەوێنی نامۆیی –بابەتی–الغربة الموضوعية– واتە کارگەری هۆشمەندی و بیرتیژی لەوێدا لای نالی دەرکەوتووە سامانی ڕۆشنبیریشی زیاتر یارمەتی ئەوەی داوە کارەساتە ناخۆشەکان لە کەسێتی خۆی دوور نەخستۆتەوە و شیعری خۆی وتووە گریانی خۆی هەر گریاوە. دواجار کە ئارەزووی گەڕانەوە بۆ نیشتمان لەسەری دەدات نامە شیعرییەکەی بۆ سالم دەنێرێت وە سالم وەڵامی دەداتەوە کە نەگەڕێتەوە وڵاتی سلێمانی بێ خاوەنە.

ئـەو کاتـە ئیتر دەست لـەو هیوایـە هـەڵگرێت کەچی ئـەمجارە نـامۆییـە جێگەییـە خۆییەکەی لای نالی نابێتە یەکێك لە پێناسەکانی نامۆیی. کە پچڕان لە مەرزووع و

ونبوونه له ناخی خۆی و کەرتبوونی بیر و هۆش و هەستە.

نالی نەیزانی خەمەکەی، خەمە هەرە قورسەکانی ئەوەیە کە دەربەدەر، بێ ڕووناکی چاوی حەبیبە بێ بەها و شکۆی دەسەلاتی باباں، بێ داری قەرەداغ و سلێمانی مالئاوایی لە ژیان دەکات، بەلام ئەمە لە شیعر و ژیانی دوور نەخستەوە وە لەم دوو بەیتەدا تەواو ئەمە دیارە:

«مورادم زیللەت و پارانەوەی حالە ئەوەك نەعتە
بەچەند بەیتێکی کوردانە کە قورئانت ئەناخوانە
ئەگەرچی کوردی دەوری شارەزووری قەسوەتم ئەمما
وەسیلەم طیبە و حیلمی شەفیع و فەزلی مەننانە»

کەواتە نامۆیی خۆیی نالی هیچ ترسێکی دابڕانی داهێنان و گۆشەگیری و خەلوەتکێشی بۆ دروست نەکردووە نە بووەتە مەترسی لە ڕێگای ڕێڕەوی شاعیریەتی ئەودا.

٢- نامۆیی بابەتی: -الغربة الموضوعية-

«نامۆیی بابەتی بریتییە لە هەستی مرۆڤ بۆ کەسانی تر کە وەك خۆی نین. وەچاو پۆشینی لەو پەیوەندیەیانەی کە پێکیانەوە دەبەستێ. دەبێتە هۆی دابڕان بەهۆی مەبەستێکی سەرەکی کەسی نامۆوە و زۆرجاریش ئەم نامۆییە دەبێتە هۆی گۆشەگیری و تەنهایی بەبێ ئەوەی ببێتە ئالۆزی بیر و تێکشکاندن» لەم پێناسە زانستییەوە ئەگەر تەماشای دنیای نامۆیی و کاری نامۆبوونەکە بکەین دەبینین نالی لە دوو لایەنەوە لەم نامۆییە بابەتییە جیایە. یەکەم چاو نەپۆشینی کە چەندێتی و چۆنیەتی ئەو پەیوەندییە مرۆڤایەتییانەی کە بەکەسانی دەورویشتی خۆیی و بەوڵاتە دوورەکەیەوە بەستووە.

دووەمیش ئەوەیە کە نامۆییە بابەتییەکەی نالی نە گۆشەگیری بووە و نە ئالۆزی بیر و تێکشکاندن بوو. وەك دەلێت:

«نەوعە ئینسانێ هەیە غەم قووتیە
من خەمی خۆم و خەمی هەموو عالەم دەخۆم»

یاخود

«طوطی تۆ لە حیرصی دڵ داوی طەمەع دەکاتە مل
بولبولی من لە عەشقی گوڵ تەغنیەو موطەرەب دەکا»

وە لە زۆر بەیتی تریشدا ڕەگەزی کۆمەڵایەتی تێکەڵ بەشیعری دەبێ و لەگەڵ نامۆییدا دەبنەیەك. وە ئەویان هیچ کارێکی سلبی ناکاتە سەر ئەمیان و لەسەر ئەو ناژێ. کەواتە نالی بۆ نامۆیی نەژیاوە و لە پێناوی نامۆییدا بەڵکو نامۆیی کردووە بەشانەمارێکی خوێنبەر بۆ دڵی شیعرەکانی زیاتر ئەمە لە هەستی کۆمەڵایەتی نزیك خستووەتەوە.

لە شیعرەکانیدا بەهۆی ئەم وشانەوە نامۆییە بابەتییەکەی خۆی دەرخستووە. (غائیب، هیجر، غەریب، دەرکراو، دەربەدەر، غوربەت، دووری، هیجران). بەم وشانە بیری فەلسەفی نالی لە نامۆبووندا دەبێتە ئەوەی بڵێین (نامۆیی بابەتی بووەتە نزیك خستنەوەی ئەو نامۆییە خۆییەی کە باسمان کرد. واتە (زات و مەوزووع) بوون بەیەك. کە یەکێتی زات و مەوزوع پێکهات دەبێت بزانین کە چۆنەتی ئەو زات و مەوزوعە هەر لە داهێنان و بۆچوونێکی شاعیردا چەندە بەلای -واقیعی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە ڕۆیشتووە لە خزمەتی سامان و کەلەپووری ڕۆشنبیریدا بووە بەرەو کۆمەڵ.

لە بەشی پێشوودا نامۆیی خۆیی-مان ڕوون کردەوە کە مەترسی ونبوونی لەسەر نالی دروست نەکردووە. وە کاتێ کە ئەم زاتە چووە مەوزووعی شیعرەکانییەوە جگە لەوەی کە لە واقیعێکی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمە و هەواڵی ژیان و عەشقی خۆی و کەسانی تریش زیاتر ناگەینە ئەوەی کە نامۆیی بابەتی بە مانا فەلسەفییەکەی لای نالی بدۆزینەوە. ئەگەرچی خۆی لەو ڕۆژگارەدا هەستی بەتەرکیبی نامۆبوون و مانای فەلسەفی نەکردووە ئەمەی تەنها وەك هەستی شاعیرانەی کردووە بەبابەت ئەوەك وەك و مەبەستێکی فەلسەفییانە و دەرگا کردنەوەی بەئەنقەست بۆ تێکەڵبوونی ئەم تەوژمە بەشیعرەکانی. وە بگرە خۆشی زۆری ویستووە کە نامۆ نەبێت بەخەمی نامۆیی دوورە وڵاتییەوە سەر نەنێتەوە. نالی دەڵێت:

«مەمخەرە هاویەیی هەولی فیراق
دەستی من و دامانی تۆ ڕۆژی قیا»

نالی- لەم فیراقە زۆر ترساوە کەچی تووشی هاتووە. لەو شیعرانەیدا کە لە وڵاتی هەندەران و نامۆبوون نووسیوینی بابەتی نامۆیی خۆی لە خۆیدا بەرنامەیەك نەبووە مەبەستی بووبێ وە کاتێك وەهای دانابێ کە ئەو بەرنامەیەی تیایدا کۆتایی بێت وە ئیتر لەو جۆرە شیعرانە نەڵێت. بەڵکو نامۆییە بابەتییەکە خۆی بووەتە بابەتی شاعیریەتی ئەو وە داهێنانی پێ بەخشیوە. وە هەتا ئەو جێگەیەی کە بتوانرێ هێما بۆ سایکۆلۆژییەت

و بیرکردنەوەی نالی بکرێت هەر کاری نامۆیی و دووره ولاتی له شیعرەکانیدا دەبنه هەوێن و بەردی بناغەی. ئێستا نازانرێ ئاخۆ نالی دیوانی تری هەبووه یان نا؟ وه شیعرەکانی ئەو دیوانەی که گوایه له ولاتی نامۆییدا وتوونی بابەت و شێوەیان ئاخۆ چۆن بوویی؟ ئایا تەواو لەناوچووه یاخود ئەدوزراوەتەوه بەلام ئەوەی له بەردەستماندایه وه لێی دلنیاین که بەئاسانی شیعری ولاتی خۆی و شیعرەکانی دووره ولاتی جودا دەکرێنەوه تام و بۆ و نیشانەیان دیاره.

ئەمە زیاتر ڕێگا خۆش دەکات بۆ لێکۆلینەوەمان. بەلام ئەوی جێی داخه ئەوەیه که نالی بۆ گرییەکی هێشتووەتەوه لەوەدا که دەستی لەسەر ئەو ناکۆکی و دژایەتیانه دانەناوه که بوونەته ناوەڕۆکی بیرکردنەوەی ڕوو کردنه ولاتی نامۆیی. جگه له ئاستی شاعیریەتی ئەمدا وەك پێویست تەمەشایان نەکردووه.

بەلام له بابەتی نامۆییدا– و بەپێی ڕوونکردنەوەی فەلسەفییانەی ئەم دیاردەیه ئەتوانین بلێین:

١– نالی له بارێکی دەروونی شاعیرانەدا بووه.

٢– ڕادەی ڕۆشنبیری که له زۆر شیعردا دیاره فراوان و بەهێز بووه.

٣– له مەسەلەی دلدارەکەی و خۆشەویستی حەبیبەشدا تووشی –تێکشکان– بووه.

٤– دەسەلاتی بابان نەماوه و مەترسی بۆ دروستبووه.

٥– بیروباوەڕی مەلایانه و شاعیرانەی ژیری ئەم لەگەل سۆفییەکاندا جیاواز بووه.

بەم شێوەیه هەستی بەرێگرتنەبەر و چوون بۆ حەج و نەگەڕانەوه لای نالی بووەته بابەتێکی تایبەت و قەناعەتی کردووه بەڕۆیشتن و کارەکەی یەکلایی کردووەتەوه. هەر له یەکەم شیعری نامۆییەوه هەردوو بابەتەکەی نامۆیی له زات و مەوزووعدا بوونەته لایەنی کۆمەلایەتی و بەواقیعی دانی ڕێبازی شیعری نامۆیی نالی ئینجا دەتوانین بلێین که نالی:–

١– له ولاتی خۆیدا نامۆبووه و لەو شیعرانەیدا هەست بەم دیاردەیه ناکەین.

٢– ژیانی ناو حوجرەکەی دووری له کۆمەلانی خەلك بەگشتی و گۆشەگیری و تاك پەرستی نەبووه. بەلکو بەحوکمی کارەکەی وەك مەلایەك و بەپێی نەریتی کۆمەلایەتی ئەو سەردەمه ڕەوا نەبووه ئەوەی هەر کەسێك دەیکات مەلایەکی ناسراویش بیکات. بەتایبەتی مەلا کەسێك بووه قورسی ڕووداوەکان زیاتر له سەری دەکەوتن له کۆمەلیشدا

بوونی شاراوە نەبووە و بەبەر چاوانەوە دیار بووە لەبەرئەوە لە زۆر شت سڵەمیوەتەوە و دەستی بۆ نەبردووە ئینجا کە نالی لە وڵاتی خۆیدا نامۆ نەبووبێ و هەستی دووری و نامۆیی لە جێگایەکی تر جیاواز لە وڵاتی خۆی دەرکەوتبێ ئەوا نامۆییەکەی پێی دەوترێ نامۆیی جێگەیی و لە نەفس و زاتەوە دوورە.

٣- ڕۆشنبیری فراوانی نالی و ڕەنگدانەوەی ئەم ڕۆشنبیرییە لە هەموو بەیتەکانیدا نەبووە هۆی نامۆبوون بۆی.

وە نالی سەرەڕای ئەوەی کە مەلایەکی شارەزا و خوێندەوارێکی باش بووە خاوەنی سامانێکی بەرزی ڕۆشنبیری بووە کە هەموو کەس لەو ڕۆژگارەدا دەستی نەدەکەوت.

وە خۆشەویستی ئەو لە لایەن دەسەلاتی میرنشینی بابانەوە زیاتر ئەو ڕایە جێگر دەکات چونکە لە یەکێ لە لێکدانەوە فەلسەفییەکانی مانای نامۆبووندا وا باس کراوە کە مرۆڤ کاتێ هەست دەکات خاوەنی سامانێکی ڕۆشنبیری و بەهرەیەکی بلیمەتانەیە و خەڵکی تر لە ڕادەیدا نین بۆ تێگەیشتن لەو شتانەی کە ئەم تێیاندەگا و بۆشایی و جیاوازی هەیە لە نێوان ئەم و خەڵکدا و بلیمەتییەکەی دەیکاتە خاوەنی ئەو ڕەفتار و کردەوانەی کە ڕەنگە لە کۆمەڵدا شاز بێت و ئەمیش ناتوانێت وەك ئەوان بێت و تێکەڵیان بێت. لەبەرئەوە هەست بە بەرزبوونەوەیەك دەکات و ئەمیش تووشی گۆشەگیریی تاك پەرستی و ڕەشبینی دەکات بەرامبەر بەکۆمەڵ. بەڵام نالی بەم جۆرە نەبووە و سامانە ڕۆشنبیرییەکەی هانی داوە زیاتر لە خەڵك بکات و بتوانێ لە چین و کۆمەلانی جۆراوجۆری کۆمەڵ بکات.

وە هیوایەکی گەورەی عاتیفی سەبارەت بەحەبیبە و دواڕۆژ و چارەنووسی خۆی و حەبیبە و پێگەیشتنی لە لایەکی تریشەوە ڕێز لێ گیراو و پەسەندکراوی پاشاکانی میرنشینی بابان بووە و لە دیوەخانی ئەواندا شیعری خۆی خوێندووەتەوە.

وە ئەنجام سەفەری غوربەتی هەڵبژاردووە و هۆی ئەمەش سێ حاڵە:

١- هیوای براوی لە بەدەستهێنانی حەبیبە.

٢-ڕووخاندنی میرنشینی بابان و هاتنی تورك.

٣- دووژمن کاری سۆفییەکان و پیلان نانەوەیان بۆ نالی.

وەنالی خۆیی و شیعرەکەی لەو سەفەردا جوێ نەکردۆتەوە و باسی ئەوەی کردووە کە چۆن (شیعرەکانی کە جگەرگۆشەی ئەون وەك خۆی دەربەدەرن).

٤- بۆ تێگەشتنی تەواو لە نامۆبوونی نالی -بوونی قەناعەت و فرێدانی ڕاڕایی و دوودڵی و دڵ لە دوویییە. ئەمەش زۆر زیاتر لە مانای فەلسەفی و نامۆیی دوور دەکەوێتەوە نالی شاعیرێکی ڕاڕا نەبووە. واتە -قلق- نەبووە هەر شیعرێ کە نووسیویە. وە هەر وڵاتێ کە ڕووی تێ کردووە کە گومان لە بڕیاری خۆی بکات و دوودڵ بێت لە قەسیدەیەکی و بۆ مەبەستێکی تایبەتیش نەچۆتە غەریبی و بەهیوای ڕۆژی گەڕانەوەش سەفەری نەکردووە.

کەواتە نالی لە خۆی نامۆ نەبووە لە خەڵکی نامۆ نەبووە لە شیعر و داهێنان نامۆ نەبووە بەڵکو هەستی نامۆیی ئەو لە گۆڕانی باری ژیانی خۆی و دەوروپشتیەوە سەری هەڵداوە و واتای -نامۆیی جێگەیی بەسەردا دەچەسپێنێ.

وە لەمەشدا هەست بەبیرەوەری یادگارەکانی وڵاتی خۆی لە کاتە دێرینەکاندا جۆرێکی کەی نامۆیی بۆ پێکهێناوە کە پێی دەوترێت نامۆیی کات.

ئەو سەرچاوانەی بۆ ئەم کورتە لێکۆڵینەوەیە سوودیان لێ وەرگیراوە ئەمانەن:-

١- كتيبي (الاغتراب) -: التاليف: يتشارد شاخت، ترجمة: كامل يوسف حسين - الطبعة الاولى ١٩٨٠، ص٦٣.
٢- الاغتراب -اصطلاحات و مفهوما- قيس نوري من مجلة الافكار- عدد خاص عن الاغتراب، ص١٣.
٣- نالی لە کڵاو ڕۆژنەی شیعرەکانییەوە -محەمەد مەلا کەریم- ل٣٨.
٤- البير كامو -جرمين بري- دراسة عن كامو ترجمة: جبرا ابراهيم جبرا -١٩٨٦
٥- خدمەتێکی بێ هەمتا بەموناسەبەتی تەبعی دیوانی نالییەوە ڕۆژنامەی ژیان ٢٩٣، ١٤ئەیلوولی ١٩٣١،(پیرەمێرد)
٦- ئەو بەیتانەی نالی- کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا نووسراونەتەوە لە کتێبی -دیوانی- نالییەوە وەرگیراون ئامادەکردن و کۆکردنەوەی مەلا عەبدولکەریم مدرس و فاتح عەبدولکەریم لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کوردە.

بەشی دووەم

لە کتێبی دیوانی نالی دا کە بەباشترین و بەنرخترین سەرچاوە دادەنرێت بۆ تەماشاکردن و وردبوونەوە لە شیعری نالی لە پێشەکی شیعرەکاندا گەلێك هەوڵدان و لێکۆڵینەوە ئەنجام دراوە و نووسراوە و یەکێك لەوانە بەناوی ئەدەبی بێگانەیە، لەوێدا ئەگەرچی ئەبوایە زیاتر نووسینەوەکە پەرەی پێ بدرایە و قووڵتر بۆ ڕۆشنبیری نالی بچوایە. بەڵام لە ڕاستیدا دادەنرێت بەدەرگایەك بۆ چوونە ناو جیهانێکی نوێوە لە شیعریی - نالی -دا وە بۆ زۆری وەك من ڕووناکاییەکی سەرەتاییە کە گەلێ لایەن و قوژبنی تاریك ڕۆشن دەکاتەوە لە بنی دەریای شیعری نالی دا دەکەوینە هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی ئەو گەوهەر و مرواریانەی تەنها نالی توانیویەتی بیخوڵقێنێ و ئەخشکاری دەستی وەستایەتی خۆی تیادا بنوێنێ ڕۆشنبیری نالی لە قەوڵبوونەوەی شیعرەکانیدا دەردەکەوێت و ئێمە پشت بەشیعرەکانی بەم چەند خاڵە دەستنیشان دەکەین:

١- زانستی ئەستێرەناسی، واتە فەلسەفەی زانستی (فەلەك)

٢- زانستی بەلاغەتی زمانی عەرەبی بەهەموو لقەکان و بەشە سەرەکی و لاوەکییەکانیەوە

٣- شارەزایی لە مێژووی کۆنی سەردەمەکانی مێژووی کورد و مێژووی کۆنی ئاینی ئیسلام.

٤- ئاگاداربوون لە زانستی جوگرافیا و بەکارهێنانی ئەو واتایانەی کە سەر بە ئەم زانستەن.

٥- ئاگاداربوون و زانینی زانستی فیزیا.

٦- شارەزایی لە ئاواز و جۆری مەقامات کاتێ باسی مەقامەکانی حیجاز و مخالیف و ئەوا دەکات.

٧- سوارچاکی لە مەیدانی بەکارهێنانی وشەی کوردی و وردەکاری لە هۆنینەوە و ڕێکخستنی شیعردا.

٨- تێکەڵبوون لەگەڵ ڕۆشنبیرانی ئەو سەردەمەی شام و تورکیا، وە هەڵسوکەوتی ڕۆژانەی لە کۆمەڵی تازە پێگەیشتووی ئەو سەردەمەی تورکیا بەهۆی دەسەڵاتی

دەوڵەتی عوسمانی و پەیوەندی نزیکی تورکیا و ئەورووپا دیارە کە ئەمە هەتا چ رادەیەك دەوڵەمەندیان کردووە بەسامانی رۆشنبیری.

٩- رۆشنبیری فراوانی خۆی لەوەی هەر لە سەردەمی فەقێیەتییەوە و ئەوەی لە حوجرەدا و لای مەلا بەناویانگەکانی ئەو کاتە فێربووە بێ گومان ئەم هەر بەو رۆشنبیرییە تەقلیدییەوە نەوەستاوە هەوڵی تاکە کەسی خۆی لە زۆر مەلای تێپەڕاندووە لە بواری بەلاغەتی زمانی عەرەبی و شەرع و زانستی - کەلام - نوسوڵی دین و...هتد.

١٠- شارەزایی تەواوی لە نهێنییەکانی زمان و ئەدەبی کوردی و فارسی و تورکی.

ئەمە جگە لەو زیرەکی و بلیمەتییە خۆڕسك و سروشتییەی خۆی لە خۆیدا لە وجودی - نالی -دا خوڵقابوو. وە رۆژ بەرۆژ پەرەی دەسەند.

ئینجا ئەم دە خاڵەی سەبارەت بەرۆشنبیریی نالی دەستنیشانمان کرد راستی ئەم زانیارییە نوێیەمان بۆ ساغ دەکاتەوە کە لەم دواییەدا نووسەر - هۆشەنگ - لە رۆژنامەی - هاوکاری -دا بەرچاوی خستین. بەشێك لەم نووسینە بەم جۆرەیە «کاتێ لە ئەستەموڵ زانرا - نالی - مردووە کوردەکان و ناسیاو و برادەرانی پێوە چوون لە چاوەڕوانی شتنی و کەفن کردنیا بەبن درەختەکانی باخی ماڵەکەیا بڵاوبوونەوە لەپڕ بەکڵپەی ئاگرێکیان زانی لەو لای حەوشەکەوە بەرز ئەبووەوە ژنەکەی نالی بەدیاریەوە ئاگرەکەی خۆش ئەکا، بەدەم هەنسکی گریانەوە پەڕاو و پەڕە کاغەز ئەسووتێنێ.

کاتێ چوون بەلایەوە ئەیوت - لە پاش ئەفەندی کەسی تر لایقی خوێندنەوەی ئەمانە نییە بۆیە ئەیان سووتێنم و چاویشم بەرایی نایە بیانبینم. گوایە ئەوە هەموو بەرهەمەکانی نالی بووە کە بەلای خۆیەوە ماوە هەتا بەوە ئەزانن کار لە کار ترازاوە و بەسووتان کەڵکی لێ بڕیون هەر ئەو کۆڕە گێڕایانەوە لە ناو ئەو سووتاوانەدا پەڕاوێکی - ریازیات -ی هەرە بەرز و پەڕاوێکی - فیزیا -ی هەرە قووڵ هەردووکیان بەکوردی بوون لەگەڵ هەڵبەستەکانیدا وەك دواتر پێیان زانیوە. چونکە هەتا هێزی تیا بووە لە دانیشتنەکەی ئەستەموڵدا مامۆستای ئەدەب - و - ریازیات - و فیزیا - بووە و باشتر بەمانگانەی خانەنشینی ژیاوە. هەر لەو دانیشتنەماندا لەوانەم بیست کە نالی بەهۆی فیزیا زانی خۆیەوە دوو شتی لە خانووەکەی خۆیدا دروست کردووە لە ئەستەموڵ. یەکەم بەئەوەی دەست لە دەرگا و پەنجەرەکانی خانووەکەی کەوتبێ هێزێکی کارەبایی لێداوە و (دووەم)، ژوورێکی خانووەکەی لە ناوەوە زستانان چینکۆ پۆش کردووە و بەهۆی

زانستی فیزیاوە ئەو چینکۆیە گەرم بووە و ژوورەکەی گەرم کردوونەتەوە و پێویستی بەناگر تێ بردن نەبووە کەواتە زانیاری و زانستی ناو شیعرەکانی نالی ڕاستی ئەم نووسینەمان بۆ دیاری دەکات. بەڵام بەداخەوە ئێمە جگە لە شیعر تەنها شیعر نەبێت هیچ نووسین و کتێب و یاداشتی ئەم مرۆڤە زانا و گەورەیەمان لە لا نییە هەتا زیاتر ئاسۆی تەماویمان ڕۆشن بکردایەوە و باشتر بەڵگەی بلیمەتی و زانایی شاعیریی نالیمان لە دەست خۆماندا هەڵبگرتایە و تێکەڵ بەجیهانە سیحری و بێ ئەندازە قووڵ و پان و بەرینەکەی بکردایە. ئایا ئێمە لێرەدا ناتوانین لە خۆمان بپرسین و بڵێین ئەو ژنەی نالی کە تورك بووە و زانا و شاعیرێکی هەست ناسکی وەك نالی ژیانی لەگەڵ بەسەر بردووە ئایا ئەو بەرهەمە زانستییانەی نالی بۆ سووتاندووە؟ لە وەڵامدا دەڵێم: «ئەو ژنەی نالی تورك بووە هیچ بەڵگە و ساخکردنەوەیەکمان لە لا نییە کورد بووبێ یاخود حەبیبەی مـاڵـیاوایی بووبێ وە من بۆچوونی – پیرەمێردی نەمر– پەسەند دەکەم دەڵێت: «لە ئەزەرەدا حەبیبەی ماڵیاواش شەخسێتێکی حەقیقی نەبووە و تەنها ڕەمزێکە حەزرەتی نالی کردوویە بەواسیتەی ئیزهاری دەعای شاعیرانەی»(٢)

لە پاش ئەمانە نالی بەهەموو پێشبینی و وریایی و زیرەکییەکەی خۆیەوە ئایا پێشبینی ئەوەی نەکردووە کە ئەو بەرهەمە زانستیانەی هەروەك شیعرەکانی دەبنە سامانێکی بێ هەمتا بۆ سامانی کەم دەستی زانستی نەتەوەکەی و سووربوون لەسەر وەسیەت کردن بۆ ژنەکەی کە بیان پارێزێ و نەیانفەوتێنێ؟! ئەوا گریمان لەو ژنەش دڵنیا نەبووە و هەستی بەجۆرە بیرێکی خراپکاری ئەو کردبێ دەرهەق بەکورد و زمان و سامانی ڕۆشنبیری کورد. بەڵام ئێمە لەوە دڵنیاین زانای گەورە –مەلا خدر ئەفەندی نالی– مامۆستای دەرسی ئەدەب و ریازیات و فیزیای زانکۆی ئەستەموڵ هاوڕێ و دۆست و خۆشەویستانی کوردی هەبوون دەیتوانی کارێك بکات کە ئێمە ئێستا هەناسەی سارد هەڵنەکێشین بۆ ئەو بەرهەمانە. بەهەرحاڵ ئەم مەسەلەیە خۆی لە خۆیدا کارەسات و زیانێکی گەورە بووە لە سامانی ڕۆشنبیری نەتەوەی کورد. وە لەوەش هیوا براونین کە ڕۆژێك لە ڕۆژان لە لایەکەوە چ ئەم بەرهەمانەی نالی وە بەرهەمی سەرهەڵبداتەوە ڕۆژگار چۆنی لێ ون کردووین ئاوهاش بۆمان بدۆزێتەوە.

لە بەشی یەکەمی ئەم نووسینەشدا ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد کە دکتۆر مارف خەزنەدار ڕوونی کردووەتەوە سەبارەت بەوەی چەند ڕۆشنبیرێکی کورد پاش کۆچی دوایی نالی دەچنە لای ژنەکەی بۆ بەرهەم و شیعری ئەویش لە وەڵامدا پێیان دەڵێت: «افندی اسار

یوقدر» لە ڕاستیدا ئەم کارەساتە پەیوەندیدارە و بنچ بەستە بەبوونی حاڵەتی - ئامۆیی - نالی خۆیەوە. خۆی ئەگەر نامۆیی و دووره وڵاتی بۆ کەسی نەبووبێ لە جێگەیەکدا کە زۆر دوور بووە لە جێ و هەواری دڵخۆشکەری خۆی ئەوا ئەو بەرهەمە ڕەنگە چەند ئەوەندەیەکی دیوانەکەی ئێستای بوایە کە لەبەر دەستماندایە. هەروەها ئەم نامۆییەی نالی لە زۆر لەو ڕووداو و پەیوەندییانەی کە هەیبووە خستوونیەتیە گومان و کورتهێنییەوە زانیاریش دەربارەیان وەك ڕووناکی چرایەکی کز وەهایە. بۆ نموونە پەیوەندی نالی و میرنشینی بابان و ئەحمەد پاشای بابان لە سێ شیعری نالی زیاتر هیچ زانیارییەکمان وە هیچ ڕووداوێکمان ئاگا لێ نییە. ئەو سێ قەسیدەیەش یەکێکیان ئاشکرا و دیارە بۆ کۆچی دوایی سلێمان پاشای بابانی نووسیوە لە کارەساتی کۆچی دوایی ئەودا و هاتنە سەر تەختی ئەحمەد پاشا. وەك لە کتێبەکەیدا ساغ کراوەتەوە ئەو ڕووداوە ساڵی ١٢٥٤ی کۆچی بەرانبەر ساڵی (١٨٣٨ - ١٨٣٩)ی زاینی بووە. ئینجا ئەمە هێشتا ڕوون نییە کە نالی کاتێ ئەو شیعرەی وتووە لە کوردستاندا بووە یاخود لە شام یا ئەستەموڵ. سەرەتای قەسیدەکە ئەمەیە:

تا فەلەك دەوری ئەدا سەد کەوکەبی ئاوا ئەبوو
کەوکەبەی میهری مویارەك تەلعەتی پەیدا نەبوو
تا ئەگریا ئاسمان و تەم وڵاتی دانەگرت
دڵ چەمەن ئارا نەبوو هەم لێوی خونچە وا نەبوو

قەسیدەکەی دووەم گومانی تێدا نییە کە بۆ دەسەلات و حوکمڕانی و شکۆی سوپای بابان وتوونی. بەڵام لەمەشدا بەڵگەمان بەدەستەوە نییە کە ئایا لە وڵاتی نامۆیی وتوویەتی یاخود بەپێچەوانەوە؟! سەرەتا قەسیدەکە وەها دەست پێ دەکات:

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاسەیی شاهن
ئاشوبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

هەروەها لە نموونەی قەسیدەی سێیەمیشدا تەم و لێڵایی لەسەرئەوەیە کە ئایا ئەو قەسیدەیە بۆ کام لە خێزانی حوکمڕانی بابان وتراوە بەڵام لە دوا بەیتیدا کە لێی وردبینەوە بۆمان دەردەکەوێ کە نالی لە وڵاتی نامۆیی ئەم شیعرەی نووسیوە. دەڵێت:

مەعلومە لەوێ ڕاز و خوتووری دڵی نالی
إذ حل بقلبي و بأسراره نومي

دیسان لەمەشدا ئەوە ئاشکرا نییە کە ئایا قەسیدەکەی لە کام وڵاتی ئامۆیی وتووە، بەڵام لەوەدا گومان نییە کە بۆ کەسێکە لە بنەماڵەی بابان:

ئەی قەلعەی ماهم کە دەڵێی ئەوجی بورووجی
وەی قوللەیی دووری کە دەڵێی قامەتی عوجی
وەك قـــافی زەمیـن قـابیلی ئیکمال و تەرەقی
وەك بورجی سەمـــا لایقی ئیقبـــال و عورووجی

لە چەند لایەکەوە ئەوە ئاشکرا بووە کە نالی و ئەحمەد پاشای بابان لە ئەستەموڵ هاوڕێی یەکتربوون و ساڵانێکی ژیانیان پێکەوە بەسەر بردووە.

نالی وەك تۆراو و دڵشکاو ئامۆیەکی بێ ئاکامی دوا ڕۆژ، گەڕانەوەی ئەحمەد پاشای بابانیش وەك پاشایەکی تەخت و تاج لە دەستچوو باشترین سەرچاوە کە باسی جۆر و کاتی پەیوەندییەکە دەکات دیوانی نالی-یە لە لاپەڕە (٣٠)دا نووسراوە «ئەحمەد پاشای بابان لە - ١٨٥٣ -دا پاریس باسی نالی بۆ - خۆدزکۆ-ی شابەندەبری ڕووسیا کردووە وا ئەگەیەنێ نالی لەو سەردەمەدا لە شام ژیاوە چونکە شیعرەکەشی کە پاش تێکچوونی حوکمی بابانییەکان بۆ سالمی ناردووە بۆ سولەیمانی لە شامەوە ناردوویە. لە لایەکی کەشەوە هەموو ئەوانەی مێژووی ژیانی نالییان خستووەتە سەر کاغەز باسی ئەوەیان کردووە کە وا نالی پاشان چووەتە ئەستەموڵ و لەوێ لەگەڵ ئەحمەد پاشای بابان ماوەیەکی دووروودرێژ ژیاوە بەم جۆرە باس کراوە وە ئەم ڕووداوانە هەتا ئێستا سەد و سی ساڵی بەسەردا ڕابردووە کە ئەم مێژووە بۆ ئەدیب و زانایانی ئەورووپا ئەوەندە زۆر نییە و هەر ئێستا وێنە و یاداشت و نووسین و دەستخەتی ڕاستەقینەی شکسپیر و تۆلستۆی و دانتی و دوستۆفسکی و زۆری تریش کە دە ئەوەندەی ئەو سەد و بیست ساڵەی بەسەردا ڕابواردووە کەچی وەك ئەوەی دوێنێ بووبێ لە بەردەستایە و هەر یەك لە جێگای تایبەتی خۆی دانراوە و تەنانەت هەندێکیان وەك بودیرو هۆگۆ و چیکۆف خانووەکانیان کراونەتە مۆزەخانە و پێشانگا و لە هەموو لایەکەوە دێنە دیدەنی و تەماشای بەڵام بەهۆیی دواکەوتوویی ئەو سەردەمە تاریکانە و تەبیعەتی شەڕخواز و بەربەری مرۆڤ و دڕندایەتییەوە ئێمەی کورد بەدبەختانە لەو کەلەپوور و سامانە بەنرخ و بەهادارانەی ڕۆژانێکی تەنانەت زۆر نزیکیشمان بێ بەش بووین و نالی ونبوونی نووسراو و ساڵی مردن و لە دایکبوون و ناوی ژن و جێگا و ڕێگای هەموو بەزوویی کوێربوونەوە و جێگایان نەماوە.

بەشی سێیەم

پەیوەندیی بابەتی لە نێوان نامۆبوون و کەسێتی نالیدا بووە بە یەکێك لەو لایەنانەی کە زۆرتر لە هەموو لایەنەکانی شیعری نالی هەڵدەگرێت لەسەری بنووسرێت. ئێمە لە وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانەدا دەتوانین بە مەرامی باسەکەمان بگەین کاتێ پرسیار دەکەین و دەڵێین:

١- ئایا کەسێتی نالی چ گۆڕانکارییەکی تێدا خولقاوە کاتێك لە ولاتی خۆیدا بووە و کاتێکیش چووەتە شام و ئەستەموڵ چ لە ڕووی بابەتی شیعرەکانییەوە چ لە ئوسلوبی شیعری ئەودا؟!

٢- ئایا فکری نالی وەك شاعیرێك پێش هەموو شتێك ڕێگەی بەو بیر و هەستانە داوە کە لەو سەردەمەی خۆیدا زۆر لە مرۆڤە میسالی و خەیاڵ پەرستەکان ڕێگەیان بەخۆیان داوە؟! ئایا دژایەتی نالی بۆ شێخ و دەروێش و وشکە سۆفییەکان نموونە نین بۆ بیری ڕاپەڕیو و حاڵەتی شۆڕش لە فەکری شیعری ئەودا؟!. وە ئایا ئەمانە چ پەیوەندییەکیان بەنامۆیی نالییەوە هەبووە؟!

٣- ئایا ئەو مەبەست و خواستانەی کە نالی داوای کردووە و هەندێکی دواڕۆژی خۆی هەر لە توێی دەروون و کەللەیدا ماوەتەوە و بردوونیە ژێر گڵ مەگەر لای ئەوانە درکاندبێتی کە زۆر نزیك بوون لێیەوە وەك ئەحمەد پاشای بابان و هاوڕێ کورد و تورکەکانی کە لە شام و ئەستەموڵ هەمیشە هاوڕێ و هاوڕازی بوون و ئێمە نازانین کە ئەمانە کێن و چ کارە بوون؟!

٤- ئایا لە بابەتی نامۆیی نالی دا بەشێوازی و خۆ بیرچوونەوە خودپەرستی و لە دەستچوونی واقیع هیچ دەوری بینیوە لە شیعرەکانیدا و بەرچاو دەکەون؟!

لە وەڵامی پرسیاری یەکەمدا دەڵێین:

پیرەمێرد-ی ئەدیب و زانا دەڵێت: «لە نەزمی نالی دا شیعر ئەسڵ و غایەیە قەت بەوەسیلەی بەکار نەهێناوە. حەیات، عیشق، حەتتا حسیاتی باوکیی لە لای ئەو عیبارەتن لە شیعر»(٥) ئێمە تەواو لەگەڵ ئەم ڕایەی پیرەمێرد داین چونکە لای نالی شیعر غایەیە واتە ئامانج و ئەنجامێك دەبەخشێت و خۆشی هەر لە خۆیدا ئامانج بووە و بۆ ئەنجامێك

بووه ئایا نالی شاعیرێك بووه كه مەبەستی له شیعر تەنیا شیعر بووه ناوێكی شاعیرانه؟!

یاخود غایەیەك، هەستێكی قووڵ و بێ بنی ناخی قەڵەمی پێ گرتووه و ئیبداعی گەورەی شاعیرانەی پێ ئەنجام داوه؟

له وەڵامدا دەڵێین: شیعر لای نالی له هەردوو قۆناغی بوونی له كوردستان خۆی و نامۆبوونی له وڵاتان وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانه بوون كه خولیای مێشكی جەنجاڵ و كاسی بوون و هەمیشه له خۆی پرسیوه و دووباره كردوویەتەوه زۆر باش لەوه دڵنیا بووه كه داهێنانی ئەو وەستایەتی شاعیرانه و جوانی وشه و قووڵی مانا لەو ڕۆژگارەدا تەنها لای خۆی بووه و هەرچەند چاوی گێڕاوه له ئەوعی شیعری خۆی، له پەیوەندی توندی مانا و شێوه و ناوەڕۆك، گرێدانی زانستی بەلاغەت بەزانستی ئەستێره ناسی و فیزیا و جوگرافیا و مێژوو ڕیازیات... هتد، ئەم جۆره غایەیه له شیعردا لای نالی له سەرەتاوه لای دروست بووه و گەشەی كردووه و چەندیش چووەته ساڵەوه ئەوەنده زیاتر هێزی شیعر و گوڕی داهێنانی باشتر و خێراتر بووه. ئێمه دەتوانین گەلێك قەسیدەی بۆ ئەم مەبەسته بكەینه نموونه و ڕاستی ڕایەكەمان.

ئوسلوبی شیعری نالی له حاڵەتی نامۆیی و هەستكردن بەنامۆیی بابەتی ئەو چ له بێ دەرەتانی خۆی وەك كوردێكی دووره وڵات و بێ پشتوپەنا، چ وەك دڵدارێكی بەمەرام نەگەیشتوو هەردەم له پەیوەندی تازەبوونەوه و بەهێزبوونی خۆیدا له تەفاعولێكی دینامیكیدا بەرەو پێش ڕۆیشتووه. شیعری ئەو، ئەوه بووه كه بتوانێت مانای قووڵ و وەستایەتی وشه و داڕشتن و بابەتی فراوان و فەلسەفی به ئوسلوبێكی نەرم و بێ گرێ و گۆڵ و شەفاف دەرببڕێت، لەمەشدا ئەوپەڕی سەركەوتنی بەدەست هێناوه وڵاتی نامۆیی و بێ دەرەتانیی ئەو مرۆڤه گەورەیه هەمیشه بووه بەبیركردن و یادكردن و خەم خواردن بۆ چارەنووس و هیوای (وەسڵی مەحبوبه) و شادبوونی ڕۆحی.

بەحەسرەت عومری یەكباره فەوتا
مەگەر عومرێ دووبارەم پێ عەتاكەی
گوتت نالی ئەتۆ بمره ئەمن دێم
خوداكەی بێ خوداكەی بێ خودا كەی؟!

یاخود دەفەرمووێ:

دوور له تۆ هێنده بێ ئارام و بێ حاڵ كەوتووه
ئەی مەسیحایی عەسر لەو لێوانه دەرمانی ئەوێ

ڕووم ئەوا زەرد بوو وەك پایز لە هیجران –نالیا–
عەشق ئێستاکەش لە من سەیلی بەهارانی دەوی

ئینجا ئەوەی لە شیعری –نالی–دا دیارە ئەوەیە کە ئوسلوبی شیعری لە دوای ناوهێنانی –حەبیبەی تێدا کەم دەبێتەوە و یاخود هەر نامێنێ و دەبێتە یادکردنی نیشتمان و ئوسلوبی بەهێزتر و توندتر و قووڵتر دەبێت.

(دڵی نالی کە ئەنیسی قەرەداغە ئێستەش
داخی سەرچاوە و دێوانەیی دار و دەوەنە)

کەواتە ئەو گۆڕانکارییە بابەتی و خود ناسییەی نالی کە لە شام و ئەستەمووڵ بەسەر شیعر و ویژدان و هەستیا هاتووە وە فراوانی ناسۆی بیر و هێزی شیعر و گوڕەی داهێنان و خەمی گەڕانەوەی بۆ نیشتمان و بینینەوەی حەبیبەی ماڵیاوا و دەوەن و شاخ و داری قەرەداغ بەلام لە کارکردن و داهێنان و پادشای تەختی بێ هامتای شاعیریدا دنیا جوانتر خۆی نواندووە لە وەلامی پرسیاری دووەمیشدا دەڵێین کۆچکردنی نالی و سەفەری بێ گەڕانەوەی بۆ شام و ئەستەمۆل لەو ڕاپەڕین و یاخیبوونەوە بوو کە لە ناخیدا بەرپا بووە. دەبوا ئەویش بەئەنجامی بگەیاندایە. ئێمە دەڵێین هەڵوێستی نالی هەڵوێستی شاعیرێکی یاخی و ڕاپەڕیو بووە. ئەگەرچی لە ئوسوڵی شیعر و داب و خووی ڕێچکەی کلاسی لای نەداوە و هێڵی تازەگەری ناوی لە ناوا نەبووە بەلام نالی توانی شۆڕشێك لە ناوەڕۆکدا بکات، شۆڕشێك و یاخیبوونێکی زانستییانەی شیعریی لە ماناوا بەرپاکرد. لەبەرئەمەیە نالی مامۆستای یەکەم قۆناغی دەستپێکردنی هەنگاوی یەکەم و ڕەسانەیەتی شیعری کوردی دادەنرێت. خۆشەویستی وشەی کوردی و زمانی کوردی لە ناخیدا چەسپیوە و مایەی شانازی ئەو بوون. لە لایەنی دووەمیشەوە وەستاندنەوەی بەرانبەر بیرو پڕوپووچەکانی ئەو سەردەمە زیاتر گیانی یاخیبوون و شۆڕشیان تێدا بەرپا کردووە و کردیانە خاوەن هەڵویست وە لە دوای دەسەلاتی –بابان–یش هەر ئەو بەرەیە بوون کە دەستیان نایە ناو دەستی یەك بۆ دروستکردنی هێزێك کە نالی بێزار و ناچار بکەن ڕوو لە ولاتی نامۆیی بنێ و باوەش بەئازاری دووری و بێ دەرمتانیدا بکات.

لێرەدا دەپرسین، ئایا لە بابەتی نامۆیی نالی دا بیر شێواوی و خۆ بەرچوونەوە و خودپەرستی و لە دەستچوونی واقیع هیچ دەوری بینیوە لە شیعریدا و بەرچاو دەکەوێ؟! دەڵێین:

نەخێر بەپێی بارودۆخی ئەو ڕۆژگارە و پێوانەی بە قوتابخانەیەکی ئەدەبی دەڵێین:

نالی شاعیرێك بووە لە قوتابخانەی ریالیزم چ لە حاڵەتی واقیعی ژیانی خۆیدا و تێگەیشتنی لە باری ئەو واقیعە تاڵە و لێکدانەوەیەکی مەوزووعییانە بۆی وە چ لە وێنەکێشانی ڕۆژانی ڕابردوو وە پێشبینی داهاتوو نالی دەڵێت:

«تەحریری خەیاڵ و خەو ئەگەر بێتە حیسابی
دەرویش و گـــەدا شـــــاهو دەبێ شاگەدا بێ»

یاخود دەڵێت:

«چونکە نالی لەسەر ئەو ئەرزە غەریبی وەتەنی
هەستەبـــاری مەدەنی بەمەدەنی بـــــەمەدەنی»

لـەم ڕووەوە واتـەیـەك لـە کـتـێبی –الشعر فـي أطـار العـصر الثـوري– دا هـاتـووە دەڵێت: «ڕۆشنبیری شاعیر مەرجی بنەڕەتییە بۆ تێگەیشتنی لە ژیان. سەرکەوتنی شاعیر لەوەوە نایەت کە باسی ئەو واقیعە بکات کە تیایدا دەژی بەڵکو چۆنیەتی کارەساتەکانی ژیان لێکبداتەوە شاعیر ناتوانێ دوو ویژدانی هەبێ ویژدانێ لەگەڵ خۆیا کاری پێ بکات و ویژدانێکیش لەگەڵ خەڵکا. ئەدیبی ڕاستەقینە بەیەك ویژدان ڕووبەڕووی خۆی و کۆمەڵ دەبێتەوە چونکە هەست ناکات کە گیروگرفتە تایبەتییەکانی خۆی لە گیروگرفتەکانی کۆمەڵ جیا نابێتەوە و هەر ئەو گیروگیرفتانەشن کە ئەو هەوێنی شیعرەکانی لێوە دروست دەکات)(٦) نالی دەگاتە ئەوەی کە بەراوردکاری بکات واقیعی خۆی و بابەتەکانی سەردەم ڕوون بکـاتـەوەو و ئـەگـەرچی بـوونی خۆی بـەبـەیدی مـەجنون– بشوبـهێنێ بـەڵام ئـەو (حومقەی کە عەلاوەی کەری)یەی بەخشیوە بەکێ و دەیەوێت بڵێ چی؟!

(بەیدی مەجنونە وجودم لە هەموو بەر بەرییە
نە کەسێ مونتەفیعی یەك بەری یا سێبەرییە
چـیت لـە کـاکـۆڵـی سەرومـووی مـیـانـی داوە
هەموو هەر هەم و پەرێشانی و دەردی سەرییە
بـەرِ یـابـاری تـەکـالیـفـی ڕوسومـی بـۆ خـەڵق
چ دەکێشێ؟ ئـەمـە حـومقێکە عـەلاوەی کـەرییە
لـۆمـەیـی نـالـی دێوانـە مـەکـەن ئـەی عـوقـەلا
ئـەمـە مـودەیکـە زەدەی لـەتـمـەیی دەستی پـەریـە

بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارەی بەرەو ڕووی خۆمان کردەوە کە دەڵێین ئەو مەبەستانە

چی بوون کە نالی زۆری لا مەبەست بووە و کەمێکی کەمی لێ دەربڕیوە؟! ئەگەر بێت و ستایشی ئاینی و چەند شیعرێکی موناسەباتی لێ دەر بکەین چەند قەسیدەیەکمان بەرچاو دەکەوێت کە ئاشکرایی ئەو مەبەستانە تێکەڵ بەواقیع و کارەساتی دووری و نامۆیی نالی دەربڕێت وەك دەڵێت:

(زاهیر و باتین لەسەر لەوحی حەقیقەت یا مەجاز
ئاشنای سڕڕی قەڵەم بێ غەیری نالی کەس نەما)

یاخود

(فاتیحە –تەخسیرە شاری دڵ بەتابوری ئەلەم
مودەتێکی زۆرە پاتەختە لە بۆ خاقانی خەم
حوکمی قانونی سەفا ڕۆیی لە ڕەوەمی ڕەوەمەدا
تا هومەیدا بوو لە ڕووما گەردی ئاشوبی عەجەم
تۆزی ئابینەی سکەندەر وا بەدەم باوە وەلێ
گەردی دامانی غەریبانە بلووری جامی جەم)

لە ڕاستیدا دوو ڕێگە هەیە بۆ تێگەیشتن لەو حاڵەتە تایبەتییانەی دەبنە سەرچاوەی شاعیر و شاعیریش دەبێتە ئەوان– لێرەدا نموونەی بیروڕاو واتەی دوو زانا بە بەراورد لەگەڵ جیهانی نالی دا دەنووسین، ئیفلاتون دەڵێت: «شاعیر ناتوانێت لێکدانەوەیەکی ئەقڵی بۆ هەر شتێك بکات وەك چۆن کارسازێك یاخود دکتۆرێك یاخود دەریاوانێك ئەنجامی دەدات بەڵکو شاعیر هۆیەکە بۆ گواستنەوەی ئەو سروشەی کە بۆی دێت»(٧) ڕای دووەمیش کە پێچەوانەی ئەمەیە وتەی (سانت بیف)ی فەرەنسی نووسەر و ڕەخنەگرە کە دەڵێت: «یەکەم هۆی کاریگەر لە هەر شیعرێکدا کەسێتی شاعیر خۆیەتی یاخود بەشێوەیەکی وردتر بڵێین ژیانی تایبەتی ئەو ژیانەی کە مەزاج و بیروباوەڕێکی تایبەتی بۆ دەخولقێنێ»(٨) وە ئەم ڕەخنەگرە داوای کرد کە لێکۆڵینەوە لە شیعر لێکۆڵینەوەیەکی سایکۆلۆژی کۆمەلایەتی بێت، بەرانبەر ئەو دوو ڕایە دەڵێین: «لە زۆر لە دەقەکانی ئەدەبی کوردی بەتایبەتی لە شیعردا هەیە کە خەیاڵ و دوورکەوتنەوە لە واقیع و بڕوا بوون بە سروشتی شاعیریی بەهێزێکی نەزانراو بەهێز و نادیاریی دەزانێت. وە هەر لە سەردەمەکانی زۆر کۆنەوە یەکەم کەس کە بەیت و باوی ئەو جۆرە بیرکرنەوە ئایدیالییانەی هەڵوەشاندەوە و ڕووی بەرەو جێگایەکی تر وەرچەرخاند– ئەرستۆری

فەیلەسووف و زانابوو. کە دەتوانین مەرجی یەکەم بەردی بناغەی بیری ماتریالی لەوەوە دەستنیشان بکەین ئایا ئێمە مەبەستمان ئەوەیە کە نالی بە شاعیرێکی ماتریالی دابنێین؟! وە هیچ مافێکی بیری ئایدیالی پێ نەبەخشین؟! نەخێر، بەڵکو شاعیر خۆی لە خۆیدا پڕ بەپڕی بیری ئاینی ئەو سەردەمە وەك مەلایەکی هۆشیار هەر هیچی لەو شتانە نەزانیوە و نەبیستووە کە ئێمە ئێستا ناوی دنیای -ماتریالی- ڕاست و بەگژاچوونی خەرافیات و بەدوواداچوون و هەوڵدانی بۆ تێگەیشتنی زیاتر لە زانیاری ئەستێرەناسی و فیزیا دەرکی بەزۆر لەو لایەنان کردووە بەڵام مەودای ڕۆژگار و کزی دەوری فەلسەفی لە ڕۆژهەڵاتی ئەو کاتەدا نەزعەی خەلافەتی ئاینیی عوسمانی زۆری لەم بیرانە لە پشت پەردەوە داناوە و تۆزی ڕۆژگاری دێرینی لەسەر نیشتووە. وە نالی شاعیریش هەر بەناوات و حەسرەتەوە وەك زۆر ئاواتی دوور و بەدی نەهاتووی لە ڕۆژگاری ئەو سەردەمەدا دەنگی بەرز و دڵ نەواز و واقیعیانەی تێکەڵ بەگەردەلوول بووە و ڕاپێچی کردووە و لە پاش مەرگیش ڕۆحی نەحەسایەوە و ئەو هەموو بەرهەمە پیرۆزانەی بەدەستی کەسێکی نەزان بوونە ئاگر.

سەرچاوەکان:

١- مژدەی دوزینەوەی ساڵی تیا مردنی نالی -محمد مصطفی حەمە بۆر ڕۆژنامەی هاوکاری ٢١/٧/ ١٩٨٣

٢- ڕۆژنامەی ژیان ژمارە (٢٩٣) ئەیلوولی ١٩٣١ خەموتێکی بێ هەمتا.

٣- نالی لە دەفتەری ئەمریدا- معروف خەزنەدار.

٤- دیوانی نالی- مەلا عەبدولکەریم مدرس ١٩٧٦.

٥- سەرچاوەی ژمارە دوو.

٦- الشعر في أطار العصر الثوري- د.عزالدين اسماعيل.

٧- الشعر و الألهام -مجيد محمود مطلب- اقلام- العدد (٨) ١٩٧٥.

٨- هەمان سەرچاوە دەربارەی سانت بیف.

٩- تێبینی: ئەو شیعرانەی لەم باسەدا بە نموونە هێنراونەتەوە لە دیوانی نالی مەلا عەبدولکەریم وەرگیراوە.

تیشکەکانی جوانی لە -زریان-دا

(هەرچی جوانی هەیە لە جیهاندا ئەگەر تەنها ڕۆژێك پێش مردنم بمرێ ئەو کاتە ئەتوانم شیعرێك بنووسم باسی پێکەنین بکات)(١) پێکەنین لەم واتایەی -حسێن مەردان-دا ئەگەر بێت بەپێچەوانەی گریانەوە تەماشا بکرێ و پێوانەی بۆ دانرێ بەبێ وریایی و تێگەیشتن لە مانا فەلسەفی و مەنتیقیەکەی گریان و پێکەنین تێڕامان لە جوانی و ناوەڕۆکی جوانی ئەوا لە ڕووە هونەرییەکانەوە ناتوانین لەو خەمە بگەین کە جوانی چ وەك خوریەیەك یاخود وەك لێکدانەوەیەکی مرۆڤانە لە ویژدان و هەستی کەسێکدا دروستی ئەکات. جوانی لە پێوانە کردن و ژمارە بۆ دانانیدا سنووری نییە. هەموو شت بەپێی ئەو ڕواڵەت و ناوەڕۆکانەی تیایدا هەیە جوانی خۆی مسۆگەر ئەکات ئیتر لە دانانی پلە و ڕوانینی مرۆڤەوە دێنە دی لە مەزاج و هەڵکەوتنی باری نەفسی ئەوەوە دروست ئەبێ، لەو خەمەشدا کە جوانی وەك ڕواڵەت و ناوەڕۆکیش ئەیبەخشێ لە مرۆڤێکەوە بۆ یەکێکی تر جیاوازی هەیە و ئەگۆڕێ.

جوانی بەپێی زۆربەی لێکدانەوە فەلسەفی و ئەدەبییەکان لە کاری هونەری هونەرکاریدا بەرنەکەون، جوانی لای بۆ دلێرو کروتشە بەو جۆرە تەماشا ئەکرێت. هۆمیرۆس یەکەمجار لە شیعردا وشەی جوانی بەکارهێناوە لە دوو لایەنەوە بۆی چووە. لایەنی یەکەم لەو شتە واقیعیانەدا کە هەستیان پێ ئەکەین و لە ڕێی حەواسەوە نرخ و، چۆنیەتییان دائەنرێت. دووەم بریتییە لە بەهرەیەکی خودایی لە لایەنی دووەمدا هۆمیرۆس تەواو ئەچێتە بەرەی لێکدانەوەیەکی ئایدیالیستیانەوە بۆ جوانی چونکە فەلسەفەی ئایدیالستی جوانی بێ سنوور ئەوپەڕی کەمال و گەورەیی لە زاتێکدا ئەبینێ کە زاتی خودایە و مرۆڤ ئەو خۆشەویستی و جوانییە لە دڵیدا هەڵئەگرێ و ئەیپارێزێت، ئەمە کەمتر بەلای مێشکدا ئەچێت واتە ئەبێ بەکارێکی ڕۆحی و لە عەقڵ دوور ئەکەوێتەوە «کرۆتشیە» کە دەستێکی باڵای هەبووە لە زانستی جوانناسی و بەخاوەنی ڕێبازێکی تایبەتی خۆی دائەنرێت لە ئیستاتیکیدا فەلسەفەکەی ڕۆحییە ئەڵێت: «جوانی تەعبیرە و لە کاری هونەری دایە» لەم لایەنەوە ئەگەر بڵێین جوانی تەعبیرە لە ڕواڵەت و ناوەڕۆکی باری کۆمەلایەتی و واقیعی جیهان و هەستکردنی کەسانی کۆمەڵ و ئەنجامی مامەڵەکردنە لەگەڵ سروشتدا و ئەمانە هەموو لە کاری هونەریدا دێنە دی بە

ڕێك وینكی -متناسق- ئەوەستن ئەوا لایەنی ڕۆحیی لە جوانیدا و هەڵسەنگاندنی بیری مادیی بۆ جوانی لە یەك جێگەدا تێكەڵ بەیەك ئەبن. ئەمەی من سەبارەت بەجوانی بەلێكدانی دوو هێڵ و ئاوێتە بوونیان جوانی ئەگاتە ئەو جێگەیەی بتوانم بەشێوەیەكی ڕۆحی و دڵنیایی لێكدانەوەی خۆمی تیادا ببینم. (ناتەواوی سەرەكی زانستی جوانناسی پێش ماركسیەت لەوە دابوو كە بەدوای چالاكییەكانی جوانناسیدا ئەگەڕا دوور لەو ئەو چالاكییە كۆمەلایەتیانەی تر)(٢) ئەو چالاكییە كۆمەلایەتییانە لای هەندێ كەس وەها ئەبینرێ كە ناتوانرێ لە هونەردا بەتایبەتی وێنەكێشان و شیعردا ببەسترێتەوە بەبایەخترین ڕووەكانی جوانناسییەوە. ئەوانە یاخود تەنها لایەنی ڕۆحی ئیستاتیك وەرئەگرن یا وەكو بڕوایان ڕواڵەت و ناوەرۆكی جوانی نییە لە فەلسەفەی ماتریالیدا. لە شیعری ئەنوەردا ڕووی ستاتیك لەو دوولایەنەوە دەرئەكەوێ: یەكەم: لایەنی جوانی تەنها وەك وێنەی شیعری و ڕازاندنەوەی وشە لە بەكارهێناندا و تەعبیری جوان لە شتی جوان. دووەمیش: لایەنی بەستنەوەی فۆرمی جوانی و گۆڕان و چۆنیەتی باری كۆمەلایەتییەوە كە بەپێی ئەمە ئەو تێگەیشتنەی شاعیر لە ڕووی نەتەوەیی پێشكەوتن خوازانەوە وەك دیاردە و بنچینەیەك دەرئەكەوێ.

ڕووی یەكەم:

دوێنێ تۆم دی لە ئاسمانا
هەموو شینایی ساماڵت كردبوو بە ڕەفتە بۆ سەرت
دوێنێ تۆم دی لە ئاوێنەی شەپۆلێكا
دڵی ئاسۆت كردبووە گوڵ
دابوت لە یەخە و كەمەرت

ڕووی دووەم:

ئەی خواكەی غەریبان تۆ
لە هەوری ئاڵەوە بە پێی پەتی
كەی دێیت و كەی تۆ پەیامێ بۆمە دێنی و
كەی بە هەموو جیهان ئەڵێی
ئا ئەمانە جگەرگۆشەی بێ ناز كەوتووی زەوی منن
-وێنەكانم گۆرانیەكەی پۆل ڕۆبسن-ن
هەنگاوی دەنگ بەسەر هەموو سنوورێكی

دوورا ئەنێین
لە جەنگەڵی گیانی شەوا گوڵی پشکۆن و ئەسووتێن).

لای زوربەی شاعیرەکانمان بەهۆی تێگەیشتنیانەوە لە ڕاستەقینەی کاری جوانناسی لە یەك ڕووەوە ئەو مەبەستە بەکارهاتووە. سۆزێکی گەرم –هەڵچوونێکی کاتیی بەهۆی جوانییەکی ڕواڵەتییەوە شیعری پێ وتوون. گەلێ جار شیعرەکە کەوتووەتە ژێر کاریگەری ئەو سۆزەوە ئەویش لەبەرئەوەی ئەو جوانییە ڕواڵەتانیەی سۆزێکی دەروونی پێ بەخشیوە و بووە بەساتێکی شیعریی و ئەمە شتێکی ئاسایی و چاوەڕوانکراو نەبووە، چونکە وەك ئاشکرایە هەمیشە شتە چاوەڕوان کراو و کتوپڕەکان بینینی ئەوپەڕی خەم یاخود جوانی تیایاپدا لای شاعیر ئەبنە گەورەیی و مەزنی و هانا بۆ بردنیان بۆ ئەو ڕواڵەتانە کراوە نەبووە، چونکە وەك ئاشکرایە هەمیشە شتە چاوەڕوانکراو و کتوپڕەکان بینینی ئەوپەڕی خەم یاخود جوانی تیایاندا لای شاعیر ئەبنە گەورەیی و مەزنی هانا بۆ بردنیان بۆ ئەو ڕواڵەتانەی شیعرەکەی پێ ئەڵێن. بینین و هەستکردن بەجوانی لای ئەنوەر جیاوازە و لە سنووری خوریەیەکی ناوەخت و ساتێکی شیعریی تێپەڕێ و بەناوەڕۆکی ژیان و دیاریەکانی جوانی و خۆشەویستیدا ڕۆ ئەچێ (خاکی کوردستان –گۆرانییەکانی پۆل ڕۆبسن– گوڵاوە شینەکەی دەربەند– بەخوڕ ڕێژنەی سەوزی نووری خوا) جێگەی مەنتیقی دیاریکراوی خۆیان هەیە کە هەست ناکرێ وێنەیەکی شیعری و تەعبیرێکی فۆتۆگرافی لە جێگەی موناسبی خۆیدا نەبێت. ئێمە ئەگەر لەو زەمینەیە پێ دالگرین کە شیعری فۆتۆگرافی ڕۆمانتیکیانەی نوێی کوردی لێوە هەڵچووبێ هەر چۆن بێت لە –گۆران–ەوە دەست پێ بکەین. وە لەمەشدا ئەتوانین بڵێین لە سەرەتاوە کە گۆران بڕوای تەواوی ڕێبازی هونەری بۆ هونەری هەبووە ئەو وێنە و دیمەنە جوانانە لای ئەو لە ڕواڵەت و دیوی دەرەوەیان لە عاتیفە و هەستی جوانپەرستی گۆران–دا چرۆیان کردووە و گوڵیان گرتووە. توانیویانە گڕی خەمێکی قورس و ماتی و خامۆشیەکی کپ و سووتێنەر لە دەروونیا هەڵبگیرسێنن بەمەش ئەوەی لە توانای سلیقە و دەرفەتی دەربڕینیا بووبێ بەشیعری جوان تەعبیری لێ کردووە. شیعرەکانی –بەهەشت و یادگار– فرمێسك و هونەر– دوو هاوینە گەشت– سروشت و دەروون– نموونەی ڕاستی بڕیارەکانمانن، بەرهەمی شیعری گۆران تەنانەت لەو وێنە فوتوگرافی و وێنە شیعرییانەدا کە باس لە جوانی خۆشەویستی ئەکات و سەرەتای شیعر وتنی بووە لە نوێکردنەوەکەیدا دوور نە وەستاون لە هەر هەست و بۆچوونێکی مرۆڤانە. بەڵکو لە

هەندێکیشیاندا جوانی ئافرەت بەتایبەتی تێکەڵ بەڕووداوەکانی کۆمەڵ نەبێت. ئەو کارەساتانەی کە ئەنجامی ڕژێمی دەرەبەگی و دەسەڵاتی ئەو ڕژێمە لە کۆمەڵدا ئەیهێنایە دی. لە بووکێکی ناکام و ئۆبەرێتی ئەنجامی یاران و بەردەنووسێك- و هەندێکی تریشدا ڕاستی ئەمە دیارە لە لام لەو سەردەمەدا جوانییەکان لای گۆران بەدیوی دەرەوەیانەوە بەسترابوون، خەمی گۆران-یش کە لە جوانیدا پێك ئەهات جیاوازی نێوان جوانی و جێگەی جوانییەکە بوو- ئافرەتێکی جوان لە بارێکی ئابووری نزمدا- ئافرەتێکی جوان لەگەڵ هاوسەرێکی بەتەمەن یاخود پیاوێکی زۆردار یا ڕێکەوتی ئەو ئافرەتە لە کات و جێگەیەکدا کە شایەنی جوانی ئەو نەبێت لای گۆران جوانییە و گەورەیی و لە جێگایەکی وا بچووك و نزمیشدا دانرابێ و وەها مامەڵەی لەگەڵ بکرێ ئەوا ئەمە تەواو سەرچاوەی خەمە. گۆران زیاتر پێشکەوت لە سالانی دوایی شیعر نووسیندا لە ڕووی بابەتی جواناسینەوە وەك لە مۆسکۆی جوان- و -وەلامی پرس- وە بێداریەك- ڕێگای لینین و هەندێکی تریشدا. لێرەدا کە باس لە گۆران و ڕوانینی ئیستاتیکی ئەو ئەکەین مەبەستمان دۆزینەوەی جیاوازی ئەو هەڵسەنگاندن و نرخاندنەی جوانییە لای دوو شاعیری داهێنەر و جواناس و عاشق -واتە گۆران و ئەنوەر- چونکە دەربڕین و مامەڵە کردنەکەیان تەواو جیاوازە و هەر یەك وەستایەتی و سەلیقەی خۆی لەو بارەیەوە بەکارهێناوە و جێگای خۆیان دیاری کردووە. وە وتم لە زۆربەی بەرهەمی سەرەتای تازەکردنەوە شیعرییەکەی گۆران-دا کاریگەری جوانییەکە ڕواڵەتیی بووە بەلام ئەنوەر هەر لە سەرەتاوە بەپێی جیاوازی ئەو فەترە زەمەنییە بۆ جەوهەری جوانییەکە چووە و بەمندالانی کوردستان و گۆرانی مرا ببوسە و خواکەی غەریبانەوە توند گرێی داوە -لەم شیعرانەی گۆران-دا بەراوردمکە ئەدۆزینەوە لە دوور و نزیکی بۆ هەستی جوانی ئەو و ئەنوەر-دا.

-بۆ ئاینم ئەگەڕێ
هەندێ کەس
با جار بدرێ
تۆیت و بەس
قیبلەی ئاین و باوەڕم
خوای بەهەشتی دڵی تەڕم-
-بەلەعنەت بێ زوهرەی جوانی سروشتی
دائەفلیقێ هەر دڵێ کەوتە مشتی

لە پاش تێپەڕینی سنووری هونەر بۆ هونەر بەر فراوانی دنیای جوانی و مرۆڤایەتی و خۆشەویستییەك کە خەڵکی تریش بگرێتەوە شیعری ستاتێکی لای شاعیر ئەبێت بە:

–چەخێری نیشتمان چە ئارەقی ڕەنج
کوردستان سەرانسەر پڕ ئەکا لە گەنج
باخچەمان سەرانسەر گوڵی ئەپشکوێ
بلبلمان فێر ئەبێ بەئاوازەی نوێ
تەنانەت لە پێشکەی ساوامان گریان
ون ئەکا موعجزەی بەختیاری ژیان!–(٤)

– دروستبوونی هەستی جوانپەرستی لای مرۆڤ کارسازاندنێکی درێژخایان و تێکچڕژاوە کە لە پێشکەوتنی هونەر خۆی جوێ نابێتەوە(٥) ڕادەی گرنگی تەعبیر لێکردنی هونەریمان بۆ دەرئەکەوێ لە هەر ڕواڵەت و ناوەڕۆکێکی جوانی کە بیخاتە هەڵسەنگاندن و بەر تیشکی هەستی لێکدانەوەی جوانناسی خۆیەوە، لێرەدا ئەپرسین جوانی چییە؟ وە ئایا شتی جوان چۆن ئەچێتە کاری هونەری جوانەوە؟ من لای خۆمەوە پێناسەیەك نادۆزمەوە بۆ جوانی بەکاربێت و بکرێتە دەستوورێکی دانراو و قیاسێکی نەگۆڕاو وە هەمیشە بۆ نرخاندنی ڕادەی هەموو جوانییەکان بەکاربێت. بەڵکو بەلای منەوە دۆزینەوەی پێناسە بۆ جوانی کارێکی نەشیاوە و لەبەرئەوەی جوانی خۆشی سنووری نییە و پڕە لە نهێنی وەها کە مرۆڤ تەنها تروسکەیەکی لێ ئەبینێ و جۆرە سیحرێکی سەرسوڕهێنەری تیادایە و مرۆڤ کەیل و مەست ئەکات ئەیخاتە حالاتی سەیرەوە بەشێوەیەکی هاوشان چەندە مرۆڤ خاوێن بێت ئەوەندە زیاتر هۆگری جوانی ئەبێت و تیایدا ئەتوێتەوە. مەبەستم لە خاوێنی مرۆڤ هەستی مرۆڤانە و پێوانەی مرۆڤانەی ئەوە. چونکە کاتێ مرۆڤ لەو هەستە دائەبڕێ و کاری نامرۆڤانە ئەنجام ئەدات گوڵێکی جوانی گەشاوە –تابلۆیەکی پڕ لە تەعبیر و بیری ورد و ڕەنگی گەش و تاریك پڕشنگی چاو و جوانییەکانی ئافرەت شینایی ئاسمان و ئەستێرە لای ئەو هیچ بابەخێکی نابێ و تەنانەت کارتێکردنی جوانی ئافرەت و نهێنی جوانیی ڕواڵەتی و توانای سیحری سەرسام کردنی مرۆڤی جوانناس لای ئەو تورەهاتە و هەرگیز بیری لێ ناکاتەوە. هەر لەوەش ئاگادار نییە کە مرۆڤی گەورە چۆن لە بەرامبەر سیحری جوانیدا تەسلیم ئەبێ و هەموو گەورەیی خۆی، هەستی جوانناسی و لێکدانەوەکانی لە هەر ساتێکدا بن لە خەندەیەکی خاوێنی فریشتانەی سەر دوو لێوی جواندا ئەتوێتەوە و ئەبن بەشتێکی

پیرۆز. بەڵام لە هەمان کاتدا لەگەڵ هەموو ئەو تەسلیم بوون و هانا بۆ بردنەدا هەر ئەو خاوەن ئیحساسە ناسکە هەڵوێستێکی مرۆڤانەتر و قووڵتر وەرئەگرێ و ئەودیوی نەرمەوەی جوانییەکە سڕ نابێت و ئەیەوێ باخی ببێت: (ئەزانم تۆ وەك منالێك تەماشام ئەکەی کە هەندێ جار پێویستە یاری بکات وە دڵنیای ئێواران ئەگەڕێتەوە بەڵام خانەکەم بەداخەوەم کە من هەتا هەتایە ناگەڕێمەوە ئەوپەڕی گەمژەییە پیاوێك بەردەوام بێ لە خۆشەویستی ئافرەتێکدا کە ئەتوانێ خۆی بەجێ بێڵێ)[٦] شتی جوان ئەگەر ئەچێتە کاری هونەری جوانەوە تەعبیری لێ ئەکرێ ئەوا لە ناخی مرۆڤدا لە توێی هەستی مرۆڤانەی ئەودا جێگیرە و ئەزانێ چەندە لێوەی دوورە یاخود نزیکە سروشت و تاقیکردنەوەی مرۆڤ لەگەڵیدا لە هەر سەردەمێکدا بوویێ توانیویەتی سەرنجی مرۆڤ رابکێشی بەلای شتە جوانەکاندا و بیری ڕوانینێکی وەهای بداتێ کە بتوانێ لە شتە ناشیرین و خراپەکانیش بگات.

لە شیعری ئەنوەردا ئەم دیاردەیە لە تێکەڵێی ئەو خۆشەویستی خاکەکەی و مرۆڤەکانی دنیاوە دێتە پێشەوە بیرکردنەوەکان لە جوانی گەورەتر و گەورەتر ئەبن:

(جارجار کەژێ بەمی تینووی
بۆ ڕوومەتی ڕووبار ئەبا و هەر پێی ناگا
دوایی ئاوڕ لە کانیاوی سەر سینەی خۆی ئەداتەوە
کانیاوەکان کیژۆڵەی سرت و بزێون پێ ئەکەنن- لە ژێر دەستی
ڕائەپسکێن- ئەڵێن ئێمە دڵۆپ دڵۆپ- ئەبین بەشیرینیی ڕووبار)

نموونەی تێکەڵی شتە جوانەکان بەکاری هونەری جوان و هەست بزوێن لەو شیعرەی سەرەوەدا دەرئەکەوێ- کەژ و ڕووبار سەرچاوە و کانیاو- کانیاوە سرت و بزێوەکان- لە دەلالەتی وشەی ئەنوەردا قووڵی مانا و بەرفراوانی هەستێکی شاعیرانە پێکدێت تەنها تەعبیر لێکردنی ئەم لە جوانی گوێزانەوەی ڕەنگ و مانەی سروشت و مرۆڤ نییە بۆ تابلۆکی شیعریی بەڵکو لە ئامادەکردنی بیری گوێزانەوە و داڕشتنەوەی ڕووە جوانەکانی لە قالبی هونەری بەرزدا و بەستنەوەی جەمسەرەکانی ئەو هونەرکارییە بەبیری مرۆڤانە و ڕوانین لە ژیان بەچاوی هیوا و گەشبینییەکی زۆرەوە، ئایا هەموو کارێك کە مرۆڤ بەرانبەری سەری سوور بمێنێ و حەزی لێ بکات هونەر و هونەری جوانکاری تیادایە؟ بەلای منەوە ئەمە وەها نییە چونکە نیستاتیك بنچ بەستە بەمرۆڤەوە- بەبزواندنی شتە مادییەکان و سەراپای سروشتەوە وە هەر کاتیش مرۆڤ بۆ هەستێکی سادە و ساتێکی

کەم خایەنی ئارەزووەکانی خۆی پەنجەی لەسەر جوانییەکان دانا و لە پشت هەر جوانییەکەوە ئازاری مرۆڤ رادەی سەربەستی و کەم و زۆری موعاناتی هونەرمەند و جوانییەکانیش وەك شتی جوان نەدی ئەوا پێوانەی ئەو بۆ جوانییەکان لە هەقیقەتی جوانییەکان دوورە و تەنها تویکڵ و دیوی دەرەوەی ئەبینێ و بەلا ڕێدا ئەڕوا و لە کەنارەوە دەڕوانێت.

جوانی سیفەتی هەموو شتە –هەموو شت ئەوەندەی ماهیەتی خۆی جوانیی تێدایە. ئیتر شێوەو هەڵکەوتنی جوانی ئەو شتە مەرج نییە لەو جوانییانە بێت کە لە گۆنای ئاڵی ئافرەتێك و ئەخشی پەڕەی گوڵێکدا هەیە، بەڵکو جوانی تەنانەت لە گریان و پێکەنینی مرۆڤیشدا دێتە دی. زۆرجار جوانییەکان ئەگەنە ڕادەیەك و وەها گەورە و قورس ئەبن لەسەر شانی شاعیر و دڵی وەها لە جێگایاندا گیر ئەبن پیاڵەکەی پڕ ئەبێ و سەر ئەکا و لێوەی ئەڕژێ. بەرەو چەند مەیل و بۆچوونێکی ڕۆمانتیکیانەی ڕەشبین و بێ ورە ئەچێت. ژیان و کارەساتەکانی بەخەم و تەم ئەبینێ پرسیار ئەکات– ڕائەمێنێ سەرسام ئەبێ بەربەستی فرمێسکەکانی بۆ ناکرێ بەسەرخۆی و هەوێنی کارەساتدا بەخوڕ ئەگرێ:

– بۆمات ئەبم
ماڵی ئاوای دڵدارانی ئەم وڵاتە هەر ئاوایە
شادیش ئەبێ بەخەم هەموو دەم ئاوایە
من خەمیشم چنگ ناکەوێ
تاکو بیکەمە پرپۆلەی پێچووە شیعرە برسییەکانم

لێکدانەوەی ماتی و خەمی شاعیر تەنها بەو ڕووداوەیە کە تووشی بێ هیوایی ئەبێ و ئەگەرچی بەدوای خەمێکیشدا ئەگەڕێت کە بیکاتە خۆراکی شیعرەکانی بەڵام هەر نییە! بەو مەبەستەش ئەگەر بڵێین خەم شۆڕشە. خەم بیر و لێکدانەوەی بەجێ و یاخیبوونە هێشتا شاعیر هەر ئەچێتە بەرەی ورە بەردان و ڕەشبینی مەسەلەکەوە سیفەتی جوانناسی لە بۆچوونەکەی دائەبڕێ و ئەم دەستەوستان دائەنیشێ و شتێکی پێ ئەنجام نادرێ:

– شیعرەکانم چاویان هەموو
پڕ لە تەمە –خەمە– تەمە
– شێوەی ونی یارەکەمم
هێشتا بەخەویش نەدیوە.

کاتێ شاعیر کە ئەم شیعرانەی خۆی بەند و بنچ بەستی کێشەیەك بوو کە بیری نەتەوایەتی لە دەمارەکانیا تین و تەوژمی خوێنی بوو، بەپێچەوانەی گەلێ ڕوانینی شاعیرەوە لە زەمینەی خۆیدا هەڵ نەچوو وە پەخش و بڵاو نەبوەوە. ئەو نەك هەر پارەکەی خۆی سەدان جار دیوە هەر لە سەرەتاوە دەستنیشانی کردووە و شێت و شەیدای ماچێکی بووە بەڵکو خەرمانی شیعری بۆ هەڵداوەتەوە و لەو ساتە ڕەشبینانەدا نەبێ کە وەهای زانیوە تەواو لێی بزر بووە ئیتر هەتاهەتایە لە جێ ژوانێکدا خۆی ناپێتەوە دەست بکاتەوە ملی و لێوی تێر هەڵمژێ ئەوە لە یاد ئەکات کە هەر ئەو ئەم گۆرانییە پڕ سۆزە خۆشەویستییەی بۆ وتووە لە ئامێزی گەرمی خەمەکانیا پەروەردەی کردووە:

تۆ ئاگری ماڵە کوردێکی کۆچەری بووی
– لە دوورەوە گەش گەش دیار بووی
ڕووم لە تۆ بوو هۆگرت بووم
هۆگری تۆم– چۆن هۆگری شەقەی باڵی
ئێوارانی مەلەکانم
هۆگری تۆم چۆن هۆگرێ
گۆرانی شەوانی شوانم– هۆگری تۆم

لێرەدا پەیوەندی نێوان تێشکانی عاتیفی شاعیر و بەئاشکرا ڕەنگدانەوەی لە کۆچی شازادەدا و هەموو ئاهە قووڵ و حەسرەتییەکانی تێکەڵ بەبارێکی ناهەمواری کۆمەلایەتی و حەزە نەتەوەییەکانی شاعیر ئەبێت جۆرێکی تر لە پەنجەرەیەکی ترەوە تەماشای جیهان و ڕووداوەکانی ئەکات. لە هەندێ جێگادا بەرەو جۆرە ڕەشبینییەك ڕای ئەکێشێ و لە هەمان کاتدا ئەو حاڵەتی یەئس و ڕەشبینییە وەك دەربڕین و هونەرە تەکنیکییەکانی شیعر داهێنانی سەرکەوتووی پێ ئەنجام ئەدەن:–

ئەبێ دووریی زەوی و ئاسمان
وەکو بەڵگە بۆ نێوانی خۆم و شیرین بهێنمەوە
ئەبێ باسی ئاوارەیی شۆڕە سواری گوندەکەمان
بۆ جاری هەزار و یەکەم
بگێڕمەوە–بیڵێمەوە

ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە کە لایەنەکانی ستاتیك لە ڕێڕەوی ئاسینی جوانی

ئافرەتەوە چەند تیشكێكن كتوپڕ وەك برووسكە لە مرۆڤدا كاریگەری خۆیان ئەنوێنن. وە ئەمەش پەیوەندی بەهەڵكەوتنی دیوی دەرەوەی ئافرەتەكەوە هەیە و لەم شتانەدا كۆ ئەبێتەوە بالای پێستی- نەرم و شلی و پتەوی لەشی -ئای ڕوومەت و چاوی گەش و پڕ لە بریسكی تاڵە تیشكەكانی جوانی- قژی پەخش و خاو -قسەكردن و چاوترووكاندن و خەندە و شێوەی پێكەنین- جۆری ڕۆیشتن یاخود وەستان- دانیشتن و جۆری دانیشتنەكە- ڕوانین و... هتد. واتە بوونی تەناسوبێكی تەواو لە دیوی دەرەوە و ئەندامەكانی لەشیدا. ئەم تەناسوبە كە بریتییە لە -الجزء- كە سەراپا جوانن كۆ ئەبنەوە و هەموو -الكل- دروست ئەكەن بۆیە ناشێ چەند -جزء-ێكی ڕێك و جوان پێك بهێنن. زۆر لە فەیلەسووفە جوانناسەكان لەم بارەیەوە جوانی دیوی دەرەوە و ماهیەتی جوانییان ڕوون كردووەتەوە وەك ئیفلاتون و ئەفلۆتین ئیفلاتونیەتی نوێ بەلام لای ئیفلاتون جوانی ڕەوتێكی سێگۆشەیی وەرئەگرێ و تەمەنی ئەبەدی و هەمیشەیی نابێت. لە سەرەتادا دروست ئەبێ و گەشە ئەكات پەرە ئەسێنێ و ئەگاتە دوا پلەی جوانی و بەرزی خۆی بەلام لە پاشدا وەك گوڵ ئەژاكێ و نامێنێ و شوێنەوارێك لەو شێوە جوانە بەجێ نامێنێ. بەلام كاتێكیش جوانی و خۆشەویستی لە یەكترا بتوێنەوە و ئەبنە یەك پارچە لە هەست و بیری شاعیر و وێنەی جۆر بەجۆر دروست ئەكەن، ئەویش لە ڕادەی هۆشیاری و سەلیقەی خۆیدا ئەیكاتە شیعر لەو تەناسوبەی باسمان كرد لە ئەندامەكانی جوانیدا چ لە ئافرەتێكدا یان لە باخچەیەكدا لە ئاست ڕوانینی خۆشەویستیدا جیاوازی هەیە ئەشێ تین و پرشنگی جووتێ چاو- پەڕەی گوڵێك سەرسامی بكا و هەموو بەشەكانی تری جوانی و خۆشەویستی تیادا ببینێ شێت و شەیدای ئەبێت و هۆگری بینین و هاوسەرێتی ئەبێ وەك بولبولێك بەدیار گوڵێ جوانییەكەوە ئەخوێنێ و هێلانەكەی خۆی دائەمەزرێنێ. واتە جوانییەكان ئەبنە خۆشەویستی، ئەم خۆشەویستییەش پەرە ئەسێنێ و لە سنووری شتە بچووكەكانی تێ ئەپەڕێ و بابەت و مەسەلەی فراوان و گەورە ئەگرێتەوە و خەریكیان ئەبێ -لامارتین- ئەڵێت ئەزانم ئەوەی قسە ئەكا و ئەنالێنێ دڵە وە كاتێكیش دەست ئەنووسێ ئەوا هەر دڵە كە ئەتوێتەوە(٧) بەم شێوەیە دڵ فەرمان ڕەوایە و دڵ نیشانە و جێگای عاتیفە و كانگای خۆریە و ئیلهامی خۆشەویستییە. هەر لە كۆنەوە ئەو ڕایە هەر وا هاتووە و چەسپیوە كە دڵ جێگای عاتیفەیە و سەر یا مێشك جێگای عەقڵە. لە هاوشانی كردنەوەی ئەو دوو دیاردەیەدا و زاڵ نەكردنی یەكێكیان بەسەر ئەوی تردا شیعری باش دروست ئەبێ ئێمە نالێین شیعر ئەبێ كارێكی عەقڵی بێت چونكە شیعر عاتیفە و ڕاچەنین و فرمێسك و پێكەنینە. دەلالەتی ئەو

وشانەش هەریەك مانای فەلسەفی خۆی هەیە. سەرەڕای ئەوەی کە ناوەڕۆك خۆی هەر لەو عاتیفە و ڕاچەنینانەدا ئەبێتە بابەت و فیکری شیعرەکە. ئەنوەر لە کۆچی شازانە کە حەز و خۆشەویستی خۆی پێوە بەستبووەوە ئەویش بووە ئەستێرەیەکی پرشنگدار و بەئاسماندا هەڵخزاو کشاو لە چاو ون بوو بەڵام بیرەوەری و خۆشەویستییەکی لای ئەو ئەماوەتەوە بەردەوام کەم و زۆر دێنە شیعرەکانیەوە لایەنەکانی جوانی فەرامۆش ناکات و لەوپەڕی عاتیفەیەکی گەرمی شاعیرانەدا بیرکردن و بیرەوەرییەکان هەڵئەچن:

وەك مراوی سەر و باڵ سەوز
لە کەناری ڕووباری بیرەوەریتا
ئەڵئەنیشتیت، هەڵئەلەرزیت، بەکوڵ ئەگریت
ئەڵێی جاران شاعیرێ بوو
دڵی ڕەق بوو ڕەقیش ئەبوو
لەبەر گزەی ساردی خەما
هەڵئەچوو سەمای ئەکرد
ئەڵێ جاران شاعیرێ بوو
دڵی بەرد بوو، جۆگەلەش بوو

ئەنوەر- لە ڕوویەکی شاعیرانەوە جوانی دێنێتە شیعرەکانیەوە مامەڵەی لەگەڵ ئەکات. کە ئەڵێم ڕوویەکی شاعیرانە واتە وەرگرتنی ئیحا لە جوانی و لە بابەت و شێوەی دەرەوەی جوانییەکە و چوونە ناو ناوەڕۆك و بەستنەوەی بەجوانییەکانی تری دەرەوەی جوانی ئافرەت لە سروشت و جووڵانەوەی مرۆڤ کاری بیر و لێکدانەوەی هۆ و ئەنجامی ڕووداو و کارەساتەکان لە بچووك گەورە -لە دوور و نزیکیان- ئا بەم شێوەیە جوانی ئەچەسپێ و نرخی تەواوی خۆی وەرئەگرێ. مامەڵە کردنی ئەنوەر لە شیعرێکدا هەتا یەکێکی تر بەهێی پێشکەوتنی بیری شۆڕشگێڕی پەیدا بوونی وەعیەکی تەواو تیایدا لەگەڵ دەستەی منداڵانی دێیەکەی کە نموونەی منداڵانی بێ بەش و دواکەوتووی کوردستانن گەلێ جەمسەری مەسەلەی گەورە سەبارەت بەخاك و خۆشەویستی و باران- وەرە خوارێ ئەی خواکەی غەریبان -گولسوخی- نموونەی ڕووی پاك و بێ گەردی مامەڵەی شاعیرە لەگەڵ منداڵ و جیهانە خاوێنە بێ تاوانەکەیاندا.

-ئەبێ باسی ئاوارەیی
شۆڕەسواری گوندەکەمان

بۆ جاری هەزار و یەکەم
بگێڕمەوە

دووبارە بۆ ئەوەی هەزار و یەکەمجاری گێڕانەوەی بەسەرهاتی ئاوارەیی شۆڕە سواری دنیەکەمان بۆ منالان دیوی تاریکی بیری جوانناسی شاعیرە و لە ژوورێکی بچووکی بێ سەرەوە پارچەیەك لە ئاسمان نەبینێ و بڕیار بەسەر هەموو ئاسماندا ئەدات. ئەگەر وەك بەراوردێك تەماشای ئەم شیعرە و شیعری خەنجەر و خۆشەویستی بکەین، ورد بڕوانی بۆ هەڵوێستی شاعیر بەرامبەر کێشەی نەتەوەیی خۆی و کێشە سەختەکانی جیهان جیاوازییەکی تەواو ئەدۆزینەوە و هەست بە کەم ئەفەسی و تەنگی بیر و ڕوانینی شاعیرانەی ئەکەین لە هەمان کاتیشدا ئەتوانین لەو پێشکەوتنە بگەین کە لە هۆنراوەی دووەم و خەنجەر و خۆشەویستیشدا هاتۆتە دی. بگرە هەر لەو ساڵەشدا -١٩٧٣- شاعیر لە بەخۆدا چوونەوە و بیرکردنەوەیدا لە خۆی و لە دژوارییەکان. لەو کاتەدا شیعرێکی وەك نوقڵانەی خۆشەویستی و باران ئەنووسێ. ئەم شیعرە وەك ئەوەی پێشوو جیهانی منالانی دێتە ناو و بەوانەوە ئەبەستێ و ڕەوتی لەگەڵ ئەکات. بڕوانە تینی برووسکەی ئەو بیرەی بە گەشی بۆ وردیلەکان و دواڕۆژی مرۆڤ تەواو بوونی خۆی لەم دێرانەدا ئەتوێنێتەوە

– هۆنراوەکەم کڵۆمێکە
دەروازەی شاری گریانتان
بۆ دائەخا
کلیلێکە
دەرگای شاری
نان و گوڵ و بەهارتان بۆ ئەکاتەوە.
وردیلەینە
هۆنراوەکەم بارانێکە
تەپ و تۆزی
سەر ڕوومەتی دنیەکەمان
ئەشواتەوە–

ئێستا پێویستە بێینە سەر ئەوەی بزانین ئاخۆ ئەو جوانییانەی دیاردە و کێشەی سەختی ژیانن چۆن دێتە شیعرەکانی ئەنوەرەوە؟ وە چۆن ڕێگای خۆیان ئەدۆزنەوە و تێکەڵ

بەژیانی مرۆڤ ئەبن؟ خۆ ئەگەر ئەو جوانییانە کە خۆیان ڕواڵەت وە ناوەڕۆکیش بریتی بوونایە لە کۆمەڵێ کاریگەری کاتی و هەڵچوونی دەروونی و بنج بەست بوونایە بەکاتێکی دیاریکراوەوە وەك هەمان پێناسەی -ئیفلاتون- بۆ جوانی ئەمانەوە. کە دروست ئەبێ و گەشە ئەکات و لە پاشدا ئەژاکێت. تەنانەت پێشبینیی ئێمە لە هەندێ جێگەی ئەم نووسینەدا ئەوە بوو کە شاعیر هەر لە چوارچێوەی دەست پێکردن و گۆڕانە وردەکانی خۆیدا نامێنێتەوە و پێش ئەکەوێ. بگرە هەندێ لەو بیروڕا ئایدیالیستانەش کە لەملاو لەولاوە خۆیان لە شیعرەکانی ئەودا و گەلێ جاریش هۆی پێکهێنانی جۆرە ڕوانینێکی ڕەشبینانە بوون ئەبینین لەو بەرەوپێش چوونەدا لە خەنجەر و خۆشەویستیدا ئەبێ و هۆنراوەیەکی چەپەوانە و خەست چڕ ئەبنەوە بۆ ئاسمانی پان و بەرین و ئەستێرەکانی ئاوات و دوا ڕۆژی نان و گوڵ باڵ ئەکەنەوە

- دڵی پاکی شاعیرێ درابوە بەر خەنجەر

زامەکانی بوبوونە هۆنراوەی چەپەوانە

وە ئەبێ تەنها شاهێدی بوونی ئەم ڕاستییە لە (خەنجەر و خۆشەویستیدا دەربکەوێ بەڵکو لە - گوڵسورخی- پێش ئەویشدا و لەگەڵێ شیعری تریشدا ئەنوەر ئەیەوێ کانیاوی هۆنراوەی چەپەوانە لە ناخی توانای شاعیرانەیدا بتەقێنێتەوە. لە گوڵسورخیدا جوانی ئەبێ بەدوو بەشەوە دوو دەنگ وتووێژێك لە نێوانیاندا دروست ئەکەن. کێ پرسیار ئەکات و ڕانەمێنێ کێ هەقیقەت شی ئەکاتەوە، لە هەلومەرجی تێکۆشان و بیری پێشکەوتنخوازانەوە تەقینەوەی نوێ و جوانییەکانی دنیای شۆڕشگێڕی ئاگاداری ئەکاتەوە. لە پاش ئەمە ئەتوانین بڵێین لە سەراپای شیعرەکانی ئەنوەردا جوانی وەك مەوزووعێکی تایبەتی و تێهەڵکێش بە کۆمەڵێ ڕواڵەت و بابەتی ژیانی کۆمەلایەتی و بیری نەتەوایەتی و پێشکەوتنخوازانە دەرئەکەون. لە یەك جێگەدا ناوەستن و باوەشی هەقیقەت بۆ بەسەرهات و لێکدانەوە وردەکان و مرۆڤایەتی ئەگرنەوەو قووڵتر لە مەسەلەی نەتەوایەتی خۆی و کێشەی فراوانەکانی جیهان ئەڕوانێت:

-بەناو سنگی ئەوانەدا پەخش ئەبمەوە

مردنیان ئەکرمە پێیان

کۆچی زەرد لە تەمی دڵیانا ئەخەم

کێڵگە و کۆخت و گولاڵە و کەژ

بۆ خەوی زڕاویان ئەبەم
ئەبمە باران و سبەینێ
بەسەر لوتکەدا دائەکەم

جوانی لای شاعیر خاك و خۆشەویستی و مرۆڤە- تیشکی ئاڵتوونی و ئافرەت و خەم فرمێسکە- وردیلانی دیپەکەی و مەرگ و ئاوازەکانی -پۆل ڕۆبسن-ە- جوانی لە مانا فەلسەفەیەکەی نزیك ئەکاتەوە ئەم پەیڕەوکار و شوێن پێ هەڵگرییە لە خۆیەوە دەست پێ ئەکات و لە پاشدا ئەچێتە ناو کۆمەڵ و کێشە ورد و گەورەکانییەوە هەوڵی تێپەڕین ئەدات چ لە واقیعێکدا کە یاخیبوون و تێپەڕین هەروا کارێکی ئاسان نییە و ئامادەیی تەواوی ئەوێ- لە خوێندنەوەی زریاندا هەست ئەکەیت بەداهێنانی زۆر و تیشکەکانی جوانی لە هەموو ڕەنگ و سەرچاوەیەکی خاوێن. هەر لەم ڕێگایەوە لە زریاندا ئامادەبوون و دروستبوون دێتە پێشەوە و تیشکی هەقپەرستی و یاسای مرۆڤایەتی پەخش ئەبن و ئازایانە وەك شاعیرێکی هاوچەرخی ئەو بەسەرهاتانەی هەموومان ئەگرێتەوە و زۆربەیان لە ناخەوە ئەمان هەژێنن و بەرەو زۆر جێگای دیار و نادیار ئەمان بەن لەوێدا جارێکی تریش بەژیاندا ئەچینەوە بەرەو گەلێ هەڵوێستی نوێ ئەبێتەوە ئەمەیە نرخ و چۆنیەتی لەو شیعرانەدا کە ئێمە لەم سەردەمەدا لە هەستی ناسك و لێکدانەوەی هۆشیارانەی ئەواندا پێویستمانە.

تێبینی:

شیعرەکان کە بەنموونە لە نووسینەکەدا هێنراوەتەوە لە -زریان- دا هەن.

سەرچاوەکان:

١- الازهار تورق داخل الصاعقة -حسين مردان-

٢- موجز تاريخ النظريات الجمالية-م. اوفسيانيكوف

٣- بەهەشت و یادگار و فرمێسك و هونەر -گۆران- ز- سمير نوفا ص٤٢

٤- لاوك و پەیام -گۆران-

٥- المادية التاريخية- ص٥١٧

٦- رسالة ذات بعد واحد -حسين مردان

٧- بحث في علم الجمال -جان برنتلمي -ترجمة- الدكتور انور عبدالعزيز-ص٤٤٩.

ونبوون و دۆزینەوە لە گێژاوی -زریان- دا

(لە ناو شانەی شیعرەکانما
مەنگوینێکی سەی رەھا ئەڕژێنن
ڕووناکترە لە ئاوێنەی ئاسمان
ئەستێرە شایی تیا ئەکا و فرمێسک ئەکا بەچراخان)

(لە ناحیەی عەربەتی نزیک سلێمانی لە تەمووزی ١٩٤٨دا لە خێزانێکی ئاینی لە دایک بووم، جیھانی منالّیم جیھانێکی جوان بوو- پڕبوو لە خۆشی و خەم و ھەستکردنی سەیر، لە بیری سۆفییانەی باوکمەوە پاکی و بێ تاوانی فێربووم، وە لە ھەڵوێستی کۆمەلاتیشەوە خۆشەویستی ولات و خۆشەویستی ھەژارەکان و وەستان لەبەرەی زۆرلێکراواندا فێربووم)(١). لە پاش ئەمە ئەنوەر باسی سەردەمی منداڵی خۆی و چۆنێتی مەزاج و ھەڵکەوتنی سایکۆلۆژیی خۆی ئەکات. جیاوازییەك نیشان ئەدات لە نێوان ژیان لە عەربەت و ژیان لە سلێمانیدا بەمانا ناوچەیی و بچووکەکە بەلام ئەمە لە پەنجەرەیەکی ترەوە تەماشای ئەکرێ حیسابێکی وردتر لەو حەز کردنەی ئەوی بۆ ئەکرێ. وەك خۆی وتی سەرەتای پەروەردەبوون و شارەزایی یەکەمی لە ژیان لە خێزانێکی ئاینییەوە دەست پێ دەکات و تێکەڵ بەلێکدانەوەیەکی ڕۆمانتیکی ئەبێت - واتە تەماشاکردنی ژیان بەچاوی (سۆفییەکی ڕۆمانتیکییەوە) ئەمە ھیچ سەیر نییە چونکە ئەگەر لە ھیچ ڕوویەکی ترەوە سۆفیگەری لەگەڵ ڕۆمانتیکییەتدا یەك ئەگرێتەوە ئەوا لە شیعردا ئەبن بەیەك و چەندەھا وێنەی جوان و پەلکە زێڕینە دەنەخشێنن... تیشکە وردەکان نزیك ئەبنەوە لەگەڵ خۆیاندا فەیز و نووری خوا ئەڕژێننە دڵەوە لە جوانی ڕووی نازیز و کالای ڕەنگین و شاگوڵی باخە سەوزەکانی دنیاوە کەژاوەی ڕەحمەت و خۆ بەدەستەوەدانی سۆفییانە ئەبێت بە چۆلەکەیەکی نوورانی فرە فڕ بەدەوری ڕۆحی ئەو عاشقە بێ پەروایەدا ئەکەوێتە ھەڵفڕودافڕ:

(ئـەو دڵـەی وێنـەی پـەڕی گـوڵ بـێ گـەرد
ھەی خەم ھەی نامەرد چەنیت مەلول کەرد
ئـەوسا ئـیستـغـنـا و قـین وەھـەم مـاوەرد
ئـینسان بـێ پـەروا گیـان تـەسلیم مـەکـەرد

ئیسە بۆ ئەوی تاو هەرس چۆن سەیلە
ئەی ئیلتیفاتەو ئەی وەفا مەیلە
ئەی دڵەی نازك هەستەی خەمانە
گۆشت دەرو بژنە و ئەمجا بمانە)(٢)

بۆیە سەرەتا نموونەم بە(مەولەوی) هێنایەوە چونکی ئەو یەکدگیرییەی لە نێوان هەندێك بابەتی شیعری ئەنوەر و کێشەی سۆفیگەری بەرچاو ئەکەوێت- هەر لە ڕۆژەکانی هەڵچوونی گیانی ئەو وە سەراپای ژیانی شاعیریەتی ئەو. ئەگەرچی من لای خۆمەوە هەر لەم نووسینەدا ڕوونی ئەکەمەوە کە هەستی سۆفینزمانە لە شیعری ئەنوەردا تەنها تاڵە تیشکێکی باریك و تیژرەوە لە ساتە شیعرییەکانیدا خۆیان لە ئەمامی سەوزی تازە هەڵچووی واتا شیعرییەکانی ئەهێچن و هێننە نابات ئەو گرژی و توند خۆ ئالاندنەیان خاو ئەبێتەوە تیشکەکە ون ئەبێتەوە، هەر بەپێی لێکۆڵینەوەکە ئەوە ئەسەلمێنین کە دیاریکردنی هێڵی ڕێبازی سۆفینزمی تەنها لەبەرەی خەیاڵ و باری واقیعە تاڵەکانی ناو شیعری شاعیردا ئەوەستن و هەر هەموویان لەسەر زەمینەیەکی ڕۆمانتیکی وەستاون و ڕێچکەیان بەستووە. خوێنەریش لەوە ئاگادار ئەکەمەوە کە ناونیشانی باسەکەی من لە ونبوون و ئینجا دۆزینەوەدا نییە یاخۆ دۆزینەوە ئینجا ونبوون.

چونکە هەندێك دیاردە و ناوەڕۆکی ژیان هەیە ناتوانرێت بە هێڵێکی زەق لە نێوان لەشیاندا کەرت و پارچە جویێ بکرێتەوە. یەکێك لە دیاردە و ناوەڕۆکەکانی ژیانیش کە بەتەعبیر لێکردنێکی ویژدانی و بیرێکی تایبەتی دێتەدی بریتییە لە شیعر. ئەمەش بەهەرحاڵ - بەلام کام شیعر؟ شیعر بەواتا پڕ بەپڕی شیعر یاخود شتی تر- چونکە شیعر هەیە و شتی تریش هەیە زۆرجار ناوی شیعری لێ ئەنێن. بۆ نزیککردنەوەی مەبەستەکانمان کە باس لە شیعری ئەنوەر ئەکرێت، ئەبێت بوترێت خوێنەری تایبەتی شیعری ئەنوەر چونکە لەوەدا کە شیعری باش لە دەست هەموو کەس نایەت، تێگەیشتنیشی وەك پێویست کاری هەموو خوێنەرێك نییە.

ئینجا ونبوون و دۆزینەوەکە لای من یەکن -جویێ نین- ئەویش مانای زانستی خۆی لە گەردووندا ئەبەخشێت - چونکە ونبوونی هیچ شتێك ئەمانی نییە بەڵکو گۆڕینێتی لە بارێکەوە بۆ بارێکی تر. هەروەها دۆزینەوەیش مانای خەڵقکردن نییە بەڵکو بارێکی نوێ و ئەنجامی ڕێکەوت یاخود تێکۆشانی بەردەوامە لێرەدا ئەو شتانەی لای ئەنوەر ون ئەبن مانای لەناوچوونیان نییە - ئەشێت لە هەر ساتێکدا لە تێهەڕینی شیعریی ئەودا چەند

ونبوون و دۆزینەوە ڕوویدات. دژوارییەکان خەست ئەبنەوە تەمەکان چڕ ئەبن، ژیانیش گەلێك ڕواڵەت و ناوەڕۆك بەسەریەکدا ئەشێوێنێت گەلێکی تریش ڕێك ئەخاتەوە بۆ هەنگاوی پاش نوێکردنەوەکە ئامادەی ئەکات. هەیە هەر زوو ئەبێت بە شاعیر! نەك بەدیوانێك و دووان بگرە بە شیعرێك بە دوو شیعر! هی واش هەیە هەتا ئەمرێت هەر بە شاعیر نابێت -گۆران- تەنیا جوانی بێ ناو و زیندانی ئەژنەماك و شەهیدی بوتایە ئەگەریش ئەبوایەتە ئەم -گۆران-ەی ئێستا هەر ئەبوو بە شاعیر و جێگەی خۆی لە شیعری کوردیدا ئەگرت.

لەو کاتەوە بەتایبەتی هەر لە سەرەتای حەفتاوە شیعر وەك لێزمەی بارانێکی بەهاریی شەستە و ڕەهێڵەی بەسەر خاکی لە نوێ ژیاوەی وڵاتدا بەڕیا ئەکرد.

گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکان بەتایبەتی -هاوکاری- بووبووە مینبەرێکی ئەو بەخۆدا هاتن و لێشاوە ئەدەبییە. وەك دیاریشە شیعر لە ڕیزەکانی پێشەوە دابوو. ئەم شەپۆلە ئەنجام لە کەنارێکدا ئارام بووەوە. بەجۆرێك توانرا شیعری باش و خراپ لەو مەیدانی گوڕهاتنە پێشەوەیەدا جوێ بکرێتەوە هەندێك هەبوون پێشتر شیعریان خۆی فەرز کردبوو. هەر بەڕاستیش شاعیربوون لەو تەقینەوەیەشدا هەر بەشاعیری مانەوە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ -شیعر لە دوای شیعر قووڵ ئەبوونەوە بەناخی دەروونی ڕەسەنیەتی و تەکنیکی هاوچەرخانەدا ڕۆ ئەچوون شتی باشیان پێشکەش بەو خەڵکە و بەئەدەبی کوردی ئەکرد. لەوانە - حەمە ساڵح دیلان و کامەران موکری و ع.ح.ب و شێرکۆ بێ کەس و جەمال شارباژێڕی و عەبدوڵڵا پەشێو. بەڵام لە پاشدا هەندێکیان ئەیانتوانی هاوشانی پێشەوەچوونی تەکنیکی نوێ و باری واقیعی شیعر و ژیانی واقی میللەتەکە ڕێگە بگرنەبەر. بۆیە لە جێگەی خۆیان وەستان ئەوەش کە ئەیان نووسی بەهیچ جۆرێك تێپەڕینێکی تێدا ئەبوو، چ لە شیعری خۆیان و شاعیریەتیان، چ لە ناوچەیی و عالەمی شیعردا. کەچی هەندێکی کەیان وەك شێرکۆ و جەمال و عەبدوڵڵا پەشێو- بەردەوامییان مسۆگەر کردو لە تاقیکردنەوەکانی خۆیان و ئەدەبی گەلانی کەوە دنیایەکی نوێی شیعری کوردییان دروست کرد.

ئەنجا لەو گەرمەی بەخۆدا هاتنەوە شیعرییەی پاش حەفتاوە ئەنوەر یەکێك بوو لەو شاعیرانە، لە ساڵی ١٩٧٢ بە ساڵی- بەرهەم بڵاوکردنەوە و ناسینی ئەنوەر دائەنرێت. هەر لە شیعری -پشکۆکانی ناخمەوە- هەتا ئەگاتە -بەدەرە دەست سەرما و سۆڵە- زیاتر ڕەوتی بەرەو پێشەوە چوون و دیاریکردنی دەنگی تایبەتی بۆ شاعیر مسۆگەر ئەکەن.

لەوێوە ئەتوانین پەنجە لەسەر لایەنە سەرکەوتووەکانی شیعرەکانی دانێین و بڵێین – ئەم شیعرەی لەو دیاردەیەدا بریتییە لە تێپەڕین– و لەو لایەنەشەوە زیرەکانە کێشەکانی بەپێی مۆسیقایەکی هێمن یان تووڕە دابەش کراو– یاخود فڵان تەکنیکی شیعری و ڕەمز و قناع– بەموڵکی خۆی و لێ هاتوویی و سەلیقەی شیعریی خۆی دائەنرێت. دنیای شیعری ئەنوەر بەوە دێتە پێش چاوم کە لە دوورەوە تەمێکی ڕەنگا و ڕەنگ دەرئەکەوێت وردە وردە نزیك ئەبێتەوە، لەگەڵ نزیکبوونەوەکەشیدا خەست و چڕ ببێتەوە منیش لە بەرانبەری پێ دەشتێکی بەریندا وەستابم. کات بەرەبەیان بێت و تەمە خەستەکە ڕەنگێکی سپی شیری بگرێتە خۆ و بەسەراپای دەشتەکەوە پەخش بێت، ناو بەناو لە هەندێك جێگەدا تەمە هەرە سپییەکە تەنك ئەبێتەوە و هێندەی ئەو دەلاقەیە دەشتەکەم لێوە دەرکەوێت. ببینم لەو ناستەدا بزووتن و جووڵەیەك هەیە – گرنگ ئەوەیە هەموو شتێکی جووڵە و بزواندنەکە نەبینم تەنیا هەست بکەم هەیە. ئەم حاڵەت و بینینەش ئەگەر لە یەکەم شیعریەوە نەیەتە دی ئەوا ئەتوانین بڵێین شیعری – زیندە خەو و تارماییەکان – بریتییە لە سەرەتاکەی.

(هێندە ڕوانیم هێندە ڕوانیم
هەموو جیهان لەناو چاوما ئەخولێتەوە
بوونم تۆپەڵە بەفرێکە
لەناو لەپی کرێوەدا
هەموو ڕۆژێ بەسەدان جار
ئەیبەستێت و ئەتوێتەوە)

ئەم هەڵچوون و داچوونە ئەبنە پێشەکیی دۆزینەوە و ونبوون، ئینجا دۆزینەوە – کەچی پێش ئەم شیعرە لای ئەنوەر شیعر نابێتە کشانی تیشکە ڕۆحی و باڵندە سپی و نوورانییەکانی فریشتەکان.

خاك تێکەڵ بەخۆشەویستی ئەبێت و شتە گشتی و کەرەسە تەقلیدییەکانی ئەو شەپۆلە شیعرییەوە کاری دنیا شیعرییەکەی دەوروپشتی لەمیشدا دەرئەکەوێت. ئەو شیعرەی چەند ڕستەیەکم لە سەرەوە بەنموونە هێناوە ئەوەندە جیاوازە لەگەڵ شیعری – پشکۆکانی ناخم –و لە جانتای پۆستەرێکی شاری گریانا – و گیانەلاوی گەشتێکدا – کە ئەشێت بڵێین هەتا ئەوێ دەنگی ئەنوەر دەنگێکی خەڵکی تر و شتە عادەتی و باوەکانی تریش بوون. بەلام لەو شیعرەوە – زیندەخەو– ئەگەر سنوور بێت ئەوا شاعیر بەدوای دەنگی

خۆیدا ئەگەڕێت و لە ونبوون و دۆزینەوەکاندا مامەڵە لەگەڵ شیعری ڕەسەنی دەست و سەلیقە و وەستایەتی شاعیرانەی خۆی ئەکات.

لە -پشکۆکانی ناخم-دا وەك وتم شتی (عادەتی و مەئلووف) و دەنگی باو و خەڵکی تریش تێکەڵ دەبن - ئەویش لەگەڵ (باو)ەکاندا ئەڵێت:

(کزەبای کێوی ژانی تاڵ
گەڵای زەردی وەریوی گیان
ئەورووژێنێ
تەمی چاوی هۆنراوەکانی
پرشنگی سوور ئەتاسێنێ)

بەم جۆرە قافیەکان دێنە خوارەوە (ئەورووژێنێ، ئەتاسێنێ - ئەمرێنێ، ئەبارێنێ، ئەپچڕێنێ)، شیعری -لە جانتای پۆستەرێکی شاری گریاندا-و گیانەلاوی گەشتێکدا- هەمان دووبارەبوونەوەی تێدایە (هێلانەمە، هەناسەمە، هەوارمە، مەرامەمە، ئەسووتێنم، ئەخولقێنم)، (شەیدایەکم، لاوێکم، گریانە، بارانە، بتارێنێ، بشڵەقێنێ، ئەتوێتەوە، ئەکوژێتەوە، ئەبژێنێ، ئەنەخشێنێ) ئەمە وەك عادەت و تەقلیدی بەکارهێنانی قافیە و هێشتا شارەزا نەبوونی لە بەکارهێنانی مۆسیقا و ئیقاعی ناوەوەی شیعر-ی وشەکان- لەو شیعرانەدا ئەتوانین بڵێین:- کزەبا گەڵا ناوورووژێنێ بەڵکو ڕەشەبا گەڵا ئەوەرێنێ بەڵکو سروشتی ئاسایی پاییز و گۆڕانی دۆخی وەرزەکە ئەمە ئەکات.

نازانم مەبەست لەم واتایانە چییە (پشکۆی چاوەکانم ئەمەیبوون، بەرەو وڵاتی ئەبوونتان هەنگاو ئەنێم، لە خەو و خەیاڵی مردووم، گیان و بوونم ئەهەڵقێنم، باوەشی چڵکنی شار، جەرگی جەستەی چاوەڕوانی، بەفری تینوو، چاوی مەیبوی ئاسمان چاوی هۆنراوەکان، کزە بای کێوی ژانی تاڵ، دڕکی خەم، کفنی گۆڕستانی تاری ناو دڵم، چاوی مردن تێر خەو ئەکەم، دەنووکی واشەی ژانی تاڵ، شەو ئەمرێ،) ئەم واتایانەی سەردەمێکی زۆر لە شیعری کوردیی ئەو کاتە بووبووە باو، گەلێك جار شاعیر خۆی بەدەلالاتی جیا و مەبەستی ناوەوەی خۆی ئەمەی ئەکرد.

ئەشێت هەندێکیان هەر بەڕاست وەك چاو بەستێك و مۆدەی شیعر ئەو واتایانەیان دانابێت: خۆشیان نەیانزانیبێت چی دەبەخشێت و، لە پێناوی کام مەبەستا بەکاریان هێناوە بۆیە ئێمە لە بەرامبەر ئەم کێشەیەدا بەگومانەوە ئەوەستین. ئەو جۆرە مۆدەیەش

له سەرەتاوە تۆوی مەرگی خۆی هەڵگرتبوو. گەر وەها نەبووایە وا بەزوویی نەئەبووە هەڵم و لە چاو ون نەئەبوو. هەروەها وەك هەمان دەستووری زۆربەی شیعرەکان بەوشەی خۆشەویستم دەستی پێ ئەکرد. ئەنوەریش ئەو دەستوورەی ڕەچاو کردووە و لێی تەریك نەبووە:

(خۆشەویستم
دڵمان هەر چوار وەرزەکەی زستانە)
(خۆشەویستم
کاسەی سووری چاوانی من...)
(خۆشەویستم
زۆر دەمێکە دەنووکی واشەی ژانی تاڵ)
(خۆشەویستم
کاتی لێوی بەفری سپی شەیدا لە دوور...)

لە کۆتایی شیعری (هەموو دڵداری بەیان و نانین)دا شاعیر بەپەراوێزی ڕوونکردنەوەیەك لە بارەی شیعرەکەیەوە ئەنووسێت (هەوڵێکە بۆ بەکارهێنانی دوو جۆر کێشی تازە لە شیعری نوێدا) ئەو بڕیارە پێویستی بە لێ وردبوونەوە و شیکردنەوە هەیە. شاعیر ئەڵێت: هەوڵێکە - واتە هێشتا هەر هەوڵە و لە تاقیکردنەوەدایە بەڵام دەبووا لە پاش هەوڵی ئەو شیعرەوە زیاتر هەوڵەکە چەسپ بووایە و کێشەکە لە تاقیکردنەوە تێپەڕیبایە. دیارە لە ڕێچکەی شیعرەکاندا ئەو شیعرە شازە و لەوانی کەدا هیچ هەوڵێك بۆ دۆزینەوە و بەکارهێنانی هیچ کێشێك نەدراوە.

ئەگەر بەم پێیە بووایە پێویست بوو شیعری (بەدەرە دەست سەرما و سۆڵە و سۆناتەی تینوویەتی و وەرە خوارێ)یش زیاتر پەراوێزی بۆ دروست بکرایە و بڕیاری لەو جۆرەی بەسەردا بدرایە.

تەنانەت وەك تەکنیك و گوڕ و هێزی شیعریش ئەو شیعرە - هەموو دڵداری بەیان و نانین - ناگاتە ئەو سێ شیعرەی ناوم هێنان. جگە لە دابەشکردنی مۆسیقاکەی و گرنگی و گوێدان بکەین ئەم ١٩٧٣یە و ئەوانیش، ١٩٧٥، ١٩٧٦، ١٩٧٧ ئەبن بە ساڵی نووسینیان واتە ئەو چەند ساڵەی ئەکەوێتە ئەو نێوانەوە هی پێشەوە چوون و خەستبوونەوە و تاقیکردنەوەیەکی کەی تیادا نەبووە؟!

بەشی یەکەمی شیعرەکە بەواتایەکی چوار بڕگەیی دەست پێ ئەکاتەوە. سەگ وەڕ

گەرمە -لە دێڕی یەکەم و دووەم و سێیەمدا کێشی (١٤) بڕگە بەکار هاتووە٧+٧=١٤، دێڕی چوارەم کێشی حەوت بڕگە دووبارە ئەبێتەوە جگە لە ئوسلووبی تەقلیدیی- جووت قافیە- وەك -ونبوونن، دەروونن، هەتا دەگاتە نایەژێنێ، ئەیبڕژێنێ، لە بەشی دووەمی شیعرەکەشدا هەردوو دێڕی- جێگای سارد تەزیوما نوقمی دەریای دڕکەزیم-و جێگای سارد و تەزیوما بەندەرێ هەیە بیبینم) کێشی هەشت بڕگەیین بەهەردوو ئەبن بە ٨+٨=١٦ واتە هەردوو کێشەکە ١٤ بڕگەیی و ١٦ بڕگەیین و لە زۆر شیعری کوردیدا بەکارهاتووە.

بەڵام سەرەڕای ئەم ڕووە کلاسیکی و دووبارەبوونەوەی دەنگە شیعرییانەی تێکەڵ بە کەسانی تریش ئەبن، شاعیر توانیویەتی لە لایەکی کەوە خۆی بگرێتەوە و لەم کۆسپە دەرباز بێت و بەهەوڵێکی شاعیرانە و گەشبینییەکی مرۆڤانەوە وەك کوردێکی خاوەن باوەڕ ورەی بەرز لە ژیان و دوا ڕۆژی میللەتەکەی ئەڕوانێت - زۆر لەو شەپۆلە ڕەشبین و بێز لێکەرەوە و کەم نەفەسانەی بەسەر دەنگەکانی کەدا ئەهاتن زۆر بەدەگمەن ئەم ئەگرێتەوە - ئەو کاتەش دژوارییەکانی ڕووی کۆمەڵایەتی گردبوونەوەی لە کێشەی نەتەوایەتیدا بەجۆرێك بوو کە مرۆڤ ئەگەر ئاگاداری خۆی نەبوایە و بەچاوێکی گەش و بیرێکی زانستییانەوە تەماشای گۆڕانکارییەکانی نەتەوەکەی نەکردایە بێ گومان تووشی ڕەشبینی و خۆ لە دەستچوون ئەبوو - نموونەی ئەو ڕووناکییە تەنانەت لەو چەند پارچە شیعرە سەرەتاییەشدا دەرئەکەون:

(لەجێی خوڕەی ڕووبارێکی شین و هێمن
شەپۆلی دەریایەکی شێت و شەپدا بێنێ)
(وەکو هیوام، شەوی ژان و نا ئومێدیم
ئەسووتێنم)
(من پەیامی خۆشەویستم)
(وێنەی من بەخامەی قوڵنگ کێشراوە
ڕووبارێکە کە ئەڕژێتە دەشتی تینوویەتی دنیاوە)
(فەرهاد زوو کە
ئەمی خەستی گڵێنەمان بڕەوێنە
قوڵنگەکەت بوەشێنە
تاوێری بێستوون بڕمێنە)

(حەمدی) دەڵێت:

«سوبح بێ ناکەنێ تابی ئەوایێ شەو بەدڵ ئەگری
گوڵێ ناپشکوێ تا بولبولی سوبحێ بەکوڵ ئەگری
بەری نابێ درەختی باخی عالەم هەتا هەموو وەك
یەك بەیەك سۆز و بەیەك شۆڕ و بەیەك دەم چڵ بەچڵ ئەگرێ»[٣]

لە حەمدیش نزیکتر بڕوانین (گۆران) لە هەمووان بە سەلیقە و وەستایانەتر بۆ بەکارهێنانی گریان چووە. لە -هەوری پایز-دا ئەمەی (گۆران) و ئەوی حەمدی و ئەوی ئەنوەر هەرسێکیان یەك ئەگرنەوە یەك مەبەستیان هەیە لە ڕووکردنە بەکارهێنانی گریان وەك ئەنجامی ئازارێکی سەخت و دەربڕینی قین و ئەو نیازە خاوێنانەی لە دەروونی مرۆڤدا پەنگیان خواردووەتەوە و تاساون.

(بەسەر پایزی زەردا با بەخوڕ بگری بەکوڵ بگری
لەسەر ئاخر گەڵا ئاخر چڵی تەنیایی گوڵ بگری
بەخوڕ بگری بەکوڵ بگری بەسەر دەشت و دەری وشکا
بەسەر داری گەڵا زەردا، بەسەر پووشا بەسەر دڕکا)

هەتا ئەڵێت:

«بەڵێ بگری هەور بارانی پایز بێ وچان بگری
لەسەر باخچەی گوڵێ وا سیس ئەبێ ئاخر چڵی عومری[٤])

هاوکێشەکان لە هەر سێ نموونەدا بەم جۆرەن: (سوبح بێ ناکەنێ -گوڵ ناپشکوێ- بەری نابێ درەختی باخی عالەم- هەتا بێ ئەوایەك و بولبولێك و ئەوانی تریش هەموو وەك یەك ئەگرین.)

لای (گۆران)یش (بەسەر پایزی زەردا- بەسەر دەشت و دەری وشکا - بەسەر داری گەڵازەردا - بەسەر پووشا، بەسەر دڕکا... هتد. هەوری پایز با بەخوڕ بەکوڵ بەسەر هەموو ئەوانە و زۆری کەشدا بگری گریان لای گۆران ئەومیە هاوین و وشکایی تەواوی خستووەتە سروشتەوە. سروشت کە ڕەمزی زیندوویێتی و جوانییە تینووە و چاوەڕێی بارانێکە - هەوری پایز نموونەی خێرە لە باراندا دا ئەکات. ژیان و بووژانەوە سەرلەنوێ بەسروشت ئەبەخشێتەوە، کاریگەری (حەمدی) یان (گۆران)ی لەسەرە، تەنانەت زۆرجار هەندێك شت لە -لاشعور-دا دێنە پێشەوە و ڕوو ئەدەن یاخود گەرمی و گێژەنی خودە

شیعری و ساتە گەرمەکانی هێنندە کەم دەرفەت و کاریگەرن، ماوە نادەن بەشاعیر هەندێك لەسەریان بووەستێت و پەکالایان بکاتەوە. هەر ئەمەشە بوو هۆی بەسەردا تێپەڕینی ئەنوەر بەسەر تەئسیری (حەمدی) و (گۆران)دا. سەرەڕای ئەمەش هەر ئەبووایە خوێنەری ئاگادار بکردایەوە لە پاش پێداچوونەوەی شیعرەکەی. شاعیر گریانەکەی بۆ لە دایکبوونێکی وەها ئەوێت کە بتوانێت بەرەنگارییەکی ئازایانەی ئەو هەموو دژواری و شتە بێهوودەیی و ڕەشبینی و تێشکانی شاعیر لە هەندێك شیعریدا ئەم جۆرە هەڵوێستانەی لە وێنەی تری شیعرەکانیدا وەك –خاك و زریان–ە بەدی ئەکرێت توانیویەتی تیشکێك بهاوێتە ئەو تاریکیانەوە.

گەلێك جار فۆلکلۆر ئەبێتە مایەی دروستبوون و پەیدابوونی گەلێك بەرهەمی هاوچەرخ و سەرکەوتوو، ئەمەش پەیوەندیی بەویژدانی مێژوویی هەموو نەتەوەیەکەوە هەیە و سیفات و خاسیەتی– فۆلکلۆر و کەلەپووری نەتەوایەتی هەر نەتەوەیەك تەعبیر لە هەڵکەوتنی باری مێژوویی و قۆناغی گۆڕانی ئەکات. لە سەراپای ڕۆژهەلاتدا بەسەرهاتی عەشقی شیرین و فەرهاد لە ناو هەر سێ نەتەوەی کورد و تورك و فارسیدا دەنگی داوەتەوە. هەندێك جاریش بەشیرین و خەسرەو ناو ئەبرێت. شاعیرانی کۆنی ڕۆژهەلات لە کۆنەوە ئەو کارەساتە درامیەیان بەشیعر هۆنیوەتەوە. وەك (فیردەوسی) فارس و (شەیخی) عوسمانی و (خانای قوبادی)ی کورد. هەتا ئەگاتە (نازم حیکمەت)ی شاعیر و پێشکەوتنخوازی ئەو چەرخە لای نازم حیکمەت پاڵەوانەکان، کارەساتەکان جۆرێکی تر دروست ئەبنەوە لای نازم حیکمەت فەرهاد تەنیا عاشقێکی سادە و موڵکی شیرین نییە. فەرهاد کوڕی ڕەنج و تێکۆشانی میللەتێکە، کریکارێکی وشیارە و ئەوەندەی هی شیرینە، لەوە زیاتر موڵکی خەڵکە برسی و چەوساوەکەیە. (نازم حیکمەت بڕوای بەوە هەیە دراما تەنیا و تەنیا کارێکی هونەری ڕووت نییە کە بەتەنیا دنیا و هەست و هۆشی خۆی بگرێتەوە. ئەو نووسەرە فێرکەر و دەرس دادەر نییە کە زۆر بابەتی شانۆیی کەدا ئەیبینین. هاوکێشەیەکی لە باری بابەتەکەی بەشێوەیەکی یەك لە دوای یەکی پێشکەوتوو هەتا کۆتاییەکەی داناوە)(٥)

لای ئەنوەر – وەرزی سەرهەڵدانی فەرهاد – ئەبێتە وێنەیەکی هاوچەرخی شیرین و فەرهادی فۆلکلۆری بەلام لێرەدا کۆمەڵێك جیواری یاخود دەنگی وەك یەك و مەبەست و دەنگێکی جیاواز و دژ بەوان ئەبیسترێت. سێ دەنگەکە کە نوێنەری هێزی خێرن کۆرس و شیرین و فەرهادە، دەنگی بەرەنگاربوونەوەکەش پیرەژنە. ئەگەر کاتی خۆی شاعیر هەر

لەسەر ئەو مەیلە شیعرییە بیری لە نووسینی شانۆگەری شیعری بکردایەوە و هەمان بابەتی هەڵبژاردایە گەلێك ئەچووە پێشەوە لایەکی ئەو بۆشاییە گەورەیەی پڕ ئەکردەوە کە هەتا ئێستا لە شانۆگەریی شیعری کوردیدا هەیە. بگرە لە چەند هەوڵێکی (شێرکۆ بێ کەس) زیاتر هیچمان لەبەر دەستدا نییە. کەواتە داڕشتنەکەی ئەنوەر زیاتر شیعرێکی درێژە و چوار دەنگ پێکی ئەهێنێنن، شاعیر لە پەراوێزی دوا لاپەڕەی شیعرەکەدا دەربارەی ڕەمزەکان: (تەفسیری شیرین و فەرهادەکەی نازم حیکمەتیشی تیادایە بەڵام لای خۆم چ ناوەڕۆك و چ ڕوخسارەکەی جیاوازە - ئەم ڕەمزانەش وەك قناعێك لە تاقیکردنەوەیەکی تازەدا بەکارم هێناوە[٦]). لە پێشدا ئەڵێم ڕەمزیش هەر خۆی ڕەمزە و نابێتە قناع، کە بووە ئەم ئەبێتە شتێکی تر و بارودۆخێکی تر لە بەکارهێنانیدا وەرئەگرێت. نازانم شاعیر مەبەستی لە تاقیکردنەوەیەکی تازە -چییە؟ لە بارەی ناوەڕۆکەوە باسی بکەین ئەبینین شاعیر هیچ خستنە سەرێکی (اضافە) حەددی- لە کارەکەیدا نەکردووە. هەروەها جگە لە پیرەژن کە وەك بەرەمزی بەڵا و دوو زمانی و شەڕ داینەوە ئیتر هەمان بابەتی (نازم حیکمەت)ی دووبارە کردووەتەوە.

فەرهادی کرێکاری نازم لە فەرهادی تێکۆشەری ئەنوەرە لە هیچ ڕوویەکەوە جیا نابێتەوە. ئەگەر بمانەوێت خاڵەکانی جیاوازیی هەردوو دەقەکە نیشانە بکەین تەنیا ئەتوانین بڵێین:

کارەکەی نازم شانۆگەرییە و ئەوەی ئەنوەر کۆمەڵێك وتوێژ و ڕادەربڕینی چوار کەسە بە شیعر. تایبەتی هەردوو کۆپلەی کۆرس کە دووبارەی ئەکەنەوە تەواو لە قسەی ئەو پاڵەوانانە ئەچێت کە لە شانۆگەرییەکەی نازمدا فەرهاد هان ئەدەن بۆ کارکردن و ماندوو نەبوون و کۆڵ نەدان. هێزی ئەنێنە بەر و هەموو هیوا و دواڕۆژی خۆیان لە نووکی قوڵنگ و بازووی فەرهاد-دا ئەبیننەوە.

(ئافرەتە هاوەن منداڵەکە - منداڵەکەی بەرز ئەکاتەوە: ڕۆڵەکەم گوێ بۆ دەنگی قوڵنگەکە ڕاگرە.

خەڵکەکە -بوەشێنە فەرهاد- قوڵنگەکەت بوەشێنە - تۆش ئەی ئاوی چیای ئاسن هێڕاکە وەرە ئەرەوە گۆزەکانمان پڕکە بوەشێنە ئەی فەرهاد- قوڵنگەکەت بوەشێنە[٧]).

لە (وەرزی سەرهەڵدانی فەرهاد)دا بەهەمان شێوە خەڵکەکەی نازم ئەبنە کۆرس لای ئەنوەر:

(فەرهاد، فەرهاد
قوڵنگەکەت بوەشێنە
لە دڵی ڕەقی بێستوونا
بۆ شارێکی برسی و تینوو
ئاو دەربێنە- گوڵ بڕوێنە
فەرهاد، فەرهاد)

شیرین لە کارەکەی ئەنوەرا وێنەیەکی نوێیە بەڵام پیرەژن هەر کەسە فۆلکلۆرییەکەیە. شیرین لە پاڵ دەنگی کۆرسدا هاوبیر و خۆشەویستی فەرهادە بەڵام لای ناظم شیرینێکی ئەنانییە بۆ دواجار بانگهێشتنی فەرهاد ئەکات بۆ وازهێنان لە کارەکەی و گەڕانەوە بۆ کۆشکی ئەمیرە (مەهمەنە)ی خوشکە گەورەی. فەرهاد ڕازی نابێت و قوربانی بەعیشقی خۆی ئەدات، بۆ عەشقی خەڵکی- ئەنوەر هاتووە کۆرس و شیرین و پیرەژن و فەرهادی وەك چوار ڕووپۆش (قناع) بەکارهێناوە کۆرس بەرەی خەڵکی ڕەش و ڕووت و مرۆڤەکانی چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵن، سەرفرازی و ئامانجی خۆیان لە دەست و بازووی فەرهاددا ئەبیننەوە فەرهاد نموونەی بیرێکی تایبەتی و مرۆڤانەیە. کەسێکی دڵسۆز بە نەتەوەکەیەتی، تینی بازوو تەمەنی خۆی، عیشقی گەورەی خۆی، ئەکاتە موڵکی ئەوان:

(باخی زێڕی لێوی زەردی منداڵەکان
زەردەخەنەی شیرین ئەگرێ
ڕووباری ئاو بۆ گەرووی شار ڕێگا ئەگرێ).

پیرەژنیش نوێنەری دوو دەنگە، دەنگی کەسانی ئینتهازی و خۆفرۆش و بێ ویژدانەکانی میللەتن، هەروەها هێزی شەڕی داگیرکردن و گرتن و کوشتنە، ئەو هێزەی هەمیشە بەخوێن تینوویەتیی خۆی ئەشکێنێت و تەورێکی گەورەی بەدەستەوەیە لە دوو فەرهاد ئەگەڕێت، زۆرانبازیی لەگەڵ ئەکات. لە گەردنی بەرزی زۆر -شیرین-ی عاشق و منداڵی بێ تاوان ئەدات.

ئەنوەر هەروەك ناظم ڕەنگی دوا ڕۆژێکی گەش و پڕ لە دەستکەوت بۆ میللەت زاڵ ئەکات بەسەر ڕەنگەکانی کەدا. لە پێشکەوتنی بەردەوامی خۆیدا ناوەستێت و لە وەرزی سەرهەڵدانەوە ئەگاتە -کولسورخی- و مرا ببوس بەیەك دەنگ ئەڵێنەوە.

ئەو شیعرەی گولسورخییە لای من لە پێشەنگی سەرکەوتنە فیکری و هونەرییەکانی

ئەنومردا جێگای خۆی ئەکاتەوە. دەست لە دەستی -نای تاتیانا-ی شەنگ-ئەنێن و لە -زریان-دا هەرگیز لە یاد ناکرێن و خۆڕاگرتنی زەمەنی شیعری و بەخۆهاتنی فیکری شیعریی شاعیر لە زەمینەیەکی فراوانتردا بنج بەست ئەکەن. ئێمە مادام باسمان لە ڕووپۆشەکان، ڕەمزی شیعری (وەرزی سەرهەڵدانی فەرهاد) کرد ئەبێت ئەو ڕەمز و ڕووپۆشانەی کەش کە شاعیر بەکاری هێناون دیاری بکەین، ئەوانەش هەریەك بەپێی دەلالەتی کاتی و جێگەیی لێکدانەوە و مەبەستی تایبەتیی خۆیان هەیە (خانی، مەم، زین، عەریەت، مەرگ، خاك، زریان، مەولەوی عەنبەر خاتوون، نووری خوا، گۆلاوە شینەکەی عەریەت، بێستوون، بەمۆ، پەلە گەنم، کۆتر، گمەی کۆتر، سیروان، نازم حیکمەت، گوڵسورخی، ڤان کوخ، پۆل ڕۆبسن، مەشخەڵان، حسەین، زرێبار، قومری سپی.) هەموو ئەو ناوانە لای ئەنومر نیشانە و نموونەی بەرزی و خاوێنی و خۆشەویستین، هەندێك جار زیاتر لە یەکێکیان لە شیعرێکدا کۆ ئەبنەوە.

هەندێك لەو ناوانە لای زۆربەی شاعیرانی هاوچەرخی ئەم بەکارهاتوون. کەچی ئەو زیندوویێتی و بارە سروشتییەی بەکارهێنانی ئەمی تیا نابینرێن، واتە ناوێتەی خوێنی ناو دەمارەکان نابن. ئەگەرنە دڵ و لەوێشەوە بەهەموو ئەندامەکانی شیعرەکەدا بڵاونەبنەوە. هەست بەهێزوەلکاندن و بەئەنقەست دانانیان ناکەین بەتایبەتی، لە (گوڵسورخی)دا دەنگی شیعری ئەو و گۆرانیی (مرابیوس) دێتە گوێ بەشێك لە مێژوو کۆ ئەکاتەوە و ڕووە تاریك و ڕۆشنەکانی دیار ئەکات، زیرەکانە لەو حاڵەتەدا ئەژیەتەوە، کاتێك ڕۆژبێهیان بۆ دادگا ئەبرد و زیندانییەکان بە(مرابیوس) بەرێیان ئەکرد:

(مردن ڕێیەو ئەی یەری گیان
ئەی دامۆن گیان
دڵگیر مەبن پیایا ئەڕۆم
تا لە دوورگەی دووری بەیان
گوڵاڵە و نان بۆ ملیۆنان -دامۆن- بێنم
مردن ڕێیە و ئەچم ئەخشەی شەنگ و تازەی
نیشتمانی غەریبانی لێ ئەهێنم).

بینین و هەستکردن بەتارمایی مەرگ لە نزیکبوونەوەی شاعیردا هەست پێ ئەکرێت لە ئەدەبیاتی فارسی. بەتایبەتی (فەروخی فەروخزاد). لایەنەکانی ڕەشبینی و ورەبەردان، پەنا بردن بۆ شەو و تەنیایی لەو ئەدەبەدا توانیویەتی دەوری ڕەشبینیی خۆی لە

شیعرەکانیدا بنوێنێت. ئەگەرچی ئەو ڕەشبینی و هەست بە لەدەستچوون و بەجێ هێشتنە ئەك بۆ ئەم بەڵگە بۆ زۆر شاعیری تریش ئەبنە مایەی داهێنان و پێزی شیعریان. بەڵام بەگشتی لە ڕانەی (شیعر لە پێناوی مرۆڤ)دا شیعر دێننە خوارەوە و تووشی کەند و کۆسپی ئەکەن. شاعیری وا هەیە هەموو مەینەتی و تاریکییەکانی ژیانی خۆی بۆ ئەبێتە مایەی گەشبینی و تەماشا کردنی جیهان و پەیوەندییە مرۆڤایەتییەکانی بەوپەڕی بڕوابوون و هیوای گۆڕینی بۆ بارێکی باشتر. من لەوە دڵنیام ئەگەر فارسی زانێکی باش بوومایە و شارەزاییم لە ئەدەبیاتی نوێی فارسی بوویبووایە باشتر و قووڵتر ئەمتوانی بۆ هەندێك لایەنەکانی شیعری ئەنوەر بچم. ئەمەش ئێستا لێی بەئاگاین ئەنجامی ئەو چەند گۆڕینانەن لە جارویار شاعیر خۆی هەندێك برادەری تر ئەیکەن. بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەو حاڵەتە تاریکییە مەرجی سەرەکی، کە بڕبڕەی پشتی بەردەوامی و گەشبینییە بوونی فەلسەفەیەکی گەشبین و گەشبینییەکەیە بوونی فەلسەفەیەکی گەشبین و فراوان و قووڵە لە ژیاندا. لەم ڕووەوە ئەتوانین ژیانی (ناظم حیکمەت) و هێزی پڕ لە هیوای ئەو بەراورد بکەین. کە ئەبووایە بەپێی ژیانی زاتیی خۆی و ئەو هەموو بەندی و دەرکردن و نامۆیی و کارەساتە دڵتەزێنان ڕۆژێك لە ڕۆژان شیعرێکی ئەوتایە کە هێندەی تاریکایی لە زیندانەکانی جیهاندا هەیە ئەوەندەش ڕووناکی لە دڵی ئەمدا مژدەی بەئامانج گەیشتنی بدەنێ بەپێچەوانەی ئەمەوە ئەگەر شاعیرێك هەندێك جاریش لە ژێر تەئیسری (نیتشە و شۆپنهاوەر)دا خۆی ببینێتەوە، ئەمە بەتەنیا مانای تاقیکردنەوەی زاتی و تاریکایی حاڵەتی زاتیی شاعیرەکە نییە بەڵکو مانای ئەبوونی فەلسەفەیەکی نوێی گەشبین و ئەڕاونێنە لە ژیان بەچاوی هێز و بیرێکی پێشکەوتنخوازانەوە.

(هاوڕێی هەموو هەورێ بووم
وەختێ ئەبارین
دوو سێ دڵۆپ بارانیان
بەسەر دەوەنی تینوویەتیما
ئەنەباری جارێ)
(گەر شێت نەبم من لە کوێ و دەست لە ملی وڵات
کردن لە کوێ)
گەر شێت نەبم من لە کوێ و هەڵمژینی هەلالەی

لێوی –کابوول–ی یار لە کوێ؟
(شەپۆلێ بووم باڵم گرت و شێت بووم
دەمم ئەنایە دەمی کەناری)

لەو گێژاوە فیکرییەی شاعیر تیایدا ئەسووڕێتەوە، گەلێك هەست و بیرکردنەوە و بۆچوونی ئایدیالستانە دێتە شیعرەکانییەوە ئەو لە دەستچوونەش لە (کۆچی شازادە)دا تووشی هاتووە ڕەنگدانەوە و تەقینەوەی ئەو خەمناکی و کەی و بێ ئارامییەی ناخێتی کە ئەشێت ئەنجامی پەنگ خواردنەوەیەکی کاتی ڕۆژ و دووان ئەبێت:

(سەر هەڵئەگرم لە وڵاتی غەریبیدا
دوور دوور لە تۆ ئەچمەوە باوەشی خاك)

چوونەوە باوەشی خاك ئەوە ئەگەیەنێت کە ئەم لەسەر ئەو ڕایە بێت مرۆڤ لە خاك دروست کراوە و ئینجا گیانی کراوە بەبەردا و ئادەم و حەواش باوك و دایکی هەموو کەسن. ئەو سەر هەڵگرتن و تەسلیم بوونە و بڕوابوونی بەچوونەوە بۆ ئەو خاکەی لێوەی دروست کراوە تێکەڵ بە(کۆچی شازادە) ئەبنەوە. سەرهەڵدانی ئەو ئیحایەش هەر لە کۆچی چاوەڕوان نەکراو و ئەبەدیی ئەوەوە بووە. گیانی خۆی بەدارێکی زڕ ئەزانێت و ئەویش هۆزارێکی شەنگ و خەمناك:

(هۆزارێ بووی شەنگ و خەمناك
لەسەر داری زڕی گیانی سووتاوی ئەنوەر هەڵنیشتی و
هەڵیش فڕیت
تۆ لەلای من مناڵ نەبووی– زۆر گەورە بووی).

لای ئەنوەر سەرکەوتنێك هەیە ئەویش لە بەرانبەر ئەم کەوتن و تەسلیم نەبوونە بەستنەوەی بەهێزی بنچینەی پەیوەندیی ئافرەت و خاکە کە ئەمە خۆی لە ڕاستیدا ئافرەت و مەسەلەیەك ئەگرێتەوە. لای ئەویش لە ڕووە ئەتەوایەتییەکەوە تێکەڵ بەبیرکردنەوە و تایبەتیی شیعرەکانی ئەبێتەوە.

لە سەرەتای نووسینەکەدا بڕیارێکی وەهام دا کە شیعرەکانی ئەنوەر لە زەمینەیەکی ڕۆمانتیکییانەدا هەڵئەچن. خوریەیەکی ئاوەخت و هەندێك هەستی تیژڕەون، ئەبنە خەڵفە چنارێکی شەنگ، لق و پۆ دەرئەکەن. بەرەو ڕیالیزم ئەڕۆن و هەندێك جار شیعری وەکو (گوڵسورخی) و (ئێوارەیە و کۆچ ناگرە) پێکدێنن. بەڵام ئەمە هەموو کات لای ئەنوەر

ڕوو نادات بەرانبەر ئەمانەش تێشکان و وێنەی سریالی و بەزین و گەڕانەوە بۆ کەم دەستەلاتی و بێبەرێتی ژیانی منداڵی دێنە پێشەوە، ڕۆمانتیکییەکان بەوە پاساوی هەڵوێستی خۆیان ئەکەن کە پەنابردنی ئەمان بۆ گۆشەگیری و سروشت و دوور لە خەڵك و ژیانی شارەکان ئەوەیە کە نایانەوێت بەشداریی لەو تاوان و کردارە ناڕەوایانە بکەن کە لە شارەکاندا ڕوو ئەدەن، دێهاتەکان نارامن، هەوا و ئاو و خاك، مرۆڤ و خۆشەویستی خاوێن، هەموو خاوێنن، گەلێك جار مرۆڤ کە سنگی قورس ئەبێت وا هەست ئەکات لە ژێر باری خەمێکی قورسدا تێك ئەشکێت، پەنا ئەباتە بەر نارامی و کێی و سروشتی جوان، لاپاڵی چیای بەرز و پێدەشتی بەرین و ڕەنگین. ئەوە ئەو هەستە ڕۆمانتیکییە نییە کە مرۆڤ ئیتر لاوازە و ناتوانێت بەرەنگاری خەمە قورسەکەی ببێتەوە. ئەمە مەرج نییە. هەندێك کەس هەن لەززەتێکی ڕۆحی لە سروشت و نارامی وەرئەگرن. کەسێکی ڕووخاو و پاشکەوتووش نین. بەڵام ئاوات خواستن لە هەر گەڕانێك بەدوای ماندوویێتیدا ئەبنە هەردوو لایەنە سلبی و مایەی ڕەخنە لەسەر شاعیریەتیی ئەو.

خاوێنیی سۆفیەتی و خاوێنیی منداڵی لەملا و لەولاوە دێنە شیعرەکانییەوە چاوەڕێی تۆزێك لە نووری خوا ئەکات، لە هەورێك ڕائەمێنێت ئاخۆ ببارێت یان نەبارێت، مەلێکی نوورانی، قومرییەکی سپی سپی ئەبنە هەموو بوون و دۆزینەوە و ونبوونی، ئەبنە خاوەنی پەیامێك لە خواوە بۆ مەبەستی سۆفییانەی ئەم: (ئەو شێوە لە باوەشی سروشدا مۆرکی ڕۆمانتیکییەکانە، بیر و باوەڕیان خەڵوەتگەریی و دوورە پەرێزییە لە خەڵك، چونکە کۆمەڵ ئەخۆشە، سەرچاوەی گێروگرفتە، بارێکی قورسە بەسەر شانی کەسە هەست ناسك و دەروون کەیلەکان(٨)).

خۆشەویستی سەرنەکەوتوو، هەندێك بیرکردنەوەی سۆفییانە تێنەگەیشتنێکی قووڵ لە بنەڕەتەکانی تیئۆری پێشکەوتنخوازانە، تێشکانی هەندێك هیوا و ئامانجی لە ناکۆکی و تێشکانی ئاوات و خواستی نەتەوەکەی. لە ماوەیەکی درێژی مێژووییدا ئەمانە کۆ ئەبنەوە و ئەیخەنە زۆر دژواری و ڕوانینی تەنگ و ڕەشبینەوە.

ئافرەت لە ژیانی هەرچی شاعیرێکدا بێت ئەگەر هەموو شتێکی نەبێت ئەوا کەمیشی نییە، زۆر شت هەر بەئاشکراش دیارە ئەنوەر چەندە ئەسیرێکی بێ دەرەتانی ئەو عیشقە بووە، ناوی لێ ناوە شازادە و خۆشی ویستووە، شیعری بۆ وتووە:

«تۆ لەلای من مناڵ ئەبووی زۆر گەورەبووی
گەورەییەك ئەمئەتوانی بەزار بیڵێم»

بەم جۆرە خەیاڵی ڕۆمانتیکی و بێ هیوایی و ماڵئاوایی ئەو ئافرەتە لە بازنەیەکی تەسکدا گیری ئەدەن -دەرفەتی نادەن- بواری لێ ئەتەنن، پرەەکانی لە بەردەمدا، لە بەرپێیدا ئەڕووخێنن، دەریا بەرینەکانی وشك ئەکات، زریان هەموو شت خوول ئەدات و نوغرۆی ئەکات، باڵندە و هێلانە، مرۆڤ و نهاز، چیا بەسەر ئەکاتەوە ڕەشماڵی ماڵێکی کۆچەری هەڵئەگرێت، گەلە گورگێکی برسی ئەباتە سەر ڕانە مەڕێکی ئاوارە، خاك و خۆشەویستی لە بەرامبەریدا واق وڕماو دڵۆپێك فرمێسك لەسەر گۆنای نامێنێت و ئەبێت بەهەڵم، ئەستێرەکان مەداریان تێك ئەچێت و ڕووی ڕۆژ وەك چاوێکی خوێن تێزاو، سوور سوور دائەگیرسێت. چرای سەر قافڵەی کاروانێك ئەکوژێتەوە، ڕێگایان لێ ئەگۆڕێت و هەر ئەڕۆن، ڕێ دەرناکەن، پەی بەنهێنیی تاریکی شەو نابەن.

کچێك ئەمی بەجێهێشت و شیعرێکی بەئەمانەت لە دڵیدا دانا هەتا بەسەر یەکتردا سۆز بکەن، ئەم بەسەر ئەودا و ئەویش بەسەر ئەمدا هەر بگرین، گریانێکی بێ ئامان بگرین. خۆشەویستییەکەی ئەنوەر هەموو جار خەڵك ناگرێتەوە. بگرە بەکەناری مەرگ و ژانە بەسۆێکانیشدا تێ ناپەڕێت. تەنیا خۆی و ئەون، ئەبێت بەوێنەی ڕۆمانتیکی و کلاسی و ئەگەڕێتەوە.

(لە کن من با وجودی ناس و ئەجناس
کەســـی تێدا نییە ئەم شـــارە بـێ تۆ
هـەموو ڕۆژێ لە تاو هیجرانی ئەمساڵ
تەمـــەننای مـردنی پێرارە بـــێ تۆ)(۹).

هەر ئەو تاکپەرستی و دڵداریەیە ئەبنە هەوێنی عیشقی لایەنە کزە سۆفییانەکەی و زۆرجار هەمووی لە نووری خوا و قومرییە سپییەکاندا ئەتوێنێتەوە. بێ دەسەڵات گۆشەگیر دائەنیشێت وەك بڵێت خوایە بەزەییەك، تیشکە ئایدیالییەکانی بەسەردا پەخش ئەبن و تەواو خۆی ئەدات بەدەستەوە، ئەبێتە مرۆڤێکی ئایدیالیستی لەوێدا ئەوەستێت و بەو تیشکە ئایدیالییە ئەیەوێت ڕووناکییەك بخاتە ناو:

(بەدەرە دەس سەرما و سۆڵە
گشت پەنجەرە و دەرگاکانم لەسەر داخە
لێت دڵگیر نیم
تەنیا جارێك وەکوو جاران

وەرە وەرە بەبیرمەوە»

«تۆش بێزراوی

دەمێ چاوم دەمێ دڵی بیابانم

دەمێ وڵاتی بەرین و بێ هەتاوی

شیعری بێ بارانم.)

(پڵ و پووشی هێلانەکەت لەسەر داری ڕووت و قووتی وەرزی من

لەسەر داری ڕووت و قووتی وەرزی من

بەجێ هێشت و بۆ خۆشت دات لە شەقەی باڵ»

مرۆڤی شاعیر هەندێك جار ئەکەوێتە حاڵەتی سەیرەوە، ئەیەوێت هەر بۆ خۆی بژێت، خۆی و ئەو، ئیتر ئەوانی تر، خەڵك ئەبنە گۆمێکی وەستاو و هەر زوو بەتیشکێکی کوتوپڕ بەشێوەی هەڵم بەرز ئەبنەوە. ئەگەر شاعیر لەم ڕۆژگارەدا بەرپرسیار نەبووایە ڕەنگە وەك خەڵکە سادەکەی گەلێك ڕواڵەت و حاڵەتی لاوەکی لێ وەرگیرایە و ئاسایی تێ بپەڕیایە.

بەڵام ئەم لە پێش ئەوانەوەیە، کەم و زۆر هۆشیارانە و زووتر لە کارەساتە جیاوازە چینایەتی و کێشە نەتەوەییەکە ئەگات و شیکردنەوەی خۆی هەیە.

مەبەستیشم لەو جۆرە بیرکردنەوەیە نییە خەڵك هەمووی ببنە خاوەنی مەبەستی خۆیان و بگەنە جێ، بەڵام شاعیرەکە کەس ئاوڕی لێ ناداتەوە لەو سامانی دەستکەوت و تێکۆشانە هیچی بێ نابڕێت.

بەڵکو ئەم حیسابە وشکە لە هەندێك تینوری خۆکرد و قسەی زلدا دێتە پێش کە فڕی بەسەر فەلسەفەی شیعر و ساتە ناسکەکانی شیعر و مەدای مێژوویی و بڕکردنی دەنگی شیعرەوە نییە. ڕوانینێك بۆ ئەم کێشەیە کە پێچەوانەی ئەوەی تر بێت خۆشەویستییە بەمانا فراوانەکەی خۆشەویستییەك لە ئەنانییەت و زاتییەت و خۆ تەرخانکردن بۆ تاکە کەسێك، دوور بێت، لەو عەشقەی تاك و کۆ پێکەوە گرێ بدات. جوانی لە چۆنیەتی و (چەند)یدا، بەدی بکات. (هەمەکی)ش هەرگیز قەناعەتی بەوە نییە بەشێکی لێ داببڕێت نیگاری تەواوی خۆی کەموکورت دەرکەوێت. لەبەرئەوەی پارچە بەشێکە لە هەموو، ئێمە کە خاوەنی ڕاستی کێشەکەین هەموومان دەدۆزییەوە، زۆر ناڕەوایە پارچە جوێ بکەینەوە و بەدیوێکی مەوزووعەکەدا هێمای بۆ بکەین.

(لە جیهانێکدا کە ڕووی جوانت نەخشینترە لە وێنەی گوڵ لە ئاوێنەدا، لێرەدا، لەو

جێگایەدا نوقمبوونی تەواوە هەموو بوونم نەبێت بەسۆزێکی بەلێشاو ئەوەش خۆشەویستییە، ئەو خۆشەویستییەی هەموو کەس ئەگرێتەوە(١٠)). لای من تایبەتیی دژواری و هەندێك تێشکانەی ئەنوەر ئەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی فەلسەفەیەکی ئەگۆڕاوی بنج بەستی شیعری، ڕەنگە (گوڵسورخی) و (ئاتیانای شەنگ) و (پۆل ڕۆیسن) تەواو دژوار بروەستنەوە لەگەڵ گەلێك شیعری دیوانەکەدا، بەتایبەتی لە ڕووی ڕێبازی فیکری و هەڵسەنگاندنی چەند کێشەیەك. شیعرەکان یەك ڕێچکەیان نەگرتووە، ڕێگاکەیان پڕە لە بەرزی و نزمی، کۆسپ و قۆرتی گەورە، هەندێك جار هەموو شت لای شاعیر لە تۆزە نوورێکی سەوزی خواییدا کۆ ئەبێتەوە، کە شاعیر تەواو تەسلیمی ئەو بیرە ئایدیالییە ئەبێت و هەتا دێت دیوارەکانی ژوورەکەی دێنە پێشەوە و ماوە و دەرفەتی تەنگ و تەسك ئەبێتەوە، ناچار ئەخنکێت و خۆی بەمردن ئەسپێرێت. ئەیەوێت جارێکی تر نەیەتەوە ژیان، دوور دوور بڕوات و خەونەکان فەرامۆش بکات. ئەمە حسابی گشتیی دیوانەکە نییە بەڵکو تەنیا وەستانە لەسەر ئەو لایەنە زەقانەی کە زیاتر دژوارییەکان لە نێوان ڕەوتی فیکری شیعرەکاندا پەرە پێ ئەدەن، زیاتر لە پێویست سەریان پێ هەڵ ئەدات، مۆرکی ڕۆمانتیکی و هەندێك تیشکی ڕۆمانتیکی و میتافیزیکی شیعری فارسی دێتە شیعرەکانەوە ئەکەوێتە ژێر تەئسیریانەوە بەدەگمەن وەك یەك نموونەی شیعریی گوڵسورخی و دەنگی مرابیوس دێتە گوێ. لە چاوی ئەو دیاردانەوە تەماشای ژیان و خۆشەویستی ئەکات لە هەمان کاتیشدا ئەو دیاردەیە بەلایەنە ئایدیالییەکەیدا کەرتبوون و پەرشی فیکری شاعیر کۆ ئەکەنەوە و ئامادەی ئەکەن بۆ گرتنەبەری ڕێگایەکی نزیکتر لە خواو چۆنیەتی گۆڕانکارییە بەردەوامەکانی سروشت. سەردەمی منالی و گەشەکردنی هەستی منداڵیی ئەو لە خێزانێکی ئاینییەوە هاتووەتە دی و هەڵچووە.

بەشیعری مەولەوی گوێی زرنگاوەتەوە و ئەشێت هەر لەو دەنگەوە عەشقی بیر لێکردنەوە و حاڵەتی سۆفیەتی بوویێت، بەڵام ئایا ئەنوەر چۆن مامەڵەی لەگەڵ کێشەی سۆفیەتی کردووە؟ ئایا ئەو تیشکانە لە سەراپای شاعیریەتی ئەنوەردا چۆن دەرئەکەون؟ پێشەکی ئەڵێم ئەو تیشکانە تەنیا وەك شتێکی لاوەکی و لا تەریك، کەم نەفەس و تیژڕەو بەشیعری ئەنوەردا تێئەپەڕن:

(تیشکی وێنەی ڕوخساری خوا لە ئاسمانی
پاکی دڵیا لە پڕ دەرکەوت و ونیش بوو)
(گەر نیهالی هەڵچوونی ئازار

بەتەوری وەردی ببڕم
گزرەیەکی وای تیا ئەبێ، گەر داگیرسێ
تین و هانای مەشقەڵانی بەرزی ئاگر
بەڕووی دووری پڕ لە نووری خوادا ئەچێ).

مەولەوی کاریگەری تەواوی خۆی لە شیعری ئەنوەردا نواندووە. بەڵام زیاتر لە ڕووی وێنەی شیعری و ئەو نەغمە فۆلکلۆرییەی هەیەتی ئەمنا وەك بیر و هەستی سۆفییانە بەدمگمەن بەلایدا ئەچێت.

زۆرجاریش دووره پەرێز لێی ئەوەستێت، ئەمەش بەپێی لێکدانەوه زانستییەکە و مەفهوومی سۆفیەتی ئەتوانین دیار و ئاشکرا بەڕواڵەت و ناوەڕۆك دەستنیشانی بکەین.

لەم شیعرانەدا تارمایی (مەولەوی) ئەبینرێت لە ڕووی ناوهێنانی مەولەوی ئەوا نموونەی پەیوەندیداری نزیکبوون بەمەولەوییەوه شیعرەکانی وەك (زیندە خەو و تارماییەکان، ئێوه ئەو بایەن کێو لە بن دێنن، زریان، وەرە خوارێ ئەی خواکەی غەریبان، سۆناتەی تینوویەتی، ساماڵ، خاك و زریان و خۆشەویستی، بەدەرە دەس سەرما و سۆڵە) لەو شیعرانەدا تەفسیرەکان ڕووکەشن، ناوهێنان و وێنەی شیعری و کێشە شیعرییە دە برگەییەکەیە. هەروەها سۆفیەتی فەلسەفە نییە، بەڵکو ڕێبازە، تاقیکردنەوەیەکی گیانییە، گەڕان و ماندووبوونە بەشوێن هەقیقەت و شتە هەرە خاوێن و بێ گەرد و بەرزەکاندا.

لە حاڵەتی سۆفیەتیدا ئەوەی پیرۆز و شایەنی ڕێز و کڕنووش بۆ بردن و بەرزێتییە تەنیا خوایە و بەس. (خوا و هەموو شتەکانی ئەڵێم هەموو شت لە خوادا زیندووە و ئەبزوێ، پەنهان و نهێنییە[١١]). (ئیرادەی خوا و یاساکانی سروشت دوو ناون بۆ یەك ڕاستی بەکاردێن[١٢]).

کەواتە هەموو شتەکان لە خوادا کۆ ئەبنەوە، لە هێزێکدا کە تواناو تینی هێزەکانی کەیە. سۆفی ئەم بۆچوون و بیرکردنەوەیەی هەیە. سروشت، یاساکانی گۆڕانی، بەپێی نیاز و ئارەزووی خوا ئەجووڵێت، هەولی هەمیشەیی ئەو بۆ نزیکبوونەوەیە لە خوا، لە ساتە هەرە سەخت و ناهەموارەکانیدا، ناوی خوا دووبارە ئەکاتەوە و داوای بەخشینی لێ ئەکات، ساتێك ئەگەر لەو زیکرە غافڵ بێت بەناتەواوی و بێ ئاگایی ئەزانێت دەرهەق بەخۆی. ئەنوەر شاعیرێکی سۆفی نییە، هیچ شیعرێکیشی نییە حاڵەتی سۆفیەتی و

باوەڕی سۆفیانەی تیادا بێت. بەڵکو هەندێك دەلالەتی هەیە وەك تیشکێك گوزەر ئەکات زۆرجار کە حاڵەتی تەسلیمبوون وەرئەگرێت نەبوونی بەدیلێکی فیکریی مادییە، هەر بۆیە شتە ڕووحییەکان لای ئەو جێگای خۆیان ئەگرن.

دووەم هۆی بۆ ئەو دیاردەیە گەڕانی شاعیرە بەدوای ئەوپەڕی خاوێنی و بێ گەردیی شتێکدا کە دەستی مرۆڤ پێی نەگەیشتبێ، ئەم خاوێنی و خاسیەت و جەوهەری عیشقی خۆی لەودا بەدی ئەکا ئەمەش مەزاجێکی ئەفلاتوونی دروست ئەکات، کە مەزاجی فەلسەفەی شیعرە، بەتێکەڵبوون بەڕێبازێکی ئاینی، ئەم ڕێبازە لای (ئەفلۆتین) هەبووە و لە ئەوەی تازەش وەك (سپینۆزا) ئەم ڕێگەیەیان گرتووە (جەوهەری سۆفیەتی حاڵەتێکی یاخود تاقیکردنەوەیەکی گیانییە، کە سۆفی تووشی دێت. فەلسەفەش نییە بەو مەبەستەی فەلسەفە هەیەتی کە بریتییە لە وردبوونەوەیەکی عەقڵی و تیئووری لە سروشتی بوون سۆفی فەلسەفەی ئەوە لێ نادات کە تاقیکردنەوە ڕووحییەکەی بکات بەبناغەی تیئورێکی میتافیزیکی لە سروشتی بوون دا[١٣])

لە ئاستی شیعرەکانی ئەنوەر گەلێك شت خۆ نادەن بەدەستەوە، نهێنیی شیعری باش لەوەدایە، لە خوێندنەوەدا هەست ئەکەی بەشەقامێکدا ئەڕۆیت یەك ڕەنگ گۆڕانییەکی مەنگ و لەسەرخۆت بۆ ئەڵێت، ئەو کەرەساتەی لای ئەم دەست ئەکەون لای کەسانی تر دەگمەنن یاخود هەر نین. ئەگەرچی هەندێك جار کەرتبوون و (ضیاع)ێکی تایبەتی لە شیعرەکانیدا هەست پێ ئەکرێت بەڵام ئەو ڕاستەقینەی ناخی خۆی ئەنووسێتەوە، واتە ونبوون و دۆزینەوەکە هاوشانی یەك ئەبنەوە، ئەگەر شیعری سەرکەوتوو هەموو گەردوونیش لە دڵی خۆیدا کۆنەکاتەوە ئەتوانێت شاهیدی دروستبوون و حەقیقەتی ڕووداوە سامناك و خۆش و ناخۆشەکانی تەنها ئەستێرەیەك بێت لە گەردووندا. لە (زریان)دا چەند شارێك وێران ئەبن ئەکەونە بەرەی ونبوون و ئەم بەمێژوویان ئەسپێرێت، چەند شارێکی تریش، لە تەنیشت یەکدا پڕ لە تیشکی خۆرن، لە سۆناتەی تەنوویەتی ئەمدا، تیشکی هەتاو مەقەستێکە هەموو داوێك ئەقرتێنێت، فەروخی فەروخزاد ئەڵێت: «هەندێك شیعر هەیە نە دەرگایان کراوەتەوە نەداخراون، چوارچێوەیان هەر نییە شەقامێکن کورت یا درێژ، /ئینسان هەیە ئەڕوا و ناگەڕێتەوە هەیە ئەڕوا و ئەگەڕێتەوە»[١٤]. شیعری ئەنوەر لە ئەنجامدا کۆمەڵێك نهێنی ئەهێڵنەوە، خوریەیەکی کاتی و ساتێکی شیعریی لای خوێنەر نابێت بەتەنیا لە بیربوونی کاتی خوێندنەوەکە لە پاشدا ونبوونی لە شیعرەکانیدا زۆر نیاز و هەقیقەتی بیری پێشکەوتنخوازانە ون ئەبن،

جۆرە بیرێکی ئایدیالی و تیشکی سۆفیەتی نەرنەکەون، ئەم بەھەنگاوێك لە بۆچوونیدا لە ھەستی نەتەوایەتی خۆیدا ئەیان دۆزێتەوە. ئەگەریش زیاتر بەتاخی (گوڵسورخی) و (نان و گوڵەکەی)دا رۆیچیت، ھەڵبەت ھەنگاوێك ئەبێت ئەو بەھرە و شاعیریەتەش وەك چراخانێك دێتە بوون ئیتر ئەمیش ھەمیشە شیعرێکی تێدا ئەنووسێتەوە، ھەر وشەیەکی ئەوەندەی فرمێسکێك لە چاویدا مات بوویێت، ئەوەندەی خەندەکیش تەمەنی ئازادی ھەموو سەر زەوی لە تەمەنی ئەمدا بتوێنێتەوە!

سەرچاوەکان

تێبینی:

ئەو شیعرانەی بەشێك یاخود واتایەکم لە لێکۆڵینەوەدا بەنموونە هێناوە هەموو لە (زرێبان)دا هەیە. بەپێویستم نەزانی ناونیشان و ژمارەی لاپەڕەکانیان بنووسمەوە.

(١) چاو پێکەوتنێك لەگەڵ ئەنوەر قادر محەمەد رۆژنامەی (العراق) ١٢-٩-١٩٧٦.

(٢) دیوانی مەولەوی -ل ٥١٥- کۆکردنەوە و لێکدانەوەی- مەلا عەبدولکەریمی مدرس.

(٣) دیوانی حەمدی-ل١٣٤

(٤) سروشت و دەروون -گۆران- شیعری (ھەوری پایز).

(٥) پێشەکی شانۆگەری -شیرین و فەرھاد-ی نازم حیکمەت. گۆڕینی -أکمل الدین أحسان.

(٦) زریان -ل١٤

(٧) شیرین و فەرھاد - نووسینی نازم حیکمەت.

(٨) الرومانتیکیة -محمد غنیمي ھلال- ل١٦٩

(٩) دیوانی نالی-د. مارف خەزنەدا- ل٩١

(١٠) الازھار تورق داخل الصاعقة-حسین مردان-ل١٩٨

(١١) قصة الفلسفة-اول دیوارنت-ل١٥

(١٢) ھەمان سەرچاوە.

(١٣) التصوف- الثورة الروحیة في الاسلام-د. ابو العلاء عفیفي.

(١٤) فەروخی فەروغزاد- شیعر و ژیانی- گۆڕینی -ئەنوەر قادر محەمەد- رۆژی کوردستان ژمارە (٤) ساڵی ١٩٧٦.

شیعرەکانی کامەران و ئیستاتیکا

لە پێش ئەوەدا باس و پێناسەی وشە یاخود واتای ئیستاتیکا بکەین و پەیوەندی ئەم زانستە بە شیعرەکانی کامەرانەوە ڕوون بکەینەوە، دەڵێین -ئیستاتیکا زانستێکی نوێی هەڵقولاوی کێشەکانی ئەم چەرخە نییە، بەڵکو هەر لە کۆنەوە هەر لە جیهانە گەورەکەی فەلسەفەی یۆنانییەوەدا هاتووە و دیالۆگی -هیگلس-ی ئەفلاتوون بەکۆنترین سەرچاوە و لێکۆڵینەوەی جوانناسی دادەنرێت. بەڵام وەك چەسپبوونی ناوێکی زانستی و قووڵبوونەوەی چەمك -مفهوم-ی ئەم زانستە لەساڵی (١٧٣٥)ی زاینیدا لە لایەن زانای ئەڵمان -جومگارتن-ەوە دامەزرا(١)، ئیتر لەو کاتەوە و لە پەرەسەندنی کێشەی نێوان بیروبۆچوونی ئایدیالیستی و ماتریالیستییەوە، لێکۆڵینەوە و بیروڕا و تاقیکردنەوە و دۆزینەوەی نوێی لە بارەوە ئەنجام دراوە.

ئەم زانستەش لەبەرئەوەی پەیوەندی ڕاستەوخۆی بەجیهانی مرۆڤەوە هەیە ئەوا دیارە مرۆڤ نەك هەر لێی بێ ئاگا نییە بەڵکو بەهۆی نزیکی و ئاگاداری تەواویەوە لە کارتێکردنی ئەم فەلسەفەیە لە ژیانی هەمیشە دەیهێنێتە ناو کۆڕی باس و لێ وردبوونەوە و تاقیکردنەوەی نوێوە.

ئیستاتیکا چییە؟!

ئیستاتسکا زانستێکی فەلسەفییە لە سەرەتا گشتییەکانی هەڵوێستی ئێستاتیکی ئادەمیزاد بەرامبەر واقیع دەکۆڵێتەوە و هەروەکو فەلسەفە زانستێکی ئایدۆلۆژییە هەوڵ دەدات کە چارەسەری گیروگرفتی پەیوەندی هۆشمەندی ئیستاتیکی و هونەرەکان بەبوونی کۆمەلایەتی واتە ژیانی ئینسانییەوە بکات(٢).

ئیستاتیك- بریتییە لە مێژووی فەلسەفەی هونەری و دانانی پێودانێك بۆ جیاکردنەوەی جوانی لە ناشیرنی و بایەخ پێدانی و هەڵسەنگاندنی بابەتەکانی هونەر، پەیکەر، نیگار، وێنە شیعر، مۆسیقا(٣).

وەك وتمان کۆنترین سەرچاوە کە باسی جوانناسی، واتا ئیستاتیکا-ی کردبێ دیالۆگی -هیپاس-ی ئەفلاتوونە، ئەفلاتوون هونەر و جوانییەکانی هونەر بەرەوشتەوە دەبەستێتەوە وە پەیوەندی هەردووکیان بەخوڵقێنەری جیهانەوە باس دەکات. هەروەها

-بومگارتن-ی ئەڵمانی لە (١٧٣٥)دا باسی چێژی هونەری و ئەو کەرەستانە دەکات کە چێژی هونەری لە شیعر و مۆسیقا و وێنە و پەیکەر و شانۆ و گەلێ بابەتی هونەریدا دروست دەکات.

لێرەدا دەپرسین، ئایا جوانی و فەلسەفەی جوانی چییە؟ بۆ ئەم مەبەستە چەند بیروڕایەك هەیە کە پێویستە ئەگەر زۆر بەکورتیش بێت ڕوونی بکەینەوە.

١- جوانی دیاردەیەك نییە کە لە ناو شت خۆیدا هەبێت، واتە سیفەتێکی موتڵەقی ئەو شتانە نییە کە پێیان دەڵێن جوان، بەڵکو بریتییە لە کارکردنی ئەو شتانە لە مێشکی ئێمە، لەو سۆز و هەڵچوونە دەروونییەی ئێمە بەرامبەریان دەری دەبڕین[٤].

٢- هیگل دەڵێت: «ئێمە بمانەوێ و نەمانەوێ هەندێ شت جوانە بەڵام ئەم جوانییە لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر دەگۆڕێت واتە دیاردەیەکی نیسبییە»[٥]

ئینجا بەرامبەر ئەم بیروڕایانە و لە ڕۆشنایی فەلسەفەکە خۆیدا ئەگەر تەماشای یەکێك لە بابەتەکانی جوانی بکەین کە ئیستاتیکا بە بەشێك لە خۆی دەزانێت کە شیعرە دەڵێین، جوانی لە هێزەکانی خۆشەویستی و چاکە و خێر و برایەتی و مرۆڤایەتی دروست دەبێت، ئەمانەش هەموویان لای شاعیر کۆدەبنەوە و دەبن بەڕاستی واتا هەقیقەت، شاعیر هەمیشە هەوڵ دەدات کە لە ڕێگەی جوانییەوە بەدوای هەقیقەتی شتەکاندا بگەڕێ بیاندۆزێتەوە لە ڕۆشنایی ئەم ڕستەیەدا دوو خاڵی سەرەکی هەیە دەبێت بیخەینە پێش چاو ئەوانیش چێژ لێ وەرگرتن و سوود پێ بەخشینە.

ئێمە لە یەکێ لە پەنجەرەکانی ئەم زانستەوە، کە شیعرە تەماشای شیعرەکانی کامەران دەکەین.

کامەرانی شاعیر هەردوو دیاردەی جوانی و سروشت پێکەوە ناوێتەی تابلۆیەکی مرۆڤانە دەکات. جوانی مرۆڤ، جوانی سروشت لە کارەساتێکدا دەڕازێنێت، هەستی ئیستاتیکی دەهەژێنێت و نیشان دانی وێنەی جوانییە ڕاستەقینەکەمان بۆ بدۆزێتەوە.

ئێــــوارە بــــوو، پرشنگی خـــۆر
دوور کـــــەوتەوە لە شـــار بـــەزۆر
هــەوری پــــــایــــزی ڕەش و زەرد
چین چین ئەنیشتە سەر ڕووی هەرد
گۆیـــــژە گریـــــــا بـــەخـــوڕ

لافـــاو هەستا بە تین و گوڕڕ
ئاسمان بەرگێکی پۆشی ڕەش
مەرگ ناو شاری گرتە باوەش
خـوێناوی شاخی مات، تەزیو
خانووی ڕانەدا بۆ نــــاو شیو(٩)

کامەران تەنها ئەوە دەرنابڕێت کە سروشت بەو جۆرە لە حاڵەتی ئاسایی خۆی دەرچووە و جوانییەکان گۆڕاون بەڵکو ئەمە بەحاڵەتی ئینسانییەوە دەبەستێتەوە ئەوەی شاعیر لە ڕوانینیدا بۆ جوانییە ژاکاوەکانی سروشت نرخ و بەهای ئەو سروشتە بۆ مرۆڤ دەستنیشان دەکات، ئەو سروشتە کە نیشتمانی ئەوە، کە خاکێکە لە چاوکردنەوەدا هاوڕاز و هاوناڵەی یەکترین بەم جۆرە کە دەڵێت:

«من دایکی تۆم، بەڵام گیانە
ئەم وڵاتی کوردستانە
تۆی پەروەردە کرد بە جوانی
تۆش سا ببە بە قوربانی»(٦)

شاعیر لەو پارچە شیعرە بچووکەدا حاڵەتێکی مرۆڤانە پێکدەهێنێت وەک وتمان دیاردەی جوانی بەهەموو شێوەکانییەوە چێژ لێوەرگرتن و سوود بەخشینە، واتا لایەنی یەکەمی ئەوەیە کە ئەو سروشتە ئەو وڵاتە ئەمی پەروەردە کردووە فێری خۆشەویستی کردووە زەوق و چێژی پێ بەخشیوە، ئەمیش بەهەموو هەست و هۆشی نیستاتیکی خۆیەوە دەبێت شتێك هەر شتێك بێت خێر و چاکە و خۆشەویستی پێشکەشی ئەوی بکاتەوە کامەرانی شاعیر تەنها قوربانیدان و خۆ بەخت کردن بدۆزێتەوە.

وتمان لە کارەساتی یەکەم و ژاکانی سروشتدا قوربانی دانی دۆزییەوە لێرەشدا لە پارچە شیعری کەمانچەدا هەستانەوە، دروست کردنەوە ژیانەوە، دەدۆزێتەوە، ئەم سیفەتانە لای ئەو دەبنە مامەڵە کردنی لەگەڵ جوانیدا، چونکە ژیانەوە حاڵەتێکی مرۆڤانەیە و لەهێناوی چاکە و خۆشەویستیدایە لە شیعری کەمانچەدا دەنووسێت.

شکــانیان کەمانچەی دەستم
بەڵام زوو فریا کەوت هەستم
دروســتی کــرد لە پەڕەی دڵ

تەلەکـــانی لە تـــاڵی گـــوڵ
دەنگـــی بڵنـــدە وەك ژیـــــان
بەسۆزە وەك قاســـەی بـــەیان

لای کامەران کەرەستەکانی شیعری جوان هەمووی ئامادە دەبن هەتا شیعرێکی جوان دروست بکەن، نەك تەنها جوانی لەپێناوی جوانیدا، بەڵکو شیعری جوان لە پێناوی ژیاندا. لە پێناوی شیعری گەشدا وەك پشکۆ، کامەران لەو شیعرەدا جۆرە هێمایەك دەکات کە شیعری پشکۆیە ئەمە دەبێتە ڕەمزێك لەپێناوی دەرخستنی مەفهومێکی جوانیدا، کە جوانی خۆشەویستەکەیەتی. جوانی مرۆڤێکە:

چیم زانی لە وردەکاری
لە وەسفی جوانی دڵداری
هەمووم کرد بە شیعر بۆ تۆ
بە هۆنراوەی گەش وەك پشکۆ(٩)

کامەران وەك شاعیرە ڕۆمانتیکییەکان باسی سروشت ناکات، جوانییەکانی سروشت بۆ داڵدەدان و پەنا بردنە بەر چێژ و زەوقێکی ڕۆمانتیکی و دوورکەوتنەوە لە خەڵکی نییە بەڵکە دروستکردنەوەیە واتا -حالة البناء والارتقاء-ة کە تەنها دروستکردنەوە نییە بەڵکە گۆڕینی ژیانە لە کاتی دروستکردنەوەدا. لەو بەڵێنەدا کە ئەو سوێندی خۆشەویستی خۆی ئەخوات دێتە دی لە دیمەنی ئافرەتێکی چەوساوەدا. کە زیرەکی شاعیر نیشان دەدات لە وێنەگرتنی ئەو دیمەنەدا:

مەمکی ژێر کراسی دڕاو
لە شەرما ئەلەرزێ بەتاو
شتیاڵی وەك هەوری زل
تیا دەرئەکەوێت لاڕانی شل(١٠)

یاخود ئەم پارچەیە کە دەڵێت:

لەم دیارییانە لای من کە ڕەنگینتر بێ
یا لەمانە جوانتر، نازەنین تربێ
بەڵێنێکە کە شیرازەی ژیانی
من و تۆیە، هۆنیمەوە بە جوانی(١١)

وەك لە یەكێ لە پێناسەكانی ئیستاتیكدا نووسیمان، زانستی ئیستاتیك دیاریكردنی هەڵوێستی مرۆڤە، هەڵوێستی جوانناسی و مرۆڤایەتی و مرۆڤ بەژیانەوە واتا بەواقیعەوە. ئەو واقیعەی یەكەم مامۆستا و ڕابەری شاعیرە، لێوەی فێر دەبێت و بەهەمان شێوە ئەویش دەیەوێت ڕووناكییەك چەندە كەمیش بێت بكاتە دیاری و نیشانەی هەستی مرۆڤانەی خۆی بۆ سروشت بۆ واقیع. بەلام لەپڕ وەك برووسكە بەچەند دێڕێكی كەم دەچێتە ناو دڵی واقیعەوە، واتاكانی، جوانی سروشت جوانی ئافرەت، دەژاكێن و، حاڵەتیان دەگۆڕێت.

جوانی سروشت و هی ئافرەت
لە عەزرەت ئازاری میللەت
ژاكابوو وەك گوڵی پایز(١٢)

بەم چەند نموونە كەم و خێرایە ناتوانیت هەموو سووچەكانی بابەتی كامەران و ئیستاتیكیا پشكنین، بەلام وەك چەند هێمایەكی خێرا بەلایدا گوزەرمان كرد ئەم باسەمان هەتا ئێرە بەبابەتی دروستبوونەوە و گەشەسەندن لە هەستی ئیستاتیكی كامەراندا. بەلام نابێت لایەنێكی گرنگ كە حەقیقەتێكی نكوڵی لێ نەكراوە لە هەستی ئیستاتیكی كامەراندا فەرامۆش بكەین ئەویش زەرد بوونی ڕەنگە ناڵەكان و تەماوی بوونی دیمەنە ساف و گەشەكانە. ئەمە نابێتە بەڵگەی ورەبەردان وەستاندنی هەستی ئیستاتیكی كامەران چونكە ئێمە وتمان ئیستاتیكی هەر فەلسەفە و زانستێك جوێ كردنەوەی لە ڕواڵەت و شتە ناشیرینەكان واتا هەستی ئیستاتیكی و فەلسەفەی جوانناسی و هونەر و هەستی خۆشەویستی باوەش كردنە بەهەموو ژیاندا. بەخۆشی و ناخۆشییەوە بەهاودەمی و بەتەنیاییەوە. واتا مامەلەكردنێكی ڕاستە لەگەڵ واقیعدا، وە ڕاستگۆیی و دیاریكردنی هەڵوێستیش یەكێكە لەو سیفەتە مرۆڤانەیەی كە بەدەستخستن و بوونە خاوەنی هەروا ئاسان نییە. جیهانی هەر شیعرێكیش ئەگەرچی جیهانێكی تایبەتییە بەلام دیسان بەشێكە لە ژیانە گشتییەكەی ئەو كۆمەڵەی كە تیایدایە بەدرێژایی مێژووی فەلسەفی بەپێی گۆڕانی هەر سیستەم و كۆمەڵ و ڕاونینی جیاواز و پێناسە و تێگەیشتنی جیاواز و پێویستتر بۆ فەلسەفەی ئیستاتیكیا كراوە. تێگەیشتنی ئیفلاتون لە ئیستاتیكیا و پێناسەكردنی جیاوازە لە بۆچوونەكانی هیگل یاخود دیكارت و شارل لالو، كروتشیە هەتا دەگاتە لێكدانەوەكانی بلێنسكی و چرنشیفسكی، لە هەر قۆناغێكدا بەچەند جۆر پێناسە و تەفسیری ئیستاتیكا كراوە. لە زۆربەی ئەو ڕوانینانەدا هەموو حاڵەتە

ئاسایی و نائاساییەکانی مرۆڤ دەستنیشان کراوە هەروەك چۆن و لە سروشتدا درەختێك لە بەهاردا سەوز دەبێت و گەڵا دەکات و بەرهەمی دەبێت هەر هەمان درەخت لە پایزدا دەگۆڕێت و گەڵای دەوەرێت بەڵام ئەوەیە درەختە و ژیانی تێدایە و بنج بەستی زەوی خۆیەتی. بەهار دێتەوە دەژیەتەوە ئینجا ئەو بەشە لە شیعرەکانی کامەران کە هەستی ئیستاتیکی بەبارێکی جیاوازدا شکاوەتەوە هەر ڕەنگدانەوەی دڵسۆزی حاڵەتی مرۆڤانەی ئەوە لە هەڵسەنگاندنێکی جوانییەکاندا، ڕوانینی کامەران بۆ سروشت و بۆ کۆمەڵی دەوروپشتی لەو ڕوانگەیەوە سەر هەڵدەدات کە سروشت و کۆمەڵ جوانەوە هەقیقەتە و واقیعە، بەڵام وەك مەنتیقی فەلسەفەی ئیستاتیك ڕوانینەکان نیسبییە نەك لە کەسێکەوە بۆ کامەران. بەڵکو لە سەردەمێکی ژیانی ئەوەوە بۆ سەردەمێکی ژیان خۆی دەهاڕێزێت و نامرێت بەڵام ڕوانینەکان دەگۆڕێن. واتاکانی -ئەوسا- و -ئێستا- سەرهەڵدەدەن و جیاوازی لە ڕوانینی ئیستاتیکی ئەودا دروست دەکەن لە تەماشاکردنی تەنیا شیعرێکدا ئەم حاڵەتە دیار دەدات، کە دەڵێت:

ئەوســـا دنیا لەلای دڵـــم خــۆش و بـــەرین بوو
باخـــی هەستم گوڵزارێکی گـــەش و ڕەنـــگین بوو
بەهـــاری گیان هەمیشە تەڕ، جـــوان و پـــاراو بوو
لە دەروونا خوڕەی تاڤـــگە و قەڵبەزەی ئاو بـــوو (١٣)

شاعیر لێرەدا ئەم وێنانە دەنێتە لاوە و واتا ئەوسا دەکات بەئێستا و سەردەم و ڕۆژگارەکە، واقیعەکەی خۆی، هەستە ئیستاتیکییەکانی خۆی بۆ ئێستا دەگوێزێتەوە و دەڵێت:

ئێستە هەرچـــی ئەندێشەیەك پـــاراوی خـــەمە
لەنـــاو دڵ و لـــە دەروونی تاریکـــا هـــەمە
هـــەرچی خونچەی ئاوات هەیە هەموو هەڵوەرین
هەرچـــی چاوی یادم هەیە هەموویان ئەگرین
چـــاو لێڵاویی و دڵ ناســـۆری تاریکی داهات
خەفەت لەگەڵ جـــەهەننەمی دەروونـــم ڕاهات(١٤)

بەم شێوەیە جیاوازی ئیستاتیکی دروست دەبێت لەگەڵ گۆڕانی واقیعی دیاردەکان ئاڵوگۆڕی زیاتری مەسەلەکاندا کە ڕاستەوخۆ پەیوەندی بەواقیعی ئیستاتیکی و ڕوانینی شاعیرەوە هەیە بۆ کۆمەڵ بۆ سروشت بەتایبەتی لە دوا دیوانیدا -دیوانی زەبری

هونراوه‌-دا زیاتر رەنگ ئەداتەوە، بەلای منەوە لەو جۆرە گۆڕانەشدا کامەران هەر ڕاستگۆ و شاعیر بوو، ئینجا بڕوانە وشەکانی، ڕاستگۆ، شاعیر. کە هەرچۆن بێت ئەو ژاکانی جوانییەکان و بەساختەکردنی هەقیقەتەکانی بەرەوا و بەهەق نەمزانی، دەبوا هەڵوێستی هەبێ واتا شیعری هەبێ، کامەران تەنها بەیەك بەیت شیعر کێشەکە دەکاتەوە و دەڵێت:

لەلای ئێوە، گڵ مەیل بڕ شەهید ناو ون بوو

کێ نەسووتێ، با بسووتێ، ببێ بەسووتوو(۱۵)

بەڵام کامەران هەر لەو دیوانە شیعرەدا و لە شیعرەکانی ئەم دواییەدا ئەگەر بەوردی سەرنج بدەین دەبینین کە تێگەیشتن و هەستە ئیستاتیکییەکەی ئەو زیاتر بەلای هەستی جوانی نزیکبوونەوە لە ژیان و کارەساتەکانی ژیاندا ڕۆچووە و تیایدا قووڵ بۆتەوە.

ڕاستییەکان کەمتر خۆیان دەنوێنن و وەك لە پێناسەی فەلسەفەی ئیستاتیکدا وتمان ئیستاتیکا فەلسەفەیەکە باوەش دەکات بەژیاندا، ئەوا لەو شیعرانەدا هەست دەکەین کە باوەشی کامەران چەندە باوەشێکی گەرم و پڕ ناسوورە بوو ئەو ژیانە تاڵ و پڕ لە چەرمەسەری و دڵشکانەی، بۆیە لایەنی دووەمی کێشەکە ساغ دەکاتەوە و بەرەنگاری ڕەشەبا دەبێتەوە لە جاران جوانتر دەڵێت:

«ئەو دڵەی وەك دڵان نییە

ترسنۆك و نیان نییە

دڵە گەشەکەی جارانە

دڵی پاکی تێکۆشانە»

سەرچاوەکان:

١- فلسفة الجمال و نشأة الفنون الجميلة. محمد علي ابو ريان-ل٣٢.

٢- مبادىء علم الجمال -شارل لال. ترجمة- مصطفي ماهر.

٣- الموسوعة الفلسفية المختصرة -ل٢٠-.

٤- سەرەتاکانی رەخنەی ئەدەبی- ئای. ئەی. ریتشاردز.

٥- موجز تأريخ النظريات الجماليه. م. أوفسيانيكوف- ص ٣٢٢,٣٢١.

٦- دیوانی -دیاری- ل ٧٧- کامەران.

٧- دیوانی-ئاگر و ژیلە- ل ٨٤- کامەران.

٨- دیوانی -گوڵ ئەستێرە- ل ٦٠- کامەران.

٩- دیوانی -گوڵ ئەستێرە- ل٨٣.

١٠- ئاگر و ژیلە -ل٦٠.

١١- دیاری -کامەران-ل ٥٧-

١٢- ئاگر و ژیلە ل٨٤ -کامەران.

١٣- زەبری هۆنراوە -کامەران ل ٦٢٨.

١٤- زەبری هۆنراوە -کامەران ل ٦٨.

١٥- زەبری هۆنراوە -کامەران ل ٦٩.

سبەینێ و دووبارەبوونەوە

ئەم نووسینە بریتییە لە لێکۆڵینەوەی شیعرێکی شاعیر -دڵشادی عومەر کاکی- بەناوی: سبەینێ و دووبارەبوونەوە

بەشی یەکەم

ڕەنگە ئاونیشانی ئەم شیعرە لای خوێنەر جێگەی پرسیار، ڕامان بێت کە داهێنان پێچەوانەی دووبارەبوونەوەیە و ئایا لێرەدا چۆن ئاوێتەی یەکتری بوون؟! بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە واتایەکی -هیرا کلیتس-ی فەیلەسووف دەکەینە سەرەتای باسەکە وتوویە «یاسای گۆڕان پوختە و گەوهەری هەموو شتێکە. هەموو شتێك ئەگۆڕێ تەنها یاسای گۆڕان خۆی نەبێ»(۱)

واتا گۆڕان پێچەوانەی دووبارەبوونەوەیە. چونکە دیارە لەو دووبارەبوونەوەیەدا گۆڕان نییە. لەم یاسا فەلسەفییەوە ئەگەر بێینە سەر باسی شیعر و دنیا فراوان و پڕ نهێنییەکەی. هەمیشە کە شیعرێك دەبینین ڕەنگە بپرسین هەتا چەند سەرنجی ڕاکێشاوین ئەگەریش گۆڕانی تیایە لە چاو شیعری شاعیرانی کەدا. ئایا گۆڕانەکە داهێنانە یان نا؟

چونکە هەموو گۆڕانێك لە ناوەڕۆك و ڕواڵەت و دیاردەکاندا نابێت بە داهێنان. بگرە دووبارەبوونەوەیە هەندێ جاریش بەرەو پاشەوە گەڕانەوەیە، شیعریش کە یەکێکە لە هونەرە بەرزە مرۆڤایەتییەکان دەتوانین داهێنانە شیعرییەکانی پێ بسەلمێنین. یەکێك لەوانە شاعیر -دڵشادی عومەر کاکی-یە، ئینجا بەلای منەوە -دڵشاد و هەموو هاوڕێ شاعیرەکانی بەتایبەتی ئەوانەی کە دواڕۆژێکی گەشی شاعیریەتیان تێدا ببینرێت ئەرك و کارە هونەرییەکان گەلێك دژوار و قورسترە لە شاعیرانی پێش خۆیان. بەتایبەتی لەم سەردەمەدا کە ئاسۆی ڕۆشنبیری فراوانتر بووە بەهۆی وەرگێرانی کتێب لە هەموو زمانەکانی دنیاوە هۆیەکانی گەیاندن وەك گۆڤار و ڕۆژنامە و تەلەفیزیۆن – ڤیدیۆ و – سەتەلایت و ...هتد ئەمە جگە لەوەی کە شاعیرێکی وەکو دڵشادی عومەری کاکی بە بڵاوکردنەوەی چەند شیعرێك کە ترووسکەی دواڕۆژێکی گەشیان تیایە زیاتر بەر پرسیارە ئەرکەکەی قورسترە لەلایەك دەبینێ دەنگی ئەوەندە بەهێز و گەورە بێت بتوانێت لە دەنگی شاعیرەکانی پێش خۆی -ئەوەی پێشوو-تێپەڕێنێ. لەلایەکی کەوە هەر لە

سەردەمەکەی خۆیدا گەلێك دەنگی وەك خۆی یاخود لە ئاستی خۆیدا هەیە و دەبینێت لە هەوڵی ئەوەدا بێت کە چۆن هەنگاوی لەوان گەورەتر بنێت. ئەو چەند شیعرەی دڵشاد کە لەم دواییەدا بڵاوی کردنەوە ئەوە دەهێنێت ئەوەندەی پێویست بێت چەند تیشکێکیان بخەینە سەر لە پێش ئەم نووسینەی مندا مامۆستا حسێن عارف لە گۆشە تایبەتییەکەی خۆیدا چەند سەرنجێکی لەبار و شیاوی سەبارەت بەشیعری -کزەی شیعری ئەم شاعیرە نووسیوە. شیعرەکەی سەرنجی مامۆستا حسێن عارفی چیرۆکنووسی ڕاکێشابوو بەتایبەتی لە ڕووی زمان و مۆسیقای شیعرەکەوە ئەمە بووە هۆی ئەوەی منیش دووبارە تەماشای ئەو شیعرە و چوار پێنج شیعری بڵاوکراوەی تری بکەمەوە. لە ڕاستیدا شیعرێکی وەکو -سبەینێ و دووبارەبوونەوە- توانیویەتی تەنکیدی حاڵەتێکی زۆر مرۆڤانە بکات کە هەرگیز لە خۆشەویستیدا دووبارەبوونەوەی لە نرخ و بەهای ئەم خۆشەویستییە کەم ناکاتەوە، ئەوەی کە زیاتر سەرنجی منی ڕاکێشا ئەوەبوو کە بەیەکجار خوێندنەوە ئەگەر سەبارەت بەناوەرۆکی شیعرەکەش بێت لە هەموو لایەن و سووچێکی دنیای شیعرەکە بەڵەد نەبووم و هەستم کرد دەبێ چەند جار بیخوێنمەوە. لە سەرەتادا دەنگی شاعیر دەبێتە دوو دەنگ. ئەو دوو دەنگە یەکتر تەواو دەکەن و دەبنە یەك دەنگ پێشتریش بەرامبەر دیاردەی دووبارەبوونەوەکە تووشی ترس و سام و ڕامان دەبێت هێڵێکیان دەنگەکەیە و ئەوی کەیان حاڵەتی دووبارەبوونەوەی ڕووداوەکەیە کە دەنگەکە لێوەی خولقاوە.

دەترسم!
لە ترسی
دووبارەبوونەوە
بپرسی!
دووبارەبوونەوە
بپرسی
یەکجارە، بۆچوینە
دەستی گەردوونەوە؟!
گەر
لەسەر چاوەکەی هەر

ئازاریٚ ڕاوەستم
من نیوەی
دەنگی تۆم(٢)

زۆربەی شیعرەکانی دڵشاد و هاوتەمەنە شیعرییەکانی بریتین لە شیعری لیریکی -غنائی- ئەو شیعرانەی کە تۆخترین ڕەنگ تیایاندا واتا خاسیەتی بنەڕەتی ئەوەی کە یەك دەنگی تیادایە ئەویش دەنگی شاعیرە هەمیشە بانگ یاخود- مخاطبەی- بەرامبەرەکەی دەکات کە بۆتە کەسی دووەم لە هەمان کاتدا سەرچاوەی ئیلهام و هەژانی دەروونی لەلای شاعیر دڵشاد- کە هەردوو لای کێشەکەی بەدوو دەنگ داناوە لە ڕاستیدا کێشەکە هەمووی هەر دەنگی خۆیەتی و ئیتر خۆشی دەبێ بەنوێنەر و خولقێنەری دەنگی دووەم نابێ ئەوەشمان لە یاد بچێت کە لەم سەردەمەدا بەچەشنێ ئەم جۆرە شیعرانە زۆربوون خەریکە مەترسییەکی کوشندە بۆ کاروانە مەزنەکەی شیعر دروست دەکات. شیعری لیریکی هەرچەندە سۆز و هەژانێکی دەروونی و بانگی خۆشەویستی و بەیەك گەیشتن و دوارِۆژی گەشی تیایە بەلام لەبەرئەوەی سیفەتەکانی- زاتی ڕۆمانسی هەناسە کورتی و کورتە شیعری تیایە و بەگشتی سوود لە ئەفسانە و داستان و ڕەمز و دەمامك وەرناگیرێ ئیشارەتدان بۆ هونەری گەورە و ڕووداوی گەورەی تێدا نییە و درامای تیادا لاوازە. لەبەر ئەم هۆیانە ئەم جۆرە شیعرانە پێویستییان بەخەرجکردن و دابینکردنی ڕۆشنبیرییەکی باش و پتەو نییە زیاتر هەڵچوونی کاتی و خودی کەم خایانە.

لێرەدا لە ڕوانگەی ئەم شیعرانەی دڵشاد تکای ئەوە دەکەم کە ئەم دەنگانە گوڕ و توانایان هەیە و ئەو توانایانە ئەگەر لە بابەتی گەورەدا خەرج بکرێ باشترە و زەمینەیەکی فیکری توانای ڕۆشنبیرییەکی فراوان بۆ شاعیرەکە دروست دەکات و لە هەمان کاتدا ماوە و جێگایەکی فراوان و بێ سنوور بۆ ڕەخنەگر و لێکۆڵەرەوە ساز دەکات هەتا زیاتریان لە بارەوە بنووسێت و زیاتر کەشفی توانا و داهێنانەکانیان بکات کە دەگەڕێینەوە لای شاعیر دەبینین دوو وێنەی بەرانبەر یەك ڕاگرتووە. خۆی و ئەو -خۆی.

(پرشنگی نێو چنگی
ئازاری هەر شەوێ
نەبێتە ئاونگی
سەر سنگم خەوی لێ ناکەوێ)

ئەو: کەلای شاعیر دەبێ بە -تۆ-
(تۆش لەبەر دەرگای هەر ساڵێکدا ڕاوەستی
ئەخەونی بەر خۆری
ڕۆژانی منالّی
دەگاتە نێو دەستی سبەینێ
ئەتەونی خەیاڵی
دەرگای ژەنگ لێ نیشتوو
دەبێ بەبرووسکەی ساڵێ کە دەیگەیێنێ

شیعرەکەش بەوپەڕی توند و تۆڵی یەکێتی بابەت- یاخود یەکدگیریە وە بەنەرمە ڕەوتی خۆی دەڕوا و گەلێ دیمەنی شار و تابلۆی ڕەنگینمان نیشان دەدات لەو شارە دیمەن و تابلۆیانە دەنگ و مرۆڤ و شتەکان بەیەکدا دێن و دەچن. ئەبێ بەکارەساتێکی تراژیدی. لە ئەنجامی ئەم ڕووداوانەدا شاعیر شەقڵ و سیمای (سبەینێ) دەدۆزێتەوە ئەوە ئیسهات دەکا کە دەبێت یا بمرین و لە بیر ڕۆژگار بچینەوە یاخود- ورشەی دەروون-مان ببەخشینە ناو جەرگەی ئەو تاریکییە و ئەهێڵین دێوە ترسناك و تاوانبارەکان لەو تاریکییە زیاتر سوودمەند ببن بڕوانە.

سبەینێ
ئەو ڕۆژەی بەتەنها
سبەینێ دەیگەیێنێ
دەبێ هەر
لاشەی مردوومان
یا ورشەی دەروونمانی بەیێنێ

لە سەرەتای ئەم نووسینەدا باسی دووبارەبوونەوەمان کرد و ئێستا شاعیر چۆن مامەڵەی لەگەڵ دووبارەبوونەوەدا کردووە.

لای شاعیر هەر دووبارەبوونەوەیەکی ئەو حاڵەتەدا بەخشین و دابینکردنی زیاتر خۆشەویستی هەیە بگرە هەر دووبارەبوونەوەیەك لای ئەو بارێکی ئیجابی و گۆڕانە ئینجا کە گۆڕانەکە تەواو پێداویستییەکانی گۆڕان و بەرەو پێشەوەچوونی خۆی دابین بکات ئەوا دەبێتە داهێنان چونکە گۆڕانەکە دووبارەبوونەوەی یەك حاڵەت نییە. ئەگەر

وەها بوایە نەك هەر نەسوار ڕەنگی کاڵ دەبووە بەڵکو هەر تەواو دەمرد.

ئەوانەی دووبارە خۆشەوێ
یەکجارەی مردنەو
دووبارەی ژیانەو
چەند جارەی ئەوەندەی لە دامێنی تاڵی سبەی دا.
(کە تۆ هەی
وەك سبەی دیسان تۆ
جوانترین دووبارەبوونەوەی)

لە پێش ئەمەشدا دڵشادی شاعیر هیوای بەو دواڕۆژەی هەردووکیان بەڕاشکاوی دەربڕیوە و سیفەتەکانی خاوەنی ئەو هیوا گەورەیەی لە دوو وشەی -نەمردن -نەمری -نەسرەوتن -تێکۆشان-دا بەرجەستە کردووە دواڕۆژی گەشی کردووە بە موڵکی ئەوانەی هەردەم هەنگاو دەنێن و لەسەر دوێنێ و یادگارەکانی ناژین. ئێستا هەردووکیان -من و تۆ- وەك -ڕەنگ و دەنگ- لە دووبارەبوونەوەدان لە گۆڕان و لە چاوەڕوانی ئەو -سبەینێ-یەدان. کە ئەخشێکی لەمڕۆ باشتر و ژیانێکی ئارام و مسۆگەر بۆ هەموولا بخووڵقێنێ. ئەمە زیاتر ناوەڕۆکی شیعرەکە بەهێز دەکات و سەرجەمی شیعرەکە دەبێتە هۆ وەسیلە- بەهەموو مانایەك دەبێتە هادف- بۆ مەسەلە و مەبەستێك. یەکێ لە خاسیەتەکانی بنەڕەتی و سەرکەوتووانەی شیعری کوردی لە مرۆماندا دەبێ هۆ بێت بۆ بەئەنجام گەیشتنێك شاعیر شتێکمان پێ دەڵێت کە هەیە و زۆرکەس ئەو بوونە نابینن تەنانەت پێویستی بوونیشی ناسەلمێنن. بەبێ ناوەڕۆك بێ فیکر و ڕێباز ڕێگای نەگرتووەتەبەر. دەیەوێ هەموو شتێك بەسەلیقەی وردی شاعیرانە لە یەك شتدا کۆبکاتەوە و ئێمە و ئەو باشتر لە یەك بگەین. بەلای منەوە شیعر پەیامێکی خۆی پێ نەبوو وەك مرۆڤێك وایە بێ جیهان و بێ چاو و بێ دڵ بێ ناو و ناسنامە.

لێرەدا دیسانەوە دووبارەبوونەوەی دەنگ و ڕەنگ و نەسرەوتنەکە ئیسپات دەکات و دەبێتە خاوەنی پەیام.

(من و تۆ
دووبارەبوونەوەی
دەنگین

ڕەگێکین چوونەوەی
گرانە و دووبارە
ئەوەی کە چاوەڕێی ڕۆژگارە
نامرێ و ناسرەوێ
ئەوانەی دووبارە خۆشەوێ)

بەشی دووەم

لە چەند شیعرێکی ئەم دواییەی شاعیردا و بەتایبەتی لەم شیعرەدا کە ئێمە لە بارەیەوە دەنووسین. تەواو هەست بە-یەکێتی بابەت- دەکەین لە شیعرەکەدا. بەپێچەوانەی گەلێ لەو شیعرە -لیرکی-یانەی ئەم سەردەمە کە دەیانخوێنینەوە وە هەست بەپچڕان و لاوازی یەکێتی بابەتەکە دەکەین تەنانەت لە هەندێکیاندا ئەگەر کۆپلەیەك و دووانیش دەربێنین لە ناو مەساری شیعرەکە ناگۆڕێ و تێکی نادات. لای دڵشاد بەجۆرێك واتاکان باوەشیان بەیەکدا کردووە و ناوێتەی یەکتر بوون کە هەرگیز ناتوانین لە یەکتریان دابڕین و لێی دەرهاوێژین. بەلای منەوە ئەوەی زیاتر توندوتۆڵی بابەتی شیعرەکە و یەکدگیرییەکەی پاراستووە ئەو ئیقاعە مۆسیقییە نەرم وە لەسەرخۆ و نەپچڕاوەیە کە لە ناوەوەی شیعرەکەدا بەئاسانی دێتە گوێ دیارە کە مۆسیقای ناوەوەی شیعر چەندە گرنگە و چۆن لەلایەن شاعیرە گەورەکانەوە گرنگی تەواوی پێدراوە تەنانەت ئەم مۆسیقای ناوەوەیە کارێکی وەهای کردووە بوونی -قافیە- بەهیچ جۆرێك لەو شیعرانەدا پێویست نەبێت و هەر هارمۆنییەتێ کە وشەو واتاکان دروستی دەکەن خۆیان دەبن بە کێش بۆ شیعرەکە و قافیە بوون و نەبوونی وەك یەکی لێ دێت ئەوەی لەم شیعرەدا سەرنجی ڕاکێشام ئەوەیە کە سەراپای شیعرەکە -سێ هەنگاوییە. ئەم جۆرە کێشە خۆماڵییە کە بنەڕەتەکەی کێشێکی سادە و لەباری فۆلکلۆری کوردییە توانیویەتی بەشێوەیەکی زۆر سروشتی ئەو ئیقاعە یاخود ئەو مۆسیقا هێمنەی ناوەوە ببەخشێتە شیعرەکە بڕوانە ئەو چەند بڕگەیە:

گەر ١-١

لەسەر=٢،١+٢=٣

چاوگەی هەر =٣

ئازارێ ڕاوەستم=٣٠٣

من نیوەی=٣

ڕەنگی تۆم=٣

مەبەستم=٣

هێندەیە=٣

لە دامێنی تاڵی=٤+٢=٦ ٦÷٢=٣

سبەی دا کە تۆ هەی=٣٠٣

دیسان تۆ=٣

جوانترین=٣

دووبارە=٣

بوونەوی=٣

ئەم کێشەی سێ بڕگەییە کە بەتەشکیل بوونی هونەری ئەو مۆسیقانا و خۆییبەی بەخشیوە بە شیعرەکە ڕەنگە ئەگەر پارسەنگی یاخود لەنگەری قافیەکانیشی لە تەکدا نەبوایە هەر ڕەوری خۆی ببینیایە و هیچی لێ کەم نەبووایەتەوە بەلام شاعیر بەو لەنگەرانە واتا بەو قافیانە گەلێ وشەی سادە و خۆش باودا دروستی کردوون نەیتوانیوە چوارچێوەیەکی یاخود بڵێین نەخشەیەکی ڕەنگین لەسەر تەختی شیعرەکە دامەزرێنێ لێرە دەگەینە ئەوەی کە ئیقاعەکە بەهۆی مۆسیقا ناوخۆی و لەنگەری قافیەکانەوە دروست بووە چونکە (ئیقاع بەتەنها لە خۆیەوە دروست نابێت ئەگەر هۆکارێکی گۆڕانی ئامێز یاخود مۆسیقایی نەچێتە پاڵ و تەبایی و گونجاندنەکە دروست نەکات)[٣] لەلایەکی تریشەوە تەماشا دەکەی ئەم مۆسیقای ناوخۆیی و کێشە ئاسانە لە وشەی زۆر سادە و ساکار و خۆماڵی سەر زمانی خەڵکی دروست بووە. کە ئەمەش خۆی یەکێکە لە سیفاتەکانی شیعری لیریکی. لەم بارەیەوە هەر لە سەردەمی شاعیرە ڕۆمانسییەکانەوە بەتایبەتی-وردزورس و کولرج- بیروڕای وەك یەك و جیاواز پەیدابووە هەتا دەگاتە شاعیرە گەورەکانی ئەم دواییە و وەك ئەلیوت و ئەزراباوند-(تەنانەت -ئەلیوت- لە یەکێ لە بەشەکانی وێرانە خاك-دا هەر بەو زمانە سادەیە شیعرەکەی داڕشتووە[٤] لە هەمان کاتیشدا (نرخ و بەهایەکی هونەری وەهای داوەتێ کە هەر لەو زمانە ئاساییەی خەڵك بژارەی کردووە و بەرەو بەرزی بردوویەتی[٥].

لێرەشدا خاڵێکی گرنگتریش هەیە کە بریتییە (لە چڕکردنەوەی مانای ئەو شەو واتایانە)[٦] و دەست بڵاوی نەکردن لە بەکارهێنانیاندا بڕوانە لەنگەری قافیەکان و سادەیی وشەکان و چڕکردنەوەی مەبەستەکانیان لەم چەند نموونەیەدا. نەبێ ئەوەش

بزانین ئەم شیعرەی دڵشادی عومەر کاکی یەکێکە لەو شیعرە دەگمەنانەی ئەمڕۆکە -تدویر-ی مۆسیقای تیا بەکارهێناوە. شیعری -مدور- مودەوەر کە حاڵەتە کپ و هەڵچووەکان تیایدا تەواو -هارمۆنی-دەبن. زیاتر بەڵگەی توندی بابەت لەناو ئەو شیعرەدا ساخ دەکەنەوە.

(سبەینێ ئەو ڕۆژەی بەتەنها
سبەینێ دەیگەینێ
دەبێ هەر
پالاشەی مردوومان
پاورشەی دەروونمانی بەینێ گەر
لەسەر
چاوگەی هەر
ئازارێ ڕاوەستم
من نیوەی دەنگی تۆم
مەبەستم. هێندەیە
پڕشنگی
نێوچنگی
ئازاری هەر شەوێ
ئەهێنە ئاورنگی
سەرسنگم. خەوم لێ ناکەوێ

بەشی سێیەم

وێنە شیعرییەکانی سبەینێ و دووبارەبوونەوە

لە کاتێکدا کە باسی بنەما و ستوونە سەرەکی و بەهێزەکانی شیعری نوێ دەکرێت. سێ بنەما و ستوونی سەرەکی خۆیان دەنوێنن، یەکەم -زمان، دووەم-مۆسیقا، -سێیەم- وێنەی شیعری و ئەوەندەی کە لە ناوەڕۆکی هەتر شیعرێکەوە نزیکە ئەوا دوو ئەوەندە پەیوەستە بەفۆرمی شیعرەکەوە و، بەشێکی گەورەیە لەلایەنی جوانکاری و وردەکاری و ڕازاندنەوەی سیمای شیعرەکە وێنەی شیعری فریای دەربڕینی زۆر حاڵەتی هەڵچوونی دەروونی شاعیر دەکەوێت و لە گرفتێکی دژوار ڕزگاری دەکات، وێنەی شیعری لەم

شیعری دڵشادی عومەر کاکی دا فریای ئەو هەست و هەژانە پەنگ خواردوانەی دەروونی کەوتووە و لەسەر لاپەڕەکەی بەرەدەمیدا نەخشی خۆی داناوە. شاعیرە گەورەکانی جیهان و لای خۆشمان بەتایبەتی لای گۆران. وێنەی شیعری لە سەرووی گەلێ لە هونەرکاریەکانیەوە دەردەکەوێت. بۆ نموونە ئەگەر شیعرەکانی بەدر شاکر سەیاب بخوێنینەوە دەبینن کە سەیاب (سوودێکی زۆری لە ڕووی وێنەی شیعرییەوە وەرگرتووە لە شاعیر گەورە جیهانییەکان. لە شیعرەکانیدا یا کاریگەری ئەلیوت ئەدۆنیس و ستویل و ناظم حکمت و کارسیا لۆرکا و شکسپیر و بابلو نیروداو گۆتییە دەدۆزیتەوە تەنانەت لە وێنەی شیعردا سوودی لە هونەرمەندە گەورەکانیش وەرگرتووە وەك نەخشاندنی وێنەی -دون کیشوت- کە لە ڕۆمانی -دون کیخوتە-ی سرڤانتیسە-وە وەری گرتووە[٧] لە شیعرەکانی ئەم شاعیرەدا کە هەموو لیریکی و کورتە شیعرەدا وێنەکان زۆر یارمەتی دەربڕین و بەرجەستەکردنی خەیاڵی شاعیریان داوە و شاعیریش توانیویەتی ئەو وێنە شیعرییە (زەنیانە)ی هەیبووە بەرجەستەی بکات و وێنەی جوانی لێ پێك بهێنێ هەندێ بەم کارە دەڵێن ڕاوکردنی وێنەی یاخود وێنەکردنەوەی وێنەی سروشت و دیارەکان کە تابلۆ شیعرییەکەی خۆیدا بەپێی زەوقی شیعر و توانا و چێژ و فەلسەفەی ژیانی دووبارە نەخشە دەکێشێتەوە لێرەدا توانای هونەری خۆی دەنوێنێ چونکە هونەر وەرگرتنی وێنەکان نییە. بەڵکو هونەر چۆنێتی وەرگرتن و بەکارهێنان و دروستکردنەوەی سەرلەنوێی وێنەکانە:

من و تۆ
دووبارەبوونەوەی
ئەو تەمەی
گرانە چوونەوەی
ئەو غەمەی
ئاسمانی ساماڵی
لێ گرتین
ورنە خۆری شەوی
چەند ساڵی
گوڵ چنی ئاسمانی ڕاماڵی
بەینێ

نە تەونی خەیاڵ
دەرگای ژەنگ لێ نیشتوو
دەبێ بە برووسکەی
ساڵێ کە دەیگەیەنێ
سبەینێ
ئەو ڕۆژەی بەتەنها
دەبێ هەر یا لاشەی مردوومان
یا ورشەی دەروونمانی بەینێ

لەم شیعرەوە ئەوەی لە بارەیەوە ڕوونمان کردەوە دەگەینە ئەنجامێك کە ئەم شاعیرە لاوە ئێستا وەك دەنگێك کە لە دەنگە زوڵاڵ و ڕەسەنەکانی شیعری ئەمڕۆی کوردی ئەگەر لە ڕووی خوێندنەوە و خۆ خەریك کردنەوە وەك هەوڵێکی سەرەتاییش بێت ڕەنگە کارێکی باش دەرهەق بەجێگاو توانای شیعری خۆی ئەنجام بدات چونکە توانایەکی گورج و گۆڕ و خەیاڵێکی شاعیرانەی وردی هەیە. ئەمڕۆ لە ئەدەبی کوردیدا کورتە شیعر و شیعری لیرکی و یەك دەنگی و یەك مەبەست زیاتر لە پێویست بەژیانی سەردەمەوە زۆر بووە. دەنگی شیعریی باش کە زۆر کەمە و لەو جەنجاڵی بازاڕە گەرم و قەڵەباڵغەدا ون بوون بۆیە ئەمڕۆ لە هەموو کات زیاتر ئەم شاعیرە و هاوتەمەن و هاو ئەزموونەکانی پێویستییان بەخۆ پەروەردەکردنێکی زۆرە و دیارە ئەمەش لە توانا و تاقەتی زۆریاندا نییە و دوور نییە زۆریان یا لە سەرەتا یا لە نیوەی ڕێگادا بکەون. بۆیە بەلای منەوە ڕووکردنە شیعری درێژ و درامی و سوود وەرگرتن لە کەلەپوور و ئەفسانەی کوردی کارێکی لە هەموو کات زیاتر پێویستە.

سەرچاوەکان:

١- شیعری سبەینێ و دووبارەبوونەوە دڵشاد عومەر کاکی هاوکاری ژمارە ١٠٢٦

٢- هەموو ئەو کۆپلە شیعرانە لە هەمان شیعرەوە وەرگیراون

٣- فلسفة الادب والفن-د. كمال عيد ص ٥٥

٤- التجربة الخلاقة س. بورا ص٢١٥

٥- الشعر والتجربة ارشيبالدماكلش، ترجمة سلمى خضراء الجيوسي.

٦- الرؤيا الابداعية: هاسكل.

شێوە لە شیعری نویی کوردی-دا

هەنگاوی یەکەم:

فۆرمی شیعر بزووتن و گۆڕانە لە دایکبوونێکی هەمیشەییە، فۆرمی شیعری زیندوو ئەوەیە هەمیشە لە تەشکیل بوونێکی بەردەوامدا بێت،(١) لەو کاتەوەی کە پەیوەندی مرۆڤ و شیعر پەیدابووە هەتا ئێستا شیعر و شێوەی شیعر قاڵبی شیعری و کەرەستە جۆر بەجۆرەکانی لە گۆڕان و پێشکەوتنێکی بەردەوامدان، وەستانیان نییە، ڕەنگە لای شاعیرێك، سەراپا، یاخود بەزۆری یەك شێوە، قاڵبە شیعرێك خۆی دووبارە بکاتەوە، چەند مەبەستی جیاواز بەشێوەیەکی لە یەکچوو- وەك یەك- دووبارە ببێتەوە، بەڵام یاسای گشتی شێوە وەك یاسای گشتی ژیانە، لە شێوەیەك و قاڵبێکدا نامێنێتەوە، هەمیشە دەگۆڕێت و پێش دەکەوێت. لێرەدا مەبەستمان لە گۆڕان و پێشکەوتنی شیعری نویی کوردییە کە ئەمەش دەڵێین ناتوانین ڕاستەوخۆ بێینە سەر شێوەی دارشتن و شیعر نووسینی ئەمڕۆ چونکە ئەم قاڵبە شیعری و شێوەی شیعر نووسینەی ئەمڕۆ لەپڕێکا و بێ ڕابوردوویەکی دوور دروست نەبووە، یاخود نەتوانین بڵێین زادەی چەند قۆناغ گۆڕانکارییە لە شێوەدا. هەر قۆناغێك تاقیکردنەوەیەکی نوێیە وە هەرگیز شێوەی یاخود زمانێکی کۆن ناتوانێت تەعبیر لە تاقیکردنەوەیەکی نوێ بکات لەبەرئەمە دەبێت شاعیر هەوڵ بدات زمانێکی نوێ، ڕوخسارێکی نوێ قاڵبە شیعرێکی نوێ بدۆزێتەوە هەتا لە دوو لایەنەوە بتوانێ جێگەی خۆی لە ڕیزی شاعیرەکانی سەردەمەکەی خۆیدا بکاتەوە و بگرە هەوڵیش بدات لەوانیش تێپەڕێ و خاوەن دەنگ و تاقیکردنەوەی خۆی بێت. ئەو دوو لایەنەش بریتییە لە:

یەکەم: کەرەستەکانی شێوە لای ئەو کەرەستەی کارکراو و پاشماوەی شاعیرێکی تر نەبێت. واتە لە حاڵەتی هەمیشەیی دامێناندا بێت. بچێتە دنیای نوێ و هاوچەرخێتییەوە چونکە هاوچەرخییەتی بریتییە لە توانای هونەرمەند لە هەنگاونان و تێپەڕیندا.(١)

دووەم: شێوە ببێتە هۆی نزیککردنەوە و ڕوونکردنەوە و بەهێز و پێزکردنی ناوەڕۆك لای شاعیرەکە. شێوە بەرجەستەی ناوەڕۆك بکات بەڵام خۆی وەك سەرپۆش یاخود

تارایەکی ناسك و ڕووپۆشێکی زۆر تەنکی بووکێك بێت، وەك ناظم حکمت دەڵێت، «من بەش بەحاڵی خۆم دەمەوێ شێوە بەجۆرێ لەگەڵ ناوەڕۆك و خۆیەتیدا بگونجێنم و جۆشیان بدەم کە ناوەڕۆك و خۆیەتییەکە دوو هێندەی دیکە ڕوون بکاتەوە، بەڵام شکڵەکە خۆی ڕوون نەبێ.

هەنگاوی دووەم:-

شێوەی بـاوی شیـعری کوردی لـە کۆنـەوە شێوەی کێشەکـانی هیـجا -فۆلکلۆر-بووە، بەتایبەتی ئەو گەنجینە گەورەیەی شاعیرانی ناوچەی هەورامان و زەنگەنە بۆیان بەجێ هێشتووین هەموو لە شێوەدا ئەو کێشانەن و دیارە کە جووت قافیە -مەسنەوی-ن. بەڵام بڵاوبوونەوەی ڕۆشنبیری لە کوردستاندا بەتایبەتی ڕۆشنبیری ئیسلامی و تاوسەندنی بەحرەکانی شیعری عەرەبی -عەرووزی عەرەبی- لەلایەك و هەڵکەوتنی زۆریەی شاعیرە کلاسیکییە کوردەکان لەو جیهانە ناینییەدا. بووە هۆی ئەوەی شێوەی شیعری کلاسیکی کوردی یـەك قـاڵب وەربـگرێت. بـەڵام لـە سەرەتـای چـەرخی بیستەم و بـڵاوبوونـەوەی ڕۆژنامە و گۆڤار بەزمانی کوردی وە پەیوەندی پەیداکردن لەگەڵ ڕۆشنبیری ڕۆژئاوا ڕاستـەوخـۆ بـووە هـۆی گۆڕانی قـاڵبی شیـعری کلاسیکی کوردی، زۆر لـە شاعیرەکان گەڕانەوە سەر کێشی خۆماڵی کوردی. لە گۆڤاری -ژین-ی ئەستەمول دا کە ساڵی -١٩١٨-١٩١٩- دەرچووە، چەند شاعیرێکی کورد لەوێدا یەکەم تاقیکردنەوەی خۆیان دەست پێکرد وەك -عـەبـدولرەحیم رەحمی هـەکاری- کە ئـەمـە نموونـەی یـەکێ لـەو شیعرانەیەتی کە جۆرە هەوڵێکی لە گۆڕانی قاڵبە شیعرییەکەدا بەدی هێناوە:

(طبیعت صامت و لاڵە...

ژخملان، ڕوح، جان والە

تنێ، دەنگەك

عجائب بلبلە دکاڵە؟...

تەگوو بلبل دگت ئەفغان

ئەخێر

ئەو نعرەیا لاوان)

لە ساڵی -١٩٢٠- بەرەو ژوور کۆمەڵێ شاعیر و ڕۆشنبیری کورد ویستیان شیعری دەقگرتووی کوردی لە قاڵبی کۆنی چەند ساڵەی بێننە دەرەوە و گیانێکی نوێی بکەن

بەبەردا کە شیاوی سەردەم و تەکنیکی نوێی بەدیهاتوو لە ئەدەبیات و شیعری ئەورووپاوە بێت. کۆمەڵێ شاعیری لاوی ئەو سەردەمە کە زمانی تورکی یاخود ئینگلیزیان دەزانی بەتایبەتی گۆران و رەشید نەجیب و شێخ نووری ئاگاداری شێوەی نوێی شیعری تورکی و ئەورووپی بوویوون یاروەزخێکی نوێیان بۆ شیعری کوردی سازکرد. شیعری کوردی ئەوەندەی لە ناوەڕۆکدا نوێ بووەوە ئەوەندەش لە شێوەدا هاتە پێشەوە. ئەگەرچی تەواو دەستبەرداری کێشی پارسەنگی دوو نیوە دێر و جووت قافیە نەبوون بەڵام جۆرە هەناسە و دابەشکردنێکی نوێیان خستە نێوان دێر و نیوە دێرەکانی شیعرەکەوە هەروەها قافیەکانیش کەمێك لە یەکتری دوورکەوتنەوە و هەناسە و ئیقاعی تێ هەڵکێش کەوتە نێوانیانەوە. ئەگەرچی پاش ئەو هەناسە و ئیقاعانە دەچوونەوە سەر یەکتری، لێرەدا بەشێك لە شیعرێکی –رەشید نەجیب– لەم ڕووەوە دێنینەوە کە ساڵی –١٩٢٦– نووسیویە:

(ئەوقاتێ ئەبێ، ڕوحم ئەکا تەرکی مەکانی
وەك تەیری جیهانی
هەروەك، کە وەرس بوویێ،
لە دیداری حەقیقەت،
یەعنی، کە، لە زات
تەسلیمی خەیالاتی ئەکا
دەستی عەنانی
قەسدەن ئەیەوێ دەرچێ لە دونیاو لە خەلیقەت
ئەو وەختە، لەسەر باڵی، دلاوێزی، خەیاڵات
هێندە دەفڕم، تاکو دەبم خارجی عالەم)(٠)
...هتد

ساڵانی سییەکان، ساڵانی شۆڕشی نوێی شیعرەکانی –گۆران–بوو. لە پەنجاکاندا –کامەران و دیلان هەردی و –ع.ح.ب– هەریەك بەشێواز –ئوسلوب–ی نوێی خۆیەوە هاتە پێشەوە. کامەران و دیلان لە سەرەتادا شیعری سەربەست–یان دەنووسی و بگرە لە پەنجاکان و شەستەکانیشدا من گەلێك لە بەرهەمی بڵاوکراوەیانم، بەتایبەتی –لە ڕۆژنامەی ژین–دا بینیوە، بەڵام ئەمان ورده ورده دەستبەرداری ئەو شێوە زۆر نوێیە بوون و چوونەوە سەر شیعری جووت قافیە و کێشدار –موزون و مقفی– وەك کامەران لە یەکێ لە نووسینەکانیدا باسی ئەم ڕاستییەی کردووە.

هەنگاوی سێیەم:-

بەپێی ئەو بارودۆخەی لە کوردستانی عێراقدا بەدەرچوونی بەیانی یانزەی ئازاری -١٩٧٠-هاتە پێشەوە، دەبوا بارودۆخێکی نوێ لە شیعردا، لە جۆری دەربڕینی شیعردا، لە کەرەستەی بەکارنەهاتوودا، واتا -لە شێوەدا- بێتە پێشەوە. نابێ ئەوەشمان لە یاد بچێت کە ئەو بارودۆخە درێژبوونەوە و پەرەپێدانی باری زاتی و مەوزووعی شیعری کوردی بوو لە پێش ساڵی -١٩٧٠-دا. ئەو بارە نوێیە دەبوا شیعری نوێی خۆی هەبێت هەتا بتوانێت زمانێکی نوێ -کە تاقیکردنەوەیەکی نوێ بوو- تەعبیر لەو دیاردە و ڕووداو و بارە نوێیە بکات. شاعیرەکان هەستیان بەهاوار و بانگەوازێکی نوێ دەکرد لە ناخیاندا. لە ناوەوەیاندا گەلێ مەسەلە هەبوو هەندێکیان پێویستییان بەوە بوو کە بتەقنەوە قەوارەی خۆیان لە تابلۆکەدا جێگە بکەنەوە ببنە ڕەنگێکی نوێی زاڵبوو بە سەرانسەرییەوە چونکە ئەو کەسانەی لە ناو نەتەوەدا بزووتنەوەی نوێخوازی بەرپا دەکەن و شێوەی نوێ دروست دەکەن ئەوانە کە هەست بەدەمەنگ و داخوازییەکی ڕۆحی دەکەن لە ناخیاندا بانگیان لێدەکات هەتا ئەو بۆشاییە پڕ بکەنەوە کە هەستی پێ دەکەن(٦) ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە شیعری نوێی کوردی لەسەر دەستی کۆمەڵێ شۆڕەسواری ڕابەردا بێتە ناو کۆڕی ژیانەوە و شیعرەکان زیاتر پەل بهاوێن بۆ ناخی نهێنییەکان و ڕووناکی بخەنە سەر تاریکییەکان ئەمەش بەهۆی ئەوەی کە مەودای دەربڕین و تەعبیر کردن لە شتەکان فراوانتر بوو، واتە بزووتنەوەکە -شۆڕشە نوێیەکە- تەنها لەوەدا نەبوو کە دەنگ و چەند ئیقاع و خاڵەندی و چەند ناوێکی نوێ بێتە پێشەوە و دێری جووت قافیەی نەمێنێ و نیوە دێڕەکانیش بەرانبەر یەکتری کێشەکانیان بگۆڕێن، بەڵکو بزووتنەوەکە شۆڕشە نوێیەکە لە شێوە و جۆری دەربڕیندا بوو، وەك -عەبدولوەهاب بەیاتی- لە تاقیکردنەوەی شیعری خۆیدا نووسیویە. جیاوازی بیروڕا سەبارەت بەفۆرمی شیعر لە ئارادا نەماوە چونکە نوێکردنەوە لە شیعردا شۆڕشێك نییە بەسەر عەرووز و کێش و قافیەدا وەك هەندێك لایان وایە ئەوەندەی کە شۆڕشێکە لە تەعبیردا(٧). ئینجا شێوەی نوێ لە شیعری کوردیدا کە لە دوای ساڵی -١٩٧٠-وە هەتا ئێستا بەردەوامە وە ئەبێت لە ڕووی ئەوەوە کە گۆڕانکارییە لە شێوەداو تەعبیرێکی زاتی و مەوزووعییە لە ڕووداوەکان و لە شتە جۆربەجۆرەکان هەمووی بەشێوەیەکی گونجاو پڕ بەبەری قۆناغە مێژووییەکە هاتبێتە پێشەوە و جێ دەستی قەڵەمی لاواز و سەرنەکەوتووی تیا نەبێت، بەڵکو لەو لێشاوی تەقینەوەیەدا کە زۆر بەگوڕ هات.

گەلێکیان تۆوی مردن و نەمانی خۆی لەگەڵ خۆی هەڵگرتبوو بۆیە هەر زوو لە سەرەتا یاخود نیوەی ڕێگادا چراکانیان کوژایەوە بەهێنچەوانەی ئەمەشەوە هەندێکیان کە ژمارەیان کەمە پەیامی خۆیان گەیاندووبوونە شاعیر و کوڕی سەردەمە جەنجاڵەکەی خۆیان. ئەو یاسا شیعریانەی کە لە شێوەدا بوویبوونە پێوەند و چەندین ساڵ ڕێگای گەلێ دەربڕین و پەلوپۆ هاویشتنیان لە شاعیری کورد بەستبوو ئەمان نەبوونە کۆیلەی ئەو قاڵبانەو لەو سنوورەیان تێپەڕاند. ئەو یاساو نەریتە شیعریانە شاعیر دەکەنە کۆیلەی خۆیان و ناهێڵن ئەو تین و توانای داهێنانەی لە ناخیاندایە خۆی دەربخات(٨).

هەنگاوی چوارەم:

شێوە لە شیعری نوێی کوردیدا بەو پێیەی کە مەودایەکی فراوان و پەلٌ هاویشتنی زیاتر هەیە ناکاتە ئەوەی کە بزووتنەوەی داهێنان تیایدا ئاسانتر بێت لەو شیعرانەی مەودای فۆڕمەکانیان کەمتر بەرفراوانە، بەڵکو ئەم جۆرە بەرفراوانی و پەل هاویشتنە زیاتر خۆ ماندووکردن و تاقیکردنەوە و ڕۆشنبیرییەکی قووڵتری دەوێت. گومانیش لەوەدا نییە کە توانا و ڕادەی ڕۆشنبیری هەر شاعیرێك لە شیعرەکەیدا ڕەنگ دەداتەوە. ئایا ئەو شاعیرە هەتا چ ڕادەیەك توانیویە لە داڕشتنی شیعرەکەیدا شێوەیەکی یەکانگیر و توندوتۆڵ بدۆزێتەوە و ئەوەی مەبەستییەتی دەری بڕێت. ئەو تەکنیکەی لە سەراپای شیعرەکەیدا لە بەرچاوی گرتووە دیارە تەکنیکیش لە چوارچێوەی شێوەدایە هەتا چەند سەرکەوتنی داوەتێ و زاڵ بووە بەسەریا؟ شێوەی نوێی شیعری کوردی لای هەر شاعیرە جیهانێکی تایبەتە وەك ئەوەی کە بچیتە پێشانگای هونەرمەندێکی تەشکیلییەوە و بتەوێ لە جیهانی هونەرمەندەکە بگەیت، بەڵێ ڕاستە کە هەموو ئەو تابلۆیانەی کە هونەرمەندەکە نیشانمان دەدات یەك بابەت و یەك ڕەنگ نییە بەڵام ئێمە ئەگەر بەوردی تەماشای هەموو تابلۆکان بکەین یەك شێوە، یەك ئوسلوب و ڕێباز بەگشتی لە هەموو تابلۆکاندا دەدۆزینەوە و ئەمەش شێوەی تایبەتی -ڕێبازی هونەری- هونەرمەندەکە دەستنیشان دەکات، لە شێوەی نوێی شیعری کوردیدا بەکارهێنان و سوود لێ وەرگرتنی داستان و ئەفسانە چ خۆماڵی بێت یاخود هی هەر نەتەوەیەکی کە بێت. ناوهێنانی پاڵەوانەکانی ئەو داستان و ئەفسانەیە یاخود ئاماژەکردن بۆ کەسێکی مەزن، شاعیرێك یاخود هونەرمەندێك یاخود بەکارهێنانی بەیت یا چەند ڕستەیەکی شیعر و داستانێك، بووە بەیەکێك لە لایەنەکانی بەرەو پێشەوەچوونی شێوە. نابێ ئەوەشمان لە یاد بچێت کە ئایا

ئەو شاعیرە لە خواستنی ئەو کەرەستانەدا هەتا چەند سەرکەوتووە، چونکە بەتەنها خواستنی ئەو کەرەستانە بەس نییە بۆ ئەوەی بڵێین فلآنە شاعیر زیاتر دەزانێ و ئەوەندە بابەتی گەورەی هێناوە و لەگەڵ شێوەی شیعری خۆیدا گونجاندوویەتی، بەڵکو دەبێت بزانین بۆچی ئەو باسانەی هێناوەتە ناوەوە و هەتا چەند لەگەڵ شێوەی بابەتەکەیدا دەگونجێت. شیعر لە هەموو بابەتەکانی دیکە پتر فۆرمێکی بەرجەستەی هەیە. مەبەست لە وشەی بەرجەستە ئەوە نییە کە فۆرم تەنها لایەنی ماتریالی دەرەکی -مادی- هەبێ و بەس، چونکە ئەگەر وابێ فەرهەنگێك لە دیوانی شیعرێك لاپەڕەی زۆرترە و قەوارەشی گەورەتر، نەڵکو مەبەستمان ئەوەیە کە ئێمە دەتوانین لە ڕێگەی هەست و ئەستەوە فۆرمی شیعر ببینین. بۆ نموونە چاوە گوێچکە لەم بوارەدا یارمەتییەکی زۆرمان دەدەن(٩). لەم ڕووەوە شاعیر -حەسیب قەرەداغی- لە شیعری -کەژاڵی جوان-دا پەیوەندییەکی توندوتۆڵی نێوان خۆی و خەمی مەولەوی و گۆران دەدۆزێتەوە. شێوەکە دەبێتە ڕەنگێکی ئاوێتەبووی گونجاو لە نێوان ئەو سێ خەمە، یاخود ئەو سێ کۆستە. ناوەڕۆك شێوەیەکی قەشەنگ بۆ خۆی دەدۆزێتەوە و پەل دەهاوێت بۆ ناو جیهانێکی فراوانتر. ئەو تێهەڵکێش -تضمین-ە کە شاعیر کردوویەتی و شیعرێکی مەولەوی هێناوە و لە شێوەی شیعرەکەی خۆیدا شوێنی بۆ دیاری کردووە و ئەوەی کە لە سنووری خەمەکەی ئەودا جێی بۆتەوە و بەجۆرێك گونجاوە وەك ئەوەی کە بۆ ئەو جێگەیە دانرابێت و زیاتر شێوەی شیعرەکەی پێ برازێنێتەوە. ئەمە ئەو حاڵە گرنگە بوو کە پێشتر باسمان کرد. ئایا چۆن شاعیر ئەو کەرەستە هونەرییانە وەردەگرێت و چۆن بەکاری دەهێنێت؟

(کەژاڵی جوان هەر بێ دەنگە
کەژاڵی جوان زۆر بێ دەنگە
ڕووباری شێتی سۆزی من
لە ترسانا هێجگار مەنگە
دایك دەستی لەسەر دڵە
خەڵك و خوا دێن دەڕۆنەوە
هەرچی بەیتی سەبوورییە
تۆزقاڵێ ترس

لە سیهالی هەناوی من ئاشۆنەوە

شەو هاتەوە

ئەمشەو ئێجگار بێ ئامانە

لە دیوانی مەولەوییەوە شیعرێك هاتە خەستەخانە

ئەمشەو وە هەر حاڵ شەو وە ڕۆژ بە ڕوون

خوا، سا مەرگێ، سەحەر چێشكەڕوون)[١٠]

هەر لە هەمان شیعردا خەمەكانی گۆران و مەولەوی دێنەوە لای ئەم و لە كۆستی -كەژاڵ-دا زیندوو دەبنەوە. لەلایەك شاعیر دەبێتە دەروێشی مەولەوی و لەلایەكی تریشەوە دەبێتە شەیدای شێوەنەكەی گۆران ئەم بەكارهێنانەی شاعیر بۆ مەولەوی و گۆران گرنگییەكی تریشی هەیە كە ئیقاعی شیعرەكەی ئەم، جۆرە دابەشكردنی كێشەكان و هەناسە و دانانی قافیەی دێر و نیوە دێرەكان ئەبوونەتە هۆی ئەوەی كە ئەوەندەی شێوەی شیعرەكە برازێنێتەوە لە دەربڕینی مەبەستی تەواوی شاعیر تۆزێك كەم بكەنەوە بیهێننە خوارەوە، لای ئەم تەكنیك، شێوەی نوێ، بۆ هەستانەوە و زیاتر هاوار و دەربڕینە، زیاتر قووڵبوونەوەیە بەناخی خەمەكەدا، واتا بەناخی بابەت و مەسەلەكەدا. هەریەك لە ناوەكانی -مەولەوی، گۆران، عەنبەرخان، گوڵاڵە، لە یەك جێگەدا كۆدەبنەوە هیچ جیاوازی نییە كە لەو ئازارە ڕۆحییەدا لەو قاڵبە نوێیە شیعرییەدا ئەم بانگی ماتەمی ئەوتراوی ئەوان تەواو بكات یاخود ئەوان لە فرمێسكی ئەمدا دوو وشەی ئازاری ڕۆح-پاش چەندین ساڵ بۆ ئەم دنیا ماتەم پۆشە بهێننەوە، بڕوانە چۆن شاعیر وشەكان لەناو دێرەكانی خۆیدا جێگا دەكاتەوە و دەبنە یەك ئیقاع.

من دەروێشی -مەولەوی-م و

شەیدای شێوەنی -گۆران-م

كەچی ڕۆڵەم، كەژاڵی جوان، وا كۆلیلی گەرمەشینت

مەرگی (گوڵاڵە و عەنبەریش) دێنێتەوە بەرچاوانم

هەموو ئەبن بەنێشێك و ئەڕۆن هەتا سەر ئێسقانم

ئەی هۆنراوەی ماتەمینی ئەم دنیایە،

خەڵكە ئێوە لۆمەم مەكەن، كۆستەكەی من زۆر گرانە!

تەنها خاكی خەم و خوێنە وەكو دڵی من وێرانە)[١١]

شاعیری نوێی کورد لە گەڕان و پشکنینا بەدوای سەرچاوەی ڕوون و بەفەڕدا بۆ دۆزینەوەی شێوەی نوێ و دەرخستنی دەنگی تایبەتی خۆی لە فەرهەنگی ئەفسانەکانی جیهان، ڕۆمانە گەورەکان، تاقیکردنەوەی شاعیرە گەورەکان سوود وەردەگرێ و قسە لەوێدا بۆ مەسەلەیەکی گەورەیە کە شاعیر ئەك لە دوورەوە هێمای بۆ دەکات بەڵکە لە نزیکەوە ئاگاداریەتی و ڕووداوەکانی ئەو مەسەلەیە کە زۆر شاعیرانە قفل بەشێوەی شیعرەکەی شاعیر دەدەن. وەك نموونە ڕۆمانی -نینجە مەمەد- یاخود بڵێین -حەمەدۆك-ی یەشار کەمال واتا پاساپەکی تایبەتی -دەق گرتوو- وەك بەرنامەیەك ئەخراوەتە پێش چاوی هەتا پەیڕەوی بکات و نەتوانێت لەو پاساپانە لابدات. بۆنموونە شاعیری کلاسیکی کورد بەپێی دابەشبوونی شێوەکانی شیعر دەبوا لەسەر یەکێك لەم شێوانە شیعرەکەی خۆی دابڕێژێت: دوو تاکی -مەسنەوی-غەزەل، قەسیدە، یەك تاکی -فەرد، چوار خشتەکی، تەرجیع بەند و تەرکیب بەند، موسەممەت، موستەزاد، مولەممەع، موەشەح.

هەر لە بارەی کۆت و پێوەندی شێوەوە دەبوا شاعیری کلاسیکی کورد بۆ دەرخستنی شارەزایی و توانا و دەسەڵاتی شاعیری و داهێنانی خۆی لە داڕشتنی شێوەکەدا پەیڕەوی هونەری جوانکارییەکان -الفنون الکلامیە- بکات کە بەلاغەتیشی پێ دەوترێت: وەك (استعارە، مەجاز، تعقید، تضمین، تلمیع، توریە،...هتد.) بەڵام لە شێوەی نوێدا شاعیر لە دنیای خۆیدا هەر جارە شیعرێکی، جۆری داڕشتن و هونەرکاریەکەی دەبێتە پاسا لە دنیایەکی تایبەتیدا کە شاعیر پەیڕەوی ئەو پاسا بەربڵاوە فراوان و بێ کۆت و پێوەندە ئەکات. ئەم مەسەلەی سەربەستی نواندنە لە داڕشتن و ئارەزوومەندی تایبەتی شاعیر خۆیەوە هەر دەبوا بهاتایە پێشەوە و پەیڕەوی یاسای گۆڕان و پێشکەوتن بکات کە هەموو شت دەگۆڕێ و دنیا لە بارێکدا نامێنێتەوە و پێش دەکەوێت واتاو تەنانەت فەرهەنگی نوێی شیعریی دێتە پێشەوە ئەویش کە شاعیر لەو فەرهەنگەوە سوودمەند دەبێت و وەك هەوێرێك کە چەندەها جۆر شێوەی جیاوازی لێ پێکدێ ئەویش واتا و وشەکان دێنێ و فۆرمی شیعری خۆی لەسەر دادەمەزرێنێ، ئەگەرچی ئەو فەرهەنگەش دەبێتە تاقیکردنەوەیەك و لە ئەنجامدا سەقامگیر دەبێت بەڵام دروستبوون و هاتنە پێشەوەی شتێکی حەتمییە ئەوەندەی کە گۆڕان و پێشکەوتن یاسای سروشتە و حەتمییە و هەقیقەتە، هەر لەم بارەیەوە -گۆران-ی شاعیر نووسیویە (بویژی تازە ئەوەندەی بویژی کۆن لە هونەری یەکخستنی وشە و سفت چنینی وتەدا وەستا نییە بەتایبەتی بویژەکانی

ئێستامان هێشتا لە دەوری تاقیکردنەوە تێنەپەڕیون لە سەرەتەمێکیشا ئەژین کە تەنانەت ئەو فەرهەنگەی وشەی لێ هەڵئەبژێرن بۆ بەرهەمیان هێشتا لە قاڵبا نەمەیوە ئەم هۆیە دەستی زۆرە لەوەدا کە شتی تازە زوو ئەتوانێ شوێن پێ پتەو کا لە مەیدانی هونەرەکەی خۆیا بەڵام لەبەرئەوەی هێزێکی تازەیە و ئەو شەقامەی گرتووە کە کاروانی مێژووی بەسەرا پێش ئەکەوێ لە ئەنجامدا گرەو هەر ئەو ئەیباتەوە(١٣).) هەر لە بارەی هەمان مەسەلەی شێوە و دەربڕین و فەرهەنگەوە -گۆران- بەزمانێکی سادە و ئاسان بیروڕایەکی قووڵ دەربارەی شێوەی شیعر دەردەبڕێت و دەڵێت(ئەگەر پێویستی وەزن و قافیە لە کایەدا نەبوایە نیاز و مەبەستی دڵ زۆر بەئاسانتر وە ڕەوانتر ئەدرکا)(١٤). لەم بۆچوونەوە شێوەی نوێی شیعری کوردی بەجۆرێك دەگاتە هاناو فریای بەرزبوونەوەی ناوەرۆك، کە وێنەی شیعری جوان، داب و نەریتی نەتەوەیی، فۆلکلۆر، تێکەڵ بەخواست و ئارەزووی خۆی دەکات، شاعیر -محەمەد ئەمین پێنجوێنی- لە شیعری -کۆتەڵی کامەران-دا، کۆچی کامەران، لەو پلەیەدا دادەنێت کە دەبێت بەپێی داب و نەریتی ڕەسەنی کوردەواری کۆتەڵی بۆ بکرێت، چونکە لە ناو -جاف-دا بەتایبەتی بۆ پیاوی گەورە، لە ماتەمیا کۆتەڵ دەکرا. شیعرەکە هەر لە سەرەتاوە -هارمۆنیەتی- مۆسیقایەکی ماتەمی تایبەتی تێدایە، ڕستەکان، واتا کێشەکانی سەراپای شیعرەکە کورت و ڕەوانن، لەم کێشە ئاسان و سووکانە شاعیر وێنەی جوانی دروست کردووە، کە دیارە- وێنەی شیعریی-ش یەکێکە لە خاسیەتە گرنگەکانی شێوە، جگە لەوەی کۆك و لە باریی و نزیکی قافیەکان زیاتر یارمەتی ئەوەیان داوە کە مۆسیقای شیعرەکە ئەشاز و قوڕت و هەناسەتەنگی تێ نەکەوێت، لە یەکێ لە وێنەکانی -کۆتەڵی کامەران-دا دەڵێت:

«ئەمدی ژنان پرچیان ببڕن
پەلکەیان بکەن بە بازن
تا حەو ڕۆژە
پیاوان شانیان لە قوڕ نابێ
زین و کەلەوزی سوارەیان
بە عورفی ناو خێڵاتی جاف
بەناوەژوو
لەبەر ڕۆژا
لەسەر پشتی ئەسپ نابێ»(١٥)

لە شێوەی نوێی شیعری کوردییا هەردوو بابەتی مەنەلۆژ و دیالۆژ جێگای تایبەتی خۆیان هەیە. شاعیری نوێی کورد لەو سەریەستییەدا کە شێوەی نوێ پێی بەخشیوە گفتوگۆ ساز دەکا کە ئاخاوتنی نێوان دوو کەس یاخود زیاترە.

لەمەدا زۆر شت کە شاعیر باش بۆی دەست ئەدات بەشێوە ئاساییەکەی شیعر-مەبەستمان تەنها شیعری نوێیە دابڕێژێت ئەوا سەربەستانە بەلام بەوریاییەوە، ئەو چەند ڕێگایە دەگرێتە پێش لە ڕابوردوویەکی نزیکدا -کامەران-ی شاعیر چەند تاقیکردنەوەیەکی لە دیالۆگدا هەیە لێرەدا تەنها یەك نموونەی لێ دەنووسین ئەو دیالۆگەش لە نێوان دوو لایەندایە، لایەنێکیان تەنها شاعیر خۆیەتی و لایەنەکەی تریان دوژمنانی گەل و نیازەکانی شاعیرن:

(وتیان ئەو ڕێیە کە تۆی لەسەری
مانای ئەوەیە بەلاوی ئەمری
منیش پێم وتن ئەم ڕێیە ئەگرم
بەگەردن کەچی و کەساسی ئەمرم)

لەو دوو بەیتییەدا واتاکانی، -وتیان-پێم وتن- حاڵەتی ئەو دیالۆگەیە کە باسمان کرد، شێوەیەکی لەمە نوێتر کە دیالۆگە لە نێوان دوو دڵداردا کە قەدەر و ڕێکەوتێکی کورت و لەپڕ دروستی کردووە.

لە شێوەی داڕشتنی نوێدا خاوبوونەوە و کەرتبوونی دەنگەکان دەبیسترێت، ئەم دیاردەیە لە هەمان کاتدا لای گەلێ لە شاعیرانی عەرەب دەبینرێت، کە ئەوانیش بەتایبەتی لە کۆتایی شیعرەکانیانەوە وشەی قفڵی شیعرەکە لەت دەکەن و دەیگەڕێننەوە بۆ ئەو تیپانەی کە وشەکەی لێ پێکهاتووە -جەلال بەرزنجی- کە شاعیرێکی ئەم ڕۆژگارەمانە و شێواز -اسلوب-ی تایبەتی خۆی هەیە و زیاتر گرنگی دەدات بەمۆسیقای ناوەوەی شیعرەکانی، ئیقاعەکانی لە ناوەوە تەشکیل دەبن و دەردەکەون شاعیر لە یەکێ لە تاقیکردنەوەکانیدا، کە دیارە مۆرکی کاریگەری شێوەی لەتبوون و خاوبوونەوەی دەنگەکانی یەك وشەی تیایە دەڵێت:

«دەمخرۆشێنێ
بینینم لا دروست دەکا
بینینێك دەڕوا

وەك سەوزایی
دەشگەڕێتەوە
وەك مەرگ
دەم خرۆشێنێ
د
ە
م
خ
ر
ۆ
ش
ێ
ن
ێ»(١٩)

ئەمە جگە لەوەی هەوڵێکی وەك ئەم تاقیکردنەوەیەی شاعیر لە چەند شیعرێکی -نازم حیکمەت-دا دەبینرێت.

هەر لە شێوەی نوێی شیعری کوردیدا چوارین وەك یەکێك لە جۆرەکانی شیعر زیندوو دەبێتەوە و دێتە ناو کۆڕی شیعری کوردییەوە، جگە لە -کامەران موکری- کە ماوەیەك بە نووسینی چوارینەوە خەریك بووە، لەم دواییانەدا چەند شاعیرێك بەڵام بە سەربەستی زیاترەوە چوارین دەنووسن وەك -ع.ح.ب- و -ئەحمەد تاقانە- و -غەریب پشدەری- کە دەڵێین چوارین مەبەستمان تەنها یاسا باو و گشتییەکەی نییە کە قافیەی یەکەم و دووەم و چوارەم وەك یەك بن و تەنها سێیەم جیاواز بێت، بەڵکو ئەم شاعیرانە چەند گۆڕانکارییەکیان لە قافیەکاندا کردووە، هەندێ جار بووە بەدوو بەیتی، یاخود قافیەی یەکەم و سێیەم وە قافیەی دووەم و چوارەم یەکێکن یاخود یەکەم و چوارەم یەکێك بووە و دووەم و، سێیەم یەکێك بوون، بۆ نموونە لە هەندێ چوارینی -غەریب پشدەری-دا نیوە دێری دووەم و چوارەم جووت قافیەن بەڵام یەکەم و سێیەم سەربەستن، ئەم سەربەستییە جۆرە مەودا و دەرفەتێکی هەناسە دەدەن بە شاعیر کە بتوانێت زیاتر مەبەست بهێنێ و قووڵتر بیر بکاتەوە:

(هەرچەندە هێمای عیشقێکی زەردی
دواپرۆژەکـــانـــی وەرزی تـــەمـــەنـــم
لـــەبـــەردەم تـــۆف و زریـــانـــی دزێو
وەك رەنگ و ریشەی داروەدەوەنـــــــــم)(٢٠)

هـەروەهـا پـۆستـەری شیـعـریـی کـە ئـەمیش بـەشێك لـە هـەوڵـەکـانـی شاعیری نویٚ لـە دروسـتـکـردنـی شێوەی نـوێدا دەچـێتـە بـارێکی تـەکنیکی وەهـاوە کە شاعیر ڕووداوێك دەهێنێت و دەیکاتە نموونە بۆ مەسەلەیەکی لەو گەورەتر وە لە شێوەدا پۆستەر پەرەهێدان و پێشکەوتنێکی گەورە و باڵای چوارینە چونکە چوارین هەمان لێدان و کۆتایی دوایی تێدایە و زۆرجاریش باسێك یاخود گێڕانەوەیەکی هونەری کارەساتێکە و هێمایە بۆ باس و مەسەلەیەکی لە خۆی گەورەتر، جگە لەوەی کە قەوارەی بابەتە نووسراوەکە لە هەردوو جۆردا نزیکن لە یەکەوە وە لە بواری زانستی ئیستاتیکادا شێوەی نویٚ دەورێکی گەورەی هەیە بەجۆرێك کە شێوە دەبێتە یەکێك لە بنەما سەرەکییەکانی ئیستاتیکا چونکە (لەوە دەچیٚ زۆربەی خەڵکی لەسەر ئەو ڕایە یەك بگرنەوە کە یەکیٚ لە ڕەگەزە سەرەکی و پێکهێنەرەکانی جوانی -فۆرم-ە واتا شێوە، کە دەڵێن شێواز یانی یەکێتی و بەیەکەوە گونجان و تێکەڵییەکی پڕ لە هارمۆنیەت واتا -ئیقاع(٢١)، هەیە کە دەتوانین لەوێوە زیاتر بچینە دنیای ئەو شێوازە نوێیانەوە کە ئەمڕۆ شاعیری کورد پێوەی خەریکە و ئێستا زۆریان لە دەوری تاقیکردنەوەدان.

سەرچاوەکان:

١- مقدمة للشعر العربي -أدونيس-.

٢- في الجذور الاجتماعية لحركة الشعر الحر -نازك الملائكة- الآداب العراقية -ص٧.

٣- هونەری نازم حیکمەت -نەکیەر بابایف.

٤- گۆڤاری ژین ی ئەستەمول-ژ١٤ ساڵی ١٩١٩ی زایینی.

٥- ڕەشید نەجیب و نوێکردنەوەی شیعر و نووسینی کوردی، ئومێد ئاشنا -گۆڤاری بەیان- ژمارە-٢١ ساڵی ١٩٨٦.

٦- سەرچاوەی ژمارە دوو.

٧- تجربتي الشعرية- عبدالوهاب البياتي.

٨- حركات التجديد. س. مورية.

٩- بایەخی شێوە -خاتو مار جۆری بۆلتن. کاروان -ژمارە ٥٧

١٠- کەژاڵی جوان -حەسیب قەرەداغی- کاروان ژمارە

١١- هەمان سەرچاوە

١٢- سەرنجێکی کورت لە شیعر، گۆران-

١٣- هەمان سەرچاوە

١٤- کۆتەڵی کامەران -کاروان- ژمارە ٥٨ ساڵی ١٩٨٧

١٥- گەرم نەبوونەوە -جەلال بەرزنجی

١٦- هەڵوێست -شیعری

١٧- سەرچاوەی ژمارە

شیعر و کێشەی داهێنان

بەشی یەکەم

هەموو لەگەڵ ئەو بڕوا بەخۆبوون و هەنگاونانەداین کە لە ئەنجامی هۆشیاری ڕۆشنبیری و شارەزاییەوە بەدی هاتبێ. ئەو نووسینانە خۆشەویست و کاریگەر نین دەیانەوێ ئامۆژگاری دابنەن ڕێگا و شوێنی دەستووری بۆ شاعیر دیاری بکەن، یاخود بیەوێ بڵێ ئەمەیە مەرجەکانی شیعر نووسین و بەم شێوەیە دەتوانی ببیە شاعیر!! ئەمە قسەیەکی پووچە! ڕاستە شاعیر ڕێنمایی دەکرێت بەڵام شیعر و بوون بەشاعیری سەرکەوتوو ئامێرێك نییە نموونەی بەرزی ئەدەبی و شیعری باش دروست بکات، بەڵکو لە سەرەتاییترین قۆناغی ئەم ئەرکە گەورەیەدا شیعر هەڵوێستێکە لەوەدا شاعیرەکە هەست دەکات کە خۆی بەشێکە لە ویژدانی نەتەوەکەی و لە ناو بۆتەی دژوارییەکانی کۆمەڵدا قاڵ دەبێت و پێ دەگات. خولیای جیهانە مەزنەکەی شیعریش ئەوەندەی سۆز و هەڵچوون و هەستی جوان پەرستییە ئەوەندەش پێویستی بەڕۆشنبیری پتەوە بۆ بەرەوپێش چوون و توانای داهێنان کە هەر لە چۆنیەتی داهێنان و گەورەیی و بچووکی ئەو داهێنانانەدا نەخشەی بوونی شاعیر و توانای قەڵەمەکەی دەکێشێ و لەلایەکی تریشەوە تێگەیشتنێکی زانستییانەیە لە باری واقیعی کۆمەڵ و نەریتە کۆمەڵایەتییەکان. دراسەکردنی فەلسەفە و ڕێ و شوێنی پێشکەوتنی کۆمەڵە سەرەڕای ئەوەی کە توانا و دەسەڵاتێکی هونەرمەندانەیە بۆ بەکارهێنانی کەرەسەکانی شیعر و ئەدەب و مامەڵە پێکردنیان. شاعیری ڕاستەقینە نیمرۆ کون و کەلەبەری یاسا سروشتییەکان و گۆڕانە ماترییالییەکان دەپشکنێ و ئەوەندەی کە خۆی لە ژیانی وەردەگرێت دوو ئەوەندە بەژیان دەبەخشێتەوە. شاعیر تەنها بەهرەکەی خۆی و کۆمەڵێ دیوانی شیعری شاعیران دادی نادات و ناتوانێ لە سەردەمەکەی خۆیدا دەرکەوێ و ئەمریی بۆ دواڕۆژی خۆی مسۆگەر بکات.

شاعیری گەورە مرۆڤێکی هونەرمەندە لە خامەکانی خۆیدا دەتوێتەوە و زاتێکی نوێ و جیاوازتر لەوەی دوێنێی لە خۆیدا دەخولقێنێ. من بە شتێکی خراپی نازانم پەنجە ڕاکێشم و بڵێم فلانە کەس بەڕاستی شاعیرە بەو مەرجەی بەتوانای داهێنان و باسی بەرهەمەکەی ئەم قەناعەتەی لای من دروست کردبێ. کە گوێم لە شیعرەکەی بوو ئەو

واتایەی -گۆران-م دێتەوە یاد کە دەڵێت: «هەموو جۆشی دڵم، هەموو نەشئەی کەللەم هەموو ڕووناکی ژیانم، هەموو تین و گەرمایی دڵداریم بەدوو ڕۆژ لە قاڵبی هەڵبەستێکدا دارشتبووی»، شیعر ئەگەر ئەو ئازارە پڕ تام و خۆشە بێت خۆی بوون و نەمریی خۆی دەسەلمێنێ. خۆی بەرەنگاری چەرخەکانی داهاتوو دەبێتەوە لە بەرانبەریا دەوەستێ.

هەموو دەزانین لەو سەردەمەی کە گۆڤاری گەلاوێژ بەردەوام دەردەچوو سەدەها شاعیر شیعری تیادا بڵاوکردەوە، دوایش گۆڤارەکانی ڕۆژی نوێ و شەفەق و هیوا و... هتد، ئینجا لەو هەموو شاعیرەی کە لە ژمارە نایەن دوایی چەندیان مانەوە و گرەوی شاعیریەتیان بردەوە؟ بێ گومان چەند کەسێکیان کە بە پەنجەی دەست دەژمێرایێ وەك گۆران و پیرەمێرد و هەردی و دیلان و کامەران و دڵدار و ع.ح.ب و بەختیار زێوەر لەم سەردەمەشدا هەر بەهەمان شێوە دەنگێك دەمێنێتەوە کە شێوە و ڕێبازی تایبەتی خۆی هەبێ واتا دەنگی تایبەتیش بەلای منەوە بریتییە لە هونەرێکی ئیستاتیکی کە بنچ بەستە بەکێشەیەکی فیکرییەوە بتوانێ لە ژیانی ڕۆژانەی کەسانی دەوروپشتا جۆرە گۆڕان و هەستکردنێکی زیاتر پێك بهێنێ، سەرسامی ببەخشێ، فەرهەنگێکی تایبەتی زمانی شیعریی ئەو کەسە بێت زۆرجار ڕێکەوتووە کە چەند شاعیرێك شیعرەکانیان لە پێناوی پەرەسەندنی کێشەیەکدا وتووە، هەریەکەشیان دەنگ و خاسیەتی تایبەتی شیعریی خۆی هەبووە هەر یەك لە دەرگایەکەوە چووەتە ئەو شارەوە. لەم ڕۆژگارەشدا کە سەرچاوەی باش و دەوڵەمەند زۆرە و کۆمەڵ پێشکەوتووترە زیاتر زەمینە لەبارە بۆ خولقاندنی ڕۆشنبیرییەکی شیعری فراوان، ئەو کاتە سەردەمەکە خۆی پێوانەی هونەری و هەستی جەماوەر و سەنگی مەحەکە بۆ ئەوەی بزانێت کێ شاعیرە و کێ شاعیر نییە؟!

گرنگی مێژوو لەوەدایە هیچ کات بەسەر ئەو ڕووانەدا تێ ناپەڕێ و بەوردی لێکیان دەداتەوە. شاعیر کاتێك نەمری بۆ دەنگی خۆی مسۆگەر دەکات کە هەڵچوونێکی کاتی و سۆزێکی تایبەتی لە قۆناغێکی کەم نەفەس و کورتا شیعری پێ نەڵێت بزانێ ئەوەی نەیڵێ ئەبێ نەمری سبەینێ بۆ خۆی مسۆگەر بکات. ئایا شاعیر هەست بەوە ناکات کە بەشێکە لە ویژدانی نەتەوەکەی. شیعری کاتی و باو و کەم تەمەن ڕەنگە چەند هۆیەکی رازی کردنی خەڵکی بەدەست بێنێ بۆ ماوەیەك دەریبکەوێ بەڵام لە ئەنجامدا هۆشیاری کەسانیی ئەو کۆمەڵە و گۆڕانی باری ئابووری و قۆناغی نوێی مێژوویی پەردەی لەسەر لا دەبات چونکە نەیتوانیوە دەوری پێشرەوی وریا کردنەوە ببینن، لە کاتێکدا پێویستە لەسەریان لە هەموو بارێکەوە لەسەر بیر و لێکدانەوەی خەڵکییەوە بن، واتا لەوان وریاتر

بن بۆ نەخشەکێشانی قۆناغی گۆڕان و پێشکەوتن. لەلایەکی تریشەوە... هیچ خاوەن تیورێك و فەلسەفیەکی شۆڕشگێڕی دژ بەجوانی سروشت و نافرەت و سێکس نییە. ئەمان لە کاتێکدا دژ بەو ڕوالّەتانە دەوەستنەوە کە هۆیەك بێت بۆ خۆ دەربازکردن لە هەقیقەتی تێکۆشان و بەرەوپێش چوون، زۆرجار دیمەنێکی نازداری سروشت یاخود کارەساتێك یا ڕوانینی جوانێك بۆ شاعیرێك بوو بەسەرچاوەی داهێنان و ڕەوتی پێشکەوتنی شیعر و ژیانی وە دەبێ بزانین شیعری نەمر ناوازێکی دڵفڕێن و هێمنە، هەرچی گریان و پێکەنینی دنیا هەیە لە یەك ساتی تیژ تێپەڕدا دەری دەبڕێ و هەتا هەتایە لە گوێماندا دەنگ ئەداتەوە.

شیعر ئەگەر جێگەکەی تەنها ناو دوو بەرگی کتێب و ڕەفەی کتێبخانەکان بوو، ئەگەر شیعر نەکرا بەگۆرانی و سروودی دەم خەڵك، ئەگەر لە دایکبوون و مردن پێکەوە بوون، ئەگەر نەیگریاندین و یاخود ڕووناکی نەخستە دڵ و دەروونی تاریکمانەوە ئەوا هیچ پێویست نییە هەر ساتێك کاتی خۆمانی لەگەڵ بەفیڕۆ بدەین. هەردەم کە -عەنبەر خاتوونی، مەولەوی و دەوریش عەبدوڵلا و زیندانی ئەژدەهاکی گۆران دەخوێنینەوە دەڵێی یەکەمجارە ئەو شیعرەمان خوێندبێتەوە! ئاخۆ ئەم شیعرانە چ سیحرێکیان تێدایە وەها نەمرن؟! لە وەڵامدا دەڵێین ئەوەندە بەسن کە شیعری جوانن و ئەو شیعرانەن کە گۆران- دەڵێت:

«شیعرێ گیانی تیابێ بژی و ببزوێ
زمانی دڵ بزانێ و باش پێی بدوێ»

مەبەستمان لە بوونی شیعر بەموڵکی جەماوەر ئەوە نییە شیعر هەموو کەس ڕازی بکات، کەس تووڕە نەکات و لە پێناوی هیچ بەرەیەدا نەبێ و دژی بەرژەوەندییەکانی بەرەیەکی تر نەبێت، ئەگەر وەها بوایە لە مێژووی ئەدەبدا، هەر لە دروستبوونیەوە هەتا ئەمڕۆ هیچ شاکارێك دروست نەدەبوو، شیعرەکانیش لەگەڵ بەسەرچوونی ئەو سەردەمەی تیا دروست بووە بەسەردەچوو.

ئێمە مەبەستمان لەم شیکردنەوەی باری داهێنانە ئەوەیە کە ئەدەبێکی باش و نەمر زیاتر بێتە ناوەوە و پەرە بسێنێ. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە ئێستا نموونەی باشی ئەو ئەدەبەمان نییە. بەڵێ هەمانە و ئەگەر بێتو هەندێکیان بگۆڕینە سەر زمانە زیندووەکانی جیهان دەتوانن بەو پێیەی تەعبیرێکی ڕاستەقینە و شاهێدی واقیعی نەتەوەکەیان بن

سەر بە تەکنیکی نوێی شیعر نووسین بەئاسانی دەچنە ڕیزی بەرهەمە سەرکەوتووەکانی ئەو سەردەمەی گەلانی جیهانەوە ئەمەش دیارە با وەهامان لێ نەکات کە چاومان لە داهێنانی گەورەتر نەبێت و لەسەر بەرهەمی دوێنێمان بژین، لە کاتێکدا پێویستە چاو لە سبەینێ و دواڕۆژێکی گەشتر بین. ئینجا سەرلەبەی ئەم کاری داهێنان و گەیشتن بەجەماوەرە دەبێ لەسەر بنچینە و پاسایەکی ئایدۆلۆژی سەر بەهەڵوێستێکی ڕوون و ئاشکرا بێت. کە دەوترێ ئەدەبەکەمان ئەدەبێکی واقیعی و سەر بەجەماوەرە نابێ لەوەش بێ ئاگا بین کە ئەو سۆزی بەجەماوەر گەیشتنە لە هەندێ مەسەلەی زانستی ئەدەب و ڕێگا فەلسەفییەکەی دوورمان بخاتەوە و تووشی غەفڵەت و هێرشی عاتیفەیەکی ڕووتمان بکات لەلایەکی تریشەوە بۆمان هەیە کە بڵێین شیعر و ئەدەبیات لەگەڵ زانستا دژ بەیەك نین و بگرە لە هەندێ جێگادا بەیەك دەگەنەوە بەڵام ئەگەر لە هەندێ لایەنەوە ئەدەب ڕێگای تایبەتی خۆی هەبێ تەفسیری جیهان و دیاردەکانی کۆمەڵ مانای ئەوە نییە شیعر و ئەدەب شتێکی نازانستی نامەنتیقییە. زانست دەتوانێ پێناسەیەکی دەریا بکات و دەرگاکە دابخات، بەڵام دەریا لە ناو هەر شیعرێکدا دەریایەکی جیاوازە! زانست دەتوانێ دووچاوی جوان پێناسە بکات و لە ژێر میکرۆسکۆپ و کەرەستەکانی زانستا بەچەند ڕستەیەك تەواوی پێناسەی ئەو چاوانە بکات بەڵام بەژمارەی هەموو چاوە جوانەکانی دنیا شیعری بەرز و گەورە خولقاوی پرشنگەکانی چاوی جوان بووە زانست دەفتەرێك بەکار دەهێنێت بۆ پێناسەی فرمێسك و شیعریش دەفتەرێکی جیاوازتر.

بەشی دووەم

هونەرەکانی داهێنان هەمیشە دەرگاکانیان کراوەیە لە داخستن و قفڵ و ژەنگ بەدوورە و لە پێشوازی هەوای خاوێن و بۆنی خۆش و جووڵان و بزواندنێکی بەردەوامدایە، کەچی هەندێ قەڵەم دەبنە هێزێکی نالەبار و کلیلی ئەم دەرگایانە دەدەن و ژمارە لەسەر دەرگاکان دادەنێن لێرەدا مەبەستم لە فراوانی و بەپێزی خەیاڵە. ئەو خەیاڵەی دیوی دووەمی واقیعێکی سەربەخۆیە بۆ هێنانەدی و وەرەخساندنی باشتر و باشتر، هەندێ خەیاڵیش هەیە جگە لەوەی لە چوار دیواری تەسك ناچێتە دەرەوە ناتوانێ یەکێك لە دەرگا داخراوەکان بکاتەوە لە سنووری دنیایەکدا کە بشێ بۆ گەورەیی خەیاڵی مرۆڤ پەرە بەژیانی خۆی بدا. خەیاڵی واش هەیە کۆت و پێوەند و خەت و خشتە دانان نازانێت. لە هونەری داهێناندا کات و شوێن سنووری نییە بالدارێکە، باڵێکی هەمیشە هێزێکی

ئەفرەمەن ئاسا بەردی بۆ دەماوێ و مەقەستی بەدەستەوە گرتووە. باڵی دووەمیش هێزێکی سیحراوی نەغمەیەکی مرۆڤانەیە پڕە لە حەسرەت و ئاوات و ئازار وەك چرایەکی دوور مژدەی گەیشتنی کاروان دەهێنێ.

لە هونەری داهێناندا هەر دەرگایەی سەرەتای ڕێڕەوێکە بۆ جیهانێکی تایبەتی، هەندێك بەهۆی تێن گەیشتن لە دیوە ڕاستەکەی دەیانەوێت دەرگاکانی کەی قفڵ بدەن هونەر تەنها خاوەنی یەك دەرگا بێت. ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی بپرسین، بۆ هەموو ڕەنگەکان یەك ڕەنگ نەبوون؟ لە شیعردا هەزار پرسیار بەرەو ڕووی گەردوون و بوون و نەبوون دەبێتەوە، لە چیرۆکدا کام ڕووداو باس دەکرێ بۆ چ کەسێکی خاوەن کۆمەڵێ سیفاتی تایبەتی دەکرێت بەپاڵەوان و بۆ چ واز لە دوو کەسی تر دەهێنرێ و هونەرمەند ئاوڕیان لێ ناداتەوە. هەندێك خوازیاری جۆرە شیعر و ئەدەبێکن کە پڕ بەپڕی مەبەستی خۆیان بێت و ئەچێتە سەر ڕێگایەك کە مل بەرەو جیهانێکی جیاوازتر بنێت. دەڵێن شیعر لە قۆناغ و دەسەلات و ئیلتزام و پێ هەڵگرتنی هەندێ ڕێ و شوێنی ڕامیارییەوە دێتە دی گوێ نادەنە هەست و ئەستی و ساتە گەرمەکانی شیعر و ئەدەب شیعر بە پێویستییەك نازانن کە دوو دەنگی تیا بێت، دەنگێك کە بەدەنگ هاتنەوەی بانگەوازی ناخی کەسێك بێت.

دەنگێکیش کە پرسیار بێت و گومان لە هەموو دیاردەکانی سروشتا نەهێڵێتەوە و ڕوونی بکاتەوە پاڵ پێوەنەرە ڕاستییەکانی یەك دەگرێ و گیان و کەرتبوونی زاتی مرۆڤ لە کوێوە بن و بۆ چ دێن؟ دەبێ بزانین لە پەیوەندییە هونەرییەکاندا نەخشەیەکی ئەوتۆ نییە کە خۆی لە خۆیدا ناوی هونەری فلانە مەسەلە بێت و بەپێی فلانە یاسا و لەو مەسەلەیە بدوێت بیخاتە پێش چاو. مرۆڤ بەهەناسە و خواردن و بزواندن دەژی، کەواتە بۆ ئیلتزام کردن بەژیانەوە پێویست پاساکانی هەناسە و خواردن و بزواندن بەجێ بگەیێنرێت، هونەریش هەروەها، بەلام جیاوازییەکە لەوەدایە کە هونەر گەورترە لە کۆمەڵێ کار و بزواندنی میکانیکی بۆ بەردەوامی ژیان. کەسێکی بێ هیچ هەست و دەروونێکی هونەری مولتەزیمە بەیاسا میکانیکییەکانی ژیانی خۆیەوە، وە نەبێ هونەرمەندیش لەو یاسایانەدا بەدەر بێت بەلام ئەم هەمیشە بەدوای هەوای نوێ و بۆنی خۆش و هەناسەی قووڵترا دەگەڕێت و ئەمە بەلاوە مەبەستە، بۆیە هونەری داهێنان دژی یەك دەرگایی و یەك ڕێگەیی و جۆری ژیانە.

بەشی سێیەم

لە پەیوەندی توندی مرۆڤ و سروشتەوە هەموو دیاردەکان – ئەو دیاردانەی بەردەوامی ژیانی مرۆڤن، سەرهەڵدەدەن و گەشە دەکەن بۆیە لە لێکۆڵینەوەی خاسیەتی جۆرە تایبەتییەکانی هەر نەتەوەیەکدا دەبێ بەوەدا تێبهەڕین کە بنەمای ئەو خاسیەتانە دەگەڕێتەوە بۆ جۆری ژیان و بەرفراوانی هەموو تاقیکردنەوەکانی ژیانی مرۆڤ. لە مێژوودا بەگشتی و لە ئەدەبی نەتەوەکانی جیهاندا بەتایبەتی ئەوە دیار و ئاشکرایە کە هەریەك لە شاکارەکان و ئەفسانە و داستانەکان مۆرك و تاقیکردنەوەی سەرلەبەری خۆی لە ڕەگەزی نەتەوەیی و دیاردەکانییەوە وەرگرتووە. بەمەدا دەزانین کە خوێنی شاندماری مێژوو هەوڵی بێ پشووی مرۆڤە بۆ بەربەرەکانی ناتەباییەکانی سروشت و خستنە ژێر دەسەڵاتی ئەمری خۆیەوە. لەو ڕۆژەوە کە مرۆڤ بۆتە خاوەن نیشتەجێ بووی وڵاتی خۆی و سڵی لەوە نەکردۆتەوە کە ئاوەدان و جوانی بکات وە هەموو خۆشەویستی خۆی پێ ببەخشێت. جگە لەوەی کە ئامادە بووە ژیانی خۆی بۆ بەخت بکات. ئینجا لەم پەیوەندییە گەورەیەوە دەتوانرێ تیشك بخرێتە سەر گشت کارە مەزنەکانی مرۆڤ لە داستانەکانی پاڵەوانێتی خستنە ناو قاڵب و چوارچێوەی هونەرییەوە و ئەدەب و مێژووی ئەدەبی لێ پەیدا بووە نابێت خواست و مەبەستە تاکە کەسیەکانی مرۆڤە هونەرمەندەکانیش بخرێتە لاوە کە لایەنی زاتی پەرە پێدراوی ئەو سامانە گەورەیە پێکدەهێنن. خوێنەری باش و وریا هەمیشە لە خوێندنەوەیدا هەست بەوە دەکات کە ئەو دیاردە نەتەوەییانە بڕبڕەی پشت و پاڵپشتی تەواوی ئەو ئەدەبە بوون. چونکە ئەوە ئاشکرایە کە نەبوونی مۆرکی نەتەوەیی و دەرنەکەوتنی ئەو دیاردانە لە ئەدەبدا جگە لەوەی ئەمری خۆی لێ دەسێنێتەوە ئەوا وەك منداڵێکی بێ ناونیشان و بێ دایك و باوکی لێ دێ کە ئەمیشی ون کرد ئەوا مۆرکی جیهانی خۆشی لێ زەوت دەکات و ئاکامێکی خراپی بۆ بەجێ دەهێڵێ. لێرەدا دەپرسین ئایا ئەو دیاردە نەتەوەییانە چین؟

وە تاوەکو چەند پەیوەندیدارن بەزیندوویەتی ئەدەبەوە؟، هۆی یەکەم یاخود دیاردەی یەکەم بەلای مێژوونووسانی ئەدەبەوە زمانی دەربڕینە. زمانی توندوتۆڵی بەهێز و شارەزابوون لە ڕەسەنایەتی و ئەجوینەوە و دووبارە نەکردنەوە نرخی تەواو نابێت. بۆ نموونە بڕوانە دوو چیرۆکی فۆلکلۆری کە بەیت بێژێك و کەسێکی ئاسایی بێ بەهرە

بیخەنە ڕوو. شێوەی زمان هەر هەمان شێوەیە و بەسەرهات هەر هەمان بەسەرهاتە و کەچی دوو تام و بۆ و دوو کاریگەری جیاوازی هەیە. وەك ئەو چیرۆکەی کاتێ کابرایەك هاتبووە دێیەکەی- حەمزاتۆفەوە گێڕابوویەوە. هەموو خەڵکی ئاوایی بەسەرهاتەکەیان بیستبوو کەچی دەتوت ئەیان بیستووە یەکەمجارە گوێی بۆ هەڵئەخەن. ئەمە تەنها لەبەرئەوەی کابرا زمانی گێڕانەوەی هونەرییانە و بەبڕشت بوو. بۆیە لە خوێندنەوەی ئەو جۆرە چیرۆك و شیعر و داستانەدا کە بەزمانی زگماکی خۆ بێت و وەرگێراو نەبێت هەست بەدیاردەیەکی جیاواز و کەش و سروشتێکی تایبەت دەکەین.

دووەم دیاردە بەلای منەوە لەو ئەدەبە نەتەوەییەدا کە دەنگی مرۆڤانەی خۆی پێ بگەێنێتە نەتەوەکانی دوور و نزیك سروشتی هەڵکەوتوو خۆیەتی سەبارەت بەئاو و هەواو کەش و وەرز و زەوییەکەی. لە ناوچە شاخاوییەکاندا هەڵدێر و دارو بەردی سەخت و بەفر و مەترسی دڕندە و ئاژاڵداری و گیانلەبەری و باڵداری هەمە ڕەنگ دیاردەی بەرچاون لە بیابان و دەشتە بەرینەکاندا تینی ئەبڕاوی گەرما یاخود ڕووباری درێژ و کێڵگەی فراوان و فەرشی سروشتی ڕەنگین.

لە ئەدەبی فەلەستینییەکاندا تامی زەیتوون و پرتەقاڵ، لە دێهاتی بنار و قەد چیاکاندا چیرۆکی گوێ ئاگردان و شاڵ و بەرگی زبر و مرۆڤی گورج و تیژڕەو ئەو دیاردانە بەکاری وەرگێڕانی دەقی ئەدەبی لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر دەبنە شاهێد بۆ ڕاستەقینەی سروشتی ژیان و گوزەرانی خەڵکی و لەخۆ دەرخستنیاندا لە کارە هونەرییەکەدا ئەمری پێ دەبەخشن.

لقی سێیەمیش بۆ دەرخستنی دیاردە نەتەوەییەکە ڕۆڵی مێژوویی نەتەوەکە خۆیەتی، چونکە ئەمڕۆمان لە ئەنجامی گۆڕانە لە مێژوویەکانی دوێنێوە بەدیهاتووە. مێژووی هەر نەتەوەیەکیش جگە لەوەی سەرجەمی تاقیکردنەوەی ژیانیەتی لە کات و سەردەمی جۆربەجۆردا ئەویشی تێدایە کە مێژووی هونەر و ئەدەب و کەسانی خاوەن بەهرەی شارەزای سەربەخۆیەتی. خۆ ئەگەر ئێمە لە مێژوودا جۆرە شارەزاییەك بەکاری هونەر و کاری بەسەرهاتی دوێنێ و ئەمڕۆ موتوربە بکەین ئەوا لە ئەدەبەکەماندا دوو هێزی ئەمرمان کۆکردەوە و کردمانە دڵ و ژیانی نەتەوەییمان. لقی چوارەم لایەنی سایکۆلۆژییە، چونکە هەر خوێنەرێك لە هەر جێگایەکی ئەم زەوییەدا -ئەحمەد-ی پاڵەوانی چیای ئاگری یەشار کەمال و - حەمە عەلی کورد-ی پاڵەوانی چیرۆکی -تەنەکە-ی هەمان نووسەر بخوێنێتەوە ئەوا لە سایکۆلۆژییەتی کەسێکی چیا نشین

ئەگات و ئەو سروشتەشی دێتە بەرچاو کە ئەو جیاییەی لە باوەشدا پەروەردە بووە.

پێنجەم شتێك لەم باسەدا کە ئاوڕدانەوەیەکی هۆشمەندانەیە لە نەریت و خووڕەوشتی کەسانی نێو ئەو نەتەوەیە، وە قووڵ بوونەوەیە بەڕەچەڵەکی ئەو پەیوەندیە کۆمەڵایەتییانەدا، چونکە خاسیەتی ئەو ئێسکەی کە کۆمەڵی لەسەر دروست ئەبێت ئەوەی کە کۆمەڵێ هەڵسوکەوت و نەریت و خووڕەوشت پێکی ئەهێنن. دەشێ دوو نەتەوە لە نەریتێکدا یەك بن بەڵام لەسەر پاکی ئەوانی تردا ناچنەوە یەك جێگا و هونەر بەکاری لێهات و چالاکی خۆی دەزانێت چۆن نەریتە کۆن و بۆگەن و بێ کەڵکەکان بەلاوە دەنێت وە بە چ شێوەیەکیش بە بەرهەمەکەی ڕەچەڵەك و بنەمای ئەو عورف و نەریتانە تۆکمە و ڕەنگین ئەکات و بەشداری ئەکات لە ناساندنی کۆمەڵی خۆی بەکۆمەڵ و نەتەوەکانی جیهان. سەرچاوەی ئەم لقەش لە ئەدەبەکەماندا چەندەها بەیت و شێوەی ئەدەبی فۆلکلۆرییە زۆربەی داب و نەریتی کۆمەڵی کوردەواری تیادا ڕەنگ ئەداتەوە وەك شایی و شین و سواری و تفەنگچێتی و ڕاو و شکار و میوانداری گەرمیان و کوێستان و مەقام و لاوك و حەیران و لاواندنەوە و...هتد.

لقی شەشەم پێشکەوتنی شارستانی ئەو گەلەیە کە لە ئەدەبەکەدا خۆیان ئەنوێنن. ئایا شیعرەکە چەند توانای بەسەر دەربڕینی هەستی نەتەوەیی خۆیدا هەیە بەبێ ئەوەی بهێڵێ ببێتە کارێکی توخم پەرستی و خۆ بەباشتر زانین.

مەبەست لەم کورتە باسە تەنها ئەوە بووە کە ئایا ئەو دیاردە نەتەوەییانە چەندە لە خزمەتی بەرزکردنەوەی ئەدەبی هەر نەتەوەیەکدایە و چەندە لە گەیاندنی ئەو ئەدەبەدا بەجیهان لە کار و بەرهەمدان. دەستنیشان کردنی نموونە لەم ڕووەوە زۆرە. هەر لە ئەدەبی گریك و یۆنانی کۆن و چەرخەکانی ناوەڕاست و ئەم چەرخانەشدا کە زانست کارامەیی کاری زانستن و جیهانی وەك تاڵ و پێشاڵی تۆڕێك گەیاندووییەتییە یەك هیچ ئەدەبێکی زیندووش خاوەنی خۆی بزر نەکردووە و چێژی تایبەتییان پێ بەخشیوە. بۆ ئاگاداربوون لە مەبەستی ئەم جۆرە باسانە ئەشێ بەئاگا هێنانەوەیەك بێ ئەمەش ئەرکی هەر نووسینێکە لە بواری مێژوویی خۆیدا کە خۆی بە بەرپرسیار بزانێت.

گەرمبوونەوەی گیانێکی تەزیو

ئەم نووسینە بریتییە لە ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی شیعری -سەلاح محەمەد-ی شاعیر کە لە ژمارەکانی -٥٤، ٦٥، ٧٢ی ڕۆژنامەی عیراق بڵاوکرابوونەوە.

بەشی یەکەم

لە کاتێکدا دەچینە ناو جیهانی تایبەتی هەر شاعیرێکەوە، ئەویش بەسرنجدانی ورد لە شیعرەکانی، گەلێك پرسیار و بیروڕاو هەست و دەرك پێکردنی جۆراوجۆرمان لا دروست دەبێت شیعرەکان خۆیان کەم و زۆر دەرگای ئەم ئارەزووانەمان بۆ دەکەنەوە و شیعر یاخود کەسان و شتەکانی ناو دنیا شیعرەکەی دەکەونە گفتوگۆ لە گەڵماندا و هەندێ جاریش کێشە و جیاوازی لە نێوانماندا بەرپا دەبێت و لە هەموو ئەو حاڵەتانەدا دوایی دەگەینە زۆر ئەنجام ئەگەریش هەمووی نەبێت. بەتایبەتی کاتێك کە نووسەرێك بەچاوی ڕەخنە و لێکۆڵینەوە لە شیعرەکان دەڕوانێت دەکەونە هەڵسەنگاندنیان. ئەوا لە سەرەتای چەند ڕێگایەکدا خۆی دەبینێتەوە و دەبێتە کەرستە هونەری و فیکرییەکانی ڕێبوارێکی شارەزا و ڕێ نیشاندەر لەو ڕێگایانەدا، بۆ کەسێکی وەکو منیش کە لە یەکەم شیعری شاعیرەوە هاوڕێی سەفەر و ئیستگە و شارەزای قەڵەمی شاعیرانە و جیهانەکەیم، ڕەنگە کارە ڕەخنەیی و هەڵسەنگاندنەکە باشتر ئەیشان پێکێ و لە هەمووان پتر لە ناخی شاعیرانە و هەست و ئەست و هەڵچوون ئارامییەکانیدا بچمە خوارەوە و باشتر بیانبینم. ئەم گەشتەی من ئەگەرچی تەنها بەجیهانی سێ شیعردایە بەلام شار و شارۆچکەکانی جیهانی شاعیر ئەوەندە لە یەکترەوە دوورنین کە هەوا و کەش و تام و بۆی ئەو شیعرانەی تریشی لێوە هەست نەکەین بۆیە لە یەکەم هەنگاوەوە دەتوانین زۆر بەئاسانی دەرك بەوە بکەین کە سەلاح محەمەد -شاعیرێکی- لیریکی غنائییە، ئەمە وەك خاسێتی گشتی شیعرەکانی، نەك وەکو هەندێك هەڵوێست وێنە و کارەساتی درامی بچووك بچووك لەملا و لەولاوە خۆیان دەنوێنن و زۆرجاریش پەل دەهاوێن بۆ مەسەلە گەورە و پیرۆزەکان، ئەمە جگە لەوەی کە وێنەی شیعری بۆتە یەکێك لە هەرە ڕەنگە تۆخ و گەشەکانی تابلۆی شیعرەکانی ئێمە وتمان، شاعیرێکی- لیریکی غنائییە، سەبارەت بەم بڕیارە ئایا چیمان بەدەستەوەیە هەتا ڕاستی بیروڕاکانمانی پێ بسەلمێنین؟ جگە لە سیفەتە تایبەتمەندییەکانی ئەم جۆرە شیعرە و بەراورد کردنی لەگەڵ شیعرەکانی شاعیردا. لەم

ڕووەوە گەلێ بیروڕا هەن کە شیعری لیریکی بەشیعری ڕۆمانسی دادەنێن و هەمان حیسابی لەگەڵ نەکەن بەلام لە ڕاستیدا حاڵەت و خاسیتەکانی شیعری و ڕۆمانتیکی یەکێکە لە ستوونەکانی شیعری لیریکی کەواتە بابزانین چۆن ئەم شیعرانە دەناسینەوە و پەنجەی لەسەر دادەنێین، شیعری لیریکی غنائی:

(١) ئەو جۆرە شیعرانەن کە مەودای هەناسەیان کورتە لەسەریەك ئیقاع داڕێژرێ و پشووی شاعیرکەم ماوەیە و زۆریان پارچە شیعر یاخود شیعری کورتن.

(٢) تایبەتمەندی خودی شاعیر زاڵە، هەندێ دەڵێن عاتیفی یا زاتی.

(٣) لایەنی درامی تیایدا کزو لاوازە و یاخود هەر نییە.

(٤) لەبەرئەوەی دراما وەك لە حاڵی سێیەمدا وتمان کزە شیعرەکە تەنها هەڵوێست و ڕامان و ڕوانینی یەك لایەنەی شاعیرە بەرانبەر ڕواڵەتەکان و خودی ڕواڵەتەکان.

(٥) شیعرەکان بێ گرێ و گۆڵ سادە و ڕەوان خۆیان دەنوێنن ئینجا وەك کارێکی پراکتیکی کاتێ تەماشای هەندێ نموونە لە شیعرەکانی شاعیر دەکەین ئەم ڕاستییانەش بەدیاردەکەون:

ئەم شەو لام بە مەڕۆڕەوە
بەفر کۆلانی گرتووە
هەرچی هەورە هێناویەتی
کۆچ و باری خۆی خستووە
چراکەی منیش لە جاران
بەکوڵتر جۆشی سەندووە
ئەوەی ماوە لە ئامێزە
دەنا چی تر لە کۆلانە
بەبێ دەنگی، خۆی مردووە![1]

شیعری لیریکی مێژوویەکی دێرینی هەیە تەنانەت زۆر لە پێش شیعری درامی و مەلحەمیدا مرۆڤ خۆی پێوە خەریك کردووە، وەك چۆن مرۆڤ بۆ بەردەوامی ژیانی و دابینکردنی پێویستییەکانی لەش و گوزارەیی خۆی پێویستی بەخواردن و خواردنەوە جنس و خانوو کشتوکاڵ و پەروەردەکردنی گیانلەبەران و منداڵ بوون زۆر شتی تر بووە بەرانبەر بەمەش ویستوویەتی پێداویستییە ڕوحییەکانی خۆی تێر بکات و دابینی بکات،

شیعر و مۆسیقاش لە یەکەم ڕۆژ و لە سادەترین شێوەدا هاوڕازی ئەم داخوازی حەزە ڕوحیانەی مرۆڤ بوون. ئەو شیعرە لیریکییانەی کە لەگەڵ ئامێزەکانی مۆسیقادا خوێندراونەتەوە وتراون ئاڵۆزی دەروونی ماندووێتی لەشی و جەنجاڵی مێشکی حەساندووەتەوە، هەر لەو کاتەشەوە مرۆڤ ئەم شیعرانەی لەسەر ئەزم و ئیقاعێکی تایبەتی وتووە، ئەگەرچی نەیانزانیوە ئیقاع چییە؟

نووسین و خوێندنەوەش نەبووە، بەڵام لە شێوەی ڕێکخستن و دەنگی وشە و دەستەواژە و ڕستە کورتەکاندا ئەم ئیقاعە بەشێوەیەکی سروشتی پێکهاتووە لەم بارەیەوە دکتۆر کەمال عید لە کتێبەکەیدا (فلسفة الادب والفن) نووسیویە:

(هەروەك چۆن ئیقاع لە سەمادا بەجۆری جووڵانەوەی هونەرمەندەکەوە بەستراوە لە شیعریشدا بەدەنگی وشەکانەوە بەستراوە)[٢] لێرەدا پێویستە ئەوەش بزانین کە ئیقاع و شێوەی دابەشبوونی هارمۆنی شیعری لیریکدا زۆر ئاشکراتر و بەهێزترە لە ئیقاع و هارمۆنییەتی شیعری درامی و مەلحەمی چونکە خودی شیعری لیریکی چۆنییەتی دروستبوون و هەڵکەوتنی وەهای پێویستە کە تەرزێکی وەهای هەبێت، ئەوەش ئاشکرایە کە هەتا شیعر کورت بێ و ڕستەکان بچووك و وشەکان دەنگی تایبەتییان هەبێت ئەوا شاعیر زیاتر دەتوانێت گیانی ئەو ئیقاع و هارمۆنییەتە بەرزبکاتەوە، لە سەردەمێکدا زۆربەی هەرە زۆری شیعری لیریکی بۆ مەبەستی دڵداری و جوانی ئافرەت دەوترا. لە هەندێ شێوەی شیعری ڕۆمانسی نزیك بوویووەوە. هەروەك چۆن ئێستا لای ئەم شاعیرەمان واتە -سەلاح محەمەد- دەبینین کە شیعرە لیریکەکانی دوو دەنگە، دەنگێکی خۆی و دەنگێکی جیهانی عاتیفی و کارەساتە خۆش و ناخۆشەکانی ئەو چیرۆکانەی کە عەشقێکی پاك و ڕۆحی دروستی کردوون ئافرەت خاوەنی هەموو شتێکە تیایدا، ئینجا ئەم دوو دەنگە تێکەڵ دەبن و دەبنە ئەو شیعرانەی کە لەم باسەدا بەردەوام نموونەیان لێ دەبینین-هیگڵی فەیلەسووف- دەڵێت:

(شیعری عاتیفی وەك مۆسیقا حاڵەتی ناوەوەی ڕۆح دەردەبڕێ) شاعیر خاوەنی پرۆسێسی تایبەتی خۆیەتی و لەو جیهانە عاتیفەدا کە زیاتر کەسەر و حەسرەت و کۆمەڵێ بیرەوەری تاڵ ماوەتەوە، گەلێ لەو شیعرانەش کە باکراوندی خۆیان هەیە تەعبیرن لەو کارەساتانە دیارە بەهەر جۆرێك بێت ئەمە ڕوویەکی گەشی جیهانی شیعری هەر شاعیرێکە کە پێی دەگوترێت ڕاستگۆیی بەپێزە ئەم شاعیرە وەك دەستکرد بۆ ڕازی بوونمان و فووکردنە خۆی نەهاتووە کۆمەڵێ قەسیدەی درێژ و درامی و کارەساتی

مەلحەمی بهۆنێتەوە بەلام لە ناخی خۆیدا هەست بە نەبوونی ڕاستگۆیی بکات ئەو کات هەرچی هاواریشی بکردایە کارە، شیعرییەکان لەبەر لە دەستدانی ڕاستگۆیی گرەوی خۆیان نەدەبردەوە.

بەشی دووەم

لە بەشی یەکەمدا باسی لیریکی-مان کرد، هەر لەو شیعرانەدا هەست بەوە دەکەین کە شیعرەکانی سەلاح محەمەد بەڕاشکاوی مۆرکی ساتەکانی هەڵچوونی دەروون و هەژانێکی گەرمی پێوەیە، ئەمە خۆی خاسێتێکی باش و نیشانەی ڕاستگۆیی هەوێنی ئەو جۆرە شیعرانەن. بەلام بەداخەوە هەندێ جار ئەم هەژان و هەڵچوونە بەجۆرێك بووە کە ماوەی نارامبوونەوە و مۆنتاج و پێداچوونەوەی شیعرەکانی لێ بەربەست کردووە. بۆ نموونە لە شیعری واگۆن شەودا شاعیر یەکێك لە هەرە سیفاتە گرنگەکانی شیعری نوێی لە دەست داوە ئەویش یەکێتی بابەتە- واتا (وحدة الموضوع) ئەم شیعرە وا ڕێکەوتووە لە ڕۆژنامەکەدا بەدروستبوونی بەرانبەر یەك بلاوبۆتەوە، کاتێ تەماشای ستوونی یەکەم دەکەین و دەیخوێنینەوە هیچ شتێك پاڵمان پێوە نانێت کە وەها بزانین هەست بکەین شیعرەکە لە ستوونی دووەمدا تەواو دەبێت بەڵکو بۆ خۆی شیعرێکە و ناونیشانی خۆی بۆ دابنێین. تەنانەت جیهانی هەردوو ستوونە شیعرییەکە جیاوازن و بۆ خۆیان سەربەخۆن، لە بەشی یەکەمدا یاخود بڵێین لە سەرەتا یاخود ناوەندی شیعرەکە پرسیارێك سەرسامییەك شتێك نییە کە لە دوایی شیعرەکەدا وەلام درابێتەوە بەمەش تەواوی شیعرەکە وەك ئەندامەکانی لەشی مرۆڤ پێکەوە بەسترابن یەك خوێن بەهەموو دەمارەکاندا بگەڕێت، بالێرەدا تەماشای هەردوو پارچە شیعرەکە بکەین:

دڵێکی شکاو هارەی دێ
ئەو منالێکی چەتوونە
بەکۆلاندا ڕەت دەبێ
چاوەکانی
دوو دۆزەخی پان و بەرین و بێ بنە
بایەکی سارد
دڵم پەرە پەرە ئەکا
پووشی پەنجەکانم ئەبا

ئەمە ستوونی یەکەم، ئینجا با تەماشای ستوونی دووەم بکەین و بەراوردی بکەین لەگەڵ یەکەمدا بزانین هیچ پەیوەندییەکیان لە نێواندا هەیە؟

با ئیتر باران نەوەستێ
باران لە دڵی کەس نادا
ئیتر چۆن خۆشەویستی سەوز نەبێ؟!

لەم شیعرەدا کە ئێمە بەدوو بەشی جیاوازمان دانا، لە بەشی یەکەمدا دڵی شکاوی شاعیر دەچێتە وێنەی منداڵێکەوە ڕەنگی قژی زەرد یا ڕەشە چونکە شاعیر وتوویە قژی ڕەنگی حەزی منە لە وێنەکانی دواییدا دیارە کە حەز و بەختی ئەم زەرد و ژاکاو یاخود ڕەشە چاوەکانی دۆزەخن و دەستەکانی پڕ لە خوڵەمێش، ئەمە وەك تابلۆیەکی سریالی نیشان دەدات. حەز و ئارەزووەکانی شاعیر گۆرانی مەرگ بۆ خۆی دەڵێتەوە. جگە لەوەی کە ڕێگەی –مستحیل لە بەیەکگەیشتنی خۆی و خۆشەویستەکەی ڕەچاو دەکات و دەست گەیشتنە ئەو وەك دەست گەیشتنە هەوری لێ دێ کە دیارە ئەمەش نەگونجاوە و ناشێ ڕووبدات، لە بەشی یەکەمدا شاعیر ڕاستگۆیانە هەست و سۆز و ئازارەکانی دەروونی خۆی نیشان داوە هەرچەندە کە بریتییە لە چەند وێنەیەکی تاریك و ڕووخان و بێ هیوایی و مستحیل لە بەردەمی هەنگاوەکاندا دادەنێت منداڵێك دەبێتە دەمامك (قناع) mask شاعیر لە پشت ئەو تابلۆ سریالی–یەوە هەڵسوکەوت لەگەڵ ژیاندا دەکات. بەلام لە بەشی دووەمدا باران دەبێتە ڕەمزێکی بەهێزی شیعرەکە، شاعیر زۆر بەشارەزایی و وریاییەوە مامەڵەی لەگەڵ ڕەمزی باراندا کردووە جێگەی موناسیبی خۆی بۆ دۆزیوەتەوە و دەلالەتە ڕەمزییەکەی باران کە ڕەمزی خێرو پاکژکردنەوەی شتەکانە خۆی پێکاوە جگە لەوەی شاعیر دەیەوێ ئەم حاڵەتە بەردەوام بێت باران هەر بباریٚ هیچ شتێك نەمێنێ بەپیسی و خراپی هەموو شتێك پاك بێتەوە شاعیر دەلالەتە ڕەمزییەکەی بەهێزتر بەکاردەهێنێ کاتێك دوای ئەوە.

با ئیتر باران نەوەستێ
باران لە دڵی کەس نادا
ئیتر چۆن خۆشەویستی سەوز نەبێ؟!
یاخود نەمرێ؟!
ئەویش واگۆنێکی تەڕە
تیشکێکی ڕەنگ مردووی تیایە

پڕە لە عیشقی ڕەنگاو ڕەنگ
مەلێکیشی دەنگی نایە

بەڵام نازانم بۆ شاعیر مۆنتاجی شیعرەکەی نەکردووە دەستەواژەی (یاخود نەمریٚ) بەنەشازی لە بن ئەو واتە جوانەی سەرەودا قوت بووەتەوە. ئەو دەیەویٚ خۆشەویستی سەوز بێت، ئیتر چۆن دەیەویٚ بمریٚ، کە دەڵێت- چۆن ئەبیٚ یاخود نەمریٚ.

دوایش لە غەفڵەتا تووشی هەمان دژواری بۆتەوە کە دەڵێت:

«تیشکێکی ڕەنگ مردووی تیایە
پڕە لە عیشقی ڕەنگاوڕەنگ

کە تیشك ڕەنگ مردوو بێت چۆن عیشقی ڕەنگاوڕەنگی تیا دەبێت؟

دیسانەوە لە شیعری گیانێکی تەزیو-دا کەوتۆتەوە هەمان غەفڵەت و تووشی دژوارییەکی زەق بووەتەوە. کاتێك لە سەرەتای پارچە شیعرەکەدا دەڵێت:- «ئەمشەو لام بە مەڕۆڕەوە، کەچی هێندە نابات دوای ئەو نووسینەوەیە من چاوەڕێتم تاکو بێی. ئینجا کە ئەو شەوە لای شاعیری بێت حەز دەکات نەڕوا و بەجێی نەهێڵیٚ چۆن دەبیٚ- چاوەڕێی بکات هەتا بێت بۆ لای؟! تەنانەت شاعیر جەخت لەسەر ئەو ژوانەش دەکات و تکا لە خۆشەویستەکەی دەکات و دەڵێت- بەم دەرەنگە مەڕۆڕەوە ئینجا بەمەدا دیارە کە نەك ئەو شەوە لای بووە بەڵکە ئەمەندە تامەزرۆی یەکتر بوون تا دەرەنگیش ماونەتەوە. لەلایەکی کەوە وەك پێشتر ئامازەمان بۆ کرد شاعیر خاسێتێکی باش و گەش و زیندووی داوە بە بەشێکی زۆری شیعرەکانی ئەویش خاسیەتی بەردەوامییە- (الاستمرارية) بەردەوامی لە حاڵەتە باش و ئیجابییەکاندا کە مایەی دڵخۆشییە و بەپێچەوانەی گەلیٚ شاعیرەوە کە بەداخەوە گۆشەنیگای وڕە بەردان و ڕۆشنبیرییەوە بەردەوامی ئیجابی و بەرەو ڕووناکی و باش چوون لای ئەم شاعیرە.

(با ئەم عیشقە لەسەر ئەو شۆستەیە نەنویٚ
ڕێبوارەکان دایناپۆشن
سەرمای ئەبیٚ)

شاعیر لێرەوە بەردەوامی ئەداتە حاڵەتە ئیجابییەکەو هەر تەنها ئێستای مەبەست نییە بەڵکە دەبێتە خەمخۆری هەنگاوی دواڕۆژ و بەچەند وێنە شیعریی جوان ئەو داهاتووە گەشەی دیاریی دەکات.

(ئەگەر ئەمجارە مانگ هەڵهات
لە ژێر تاڤگەیا خۆت بشۆ
بە دڵۆپەکانیا هەڵزنێی
گۆرانیت چریکەی تیشکی بێ و
بەجێی نەمێڵێ ڕەنگ و بۆی)

شاعیر لە کۆتایی شیعری- گیانێکی تەزیودا مامەڵەیەکی زیرەك لەگەڵ تابلۆیەکدا دەکات زۆربەمان ئەو تابلۆیەمان بەدیواری مالان و دوکان و پێشانگاکانەوە دیوە، دێت حاڵەتی بەردەوامی بزواندن و جووڵە (حركة)- ئەخاتە ناو تابلۆ بێ جووڵەکەوە و ئەوە دیاری دەکات کە بێ جووڵەیە بەلام جووڵە و بزواندن و بەردەوامییەکە دەبەخشێتە ئەو چەند دڵۆپە فرمێسکە بەچاو و ڕوومەتی منداڵەکەوە قەتیس ماون لە هەمان کاتیشدا ئەم حاڵەتی بزواندن و ژیان و بەردەوامییە دەبەستێتەوە بە عیشقێکەوە کە هەموو وجوودی بزوتن و ژیان و گەشەسەندنە:

(تابلۆیەك وا بەدیواری بەر دەممەوە
منداڵێکە فرمێسکی گڕ ئەکاتەوە
ئەڵێی عیشقی من و تۆیە
بێ جووڵەیە و
کەچی خۆشیش ناکاتەوە)

سەلاح محەمەدی شاعیر لە بەردەوامی گەشەسەندن و گیان کردن بەبەر تابلۆ و دیمەن و شتەکاندا جوانی دەبینێ، ئەمەش لە خۆیدا یەکێکە لە ستوونە بنەڕەتییەکانی شیعر، هێنانی دیمەنی جوان و مامەڵەکردنی شاعیر لە تەکیا و تەجسیدکردنی ئەو خەیاڵەی لە بیروهۆشی شاعیردا خۆڵقاوە ڕەنگێکی تایبەتی شاعیرێتی ڕەسەن لای شاعیر دروست دەکات، بزانە چۆن ئەم تابلۆیەی سروشتی گواستۆتەوە ناو تابلۆی شیعرەکەی چەندە شاعیرانە مامەڵەی لەگەڵدا کردووە

ئەوەتانێ
لە خەیاڵما
کەروێشکەی ئەو گیایە ئەڵێی
ئەو ئێوارە شەرمنەتە

لەژێر هەستما ئەبزوێ
درەنگانێ کە ماندوو بووم
بۆچی هێوری پەخش ئەکا و
هێدی هێدی لێی ئەخەوێ)

لێرەدا دەپرسین ئایا جوانی چییە؟ لە کوێوە پەیدا دەبێ؟ شت هەیە خۆی جوان بێ یا لە چاوی ئێمەوە هەر کەس بەلای خۆیەوە جوانی دەخولقێ هەریەك رەنگێ، دیمەنی شتێ لای جوانە رەنگە لای یەکێکی کە جوان نەبێ و ئەو بەهایەی نەبێ، بەلام هەنگاوێکی زۆر شاعیرانە و سەرکەوتووە کە شاعیرێکی وەکو سەلاح محەمەد- لە شیعرێکیدا جیهانێك ببەخشێنێ کە هەموو شت تیایدا نەك جوانی بێت بەڵکو جوانییەکانیش خاوێن بن، لەم بارەیەوە- (ئەلفریدی موسیە) لە وەلامێکدا کە بۆ (بوالوی) نووسیوە دەڵێت (هیچ هەقیقەتێك نییە جگە لە جوانی، هیچ جوانییەکیش نییە بەبێ هەقیقەت)(٤) لە رۆشنایی ئەم واتایەوە دەڵێین ئایا، ئەو جوانییانەی لەم شیعرەی -سەلاح-دا خولقاوە هەقیقەتە، یاخود بڵێین هەقیقەتی شتەکان و مەسەلە ئاڵۆزەکانە یاخود ئایا توانیویە بەرجەستەی هەست و سۆز و عاتیفە هەژاو و هەڵچووەکەی دەروونی بکات و وێنەکان و هەقیقەتی شتەکان شاعیرانە ئاوێنە بکات و زۆر سیحرییانە لە تێکرای رەنگەکان رەنگێکی تایبەتی و سەرنجراکێش دروست بکات، لە وەلامدا دەڵێم، بەڵێ توانیویە، بەڵگەش بۆ راستی ئەم رایە تەنها شیعرەکە خۆیەتی کە دەڵێت:

«تۆ ئەڵێی شیعری گۆرانی
لە بن ئەستێرەکانا دانیشتووی
لەگەڵ مانگدا لە جێ ژوانی
تۆ فریشتەی
تۆ نهێنی خۆشەویستی ئەو بەهەشتەی
هێشتا چۆڵە
هەتا ئێستاش چاوەڕێی
وەراندنی هەورەکانە بۆ ئەم خۆڵە»

بەشی سێیەم

سەلاح محەمەدی شاعیر زۆرجار بە شاعیری وێنە ناودەبرێت، ئەمەش لە خۆیەوە نەوتراوە و ئەنجامی ئەو بایەخدانەی شاعیرە بەوێنەی شیعریی. لە ڕاستیدا شیعرێکی نییە چەندین وێنەی شیعری جۆربەجۆری بەکارهێنابێ هەر خۆی لە چاوپێکەوتنێکی ڕۆژنامەگەریدا لەم بارەیەوە وتوویە:

(حەز ئەکەم ئەو شیعرەی ئەینووسم لە کاتی خوێندنەوەیدا خوێنەر هەست بە جوولەی وشەکان و مۆسیقای شیعرەکە بکات و لای خۆی وێنەیەك دروست بکات لە نێوانی خۆی و شیعرەکەدا هەروەها ئەو وێنە شیعرییانە دابین دەکەم وێنەی دیارن و لە ئاڵۆزی و داپچڕان و دابڕان دوورن) شاعیر لە ساتەکانی هەڵچوونی دەروونیدا وێنە (غیر مرئي) و نهێنییەکانی خەیاڵی دەهێنێ و بەشێوەیەکی مەحسوس و مەرئی دابینیان دەکات بەشێوەیەکی هونەری بەرجەستەیان دەکات. چونکە بەتەنها وێنەی شیعری لێرەدا مەرج و گرنگ نییە بەڵکو گرنگتر ئەوەیە کە ئایا چۆن و لە کوێدا شاعیر لە شوێنی موناسبی خۆیاندا دایان دەنێ و تەبایی لە نێوانیاندا دەدۆزێتەوە شاعیر بەچاوی هەست شتەکان دەبینێ، شاعیر گیان دەبەخشێتە ئەو ڕواڵەت و شتانەی بێ گیانن و لە دوو شتی جیاواز و سیفاتی تایبەتی جیاوازییەك شت دروست دەکات، یاخود بڵێین، ئیدیۆمەکان خۆیان مەبەستێك ببەخشن بەڵام لای شاعیر ڕەنگ و سیفاتی جیاوازتر وەردەگرن و ئەرك و کاری ئاساییان نائاسایی و لە قەوارەی سروشتی خۆیان دەردەچن لێرەدا ئەم چەند نموونەیە دەنووسین:

سەیری ئەو ئاوازە شیرینە
بۆ ئەوەندە قژی خاوە
چاوەکانی داگیرساون
سووراوی ڕووی
پەنجەکانی خەرەتاوە
دەخیلتم کچە بەفرەکەی میوانم
بەم درەنگە مەڕۆرەوە
هێور داباریٚ سە ڕۆحم

ئەو چرایە داگیرسێنە
ئەم پێدەنگیەش بدڕێنە
ئەوا نم نم سۆز دەڕژێتە
کلاوڕۆژنەی تەنیاییم
ئەکەی ببیتە بەربەست و
یان ئەوەستێ بۆ ساتێکیش ماڵئاواییم!
دڵێکی شکاو هاڕەی دێ
ئەوە مناڵێکی چەتوونە

لە بارەی وێنەی شیعری و گۆڕین و یاری پێکردنی وشە و ئیدیۆمەکانەوە شاعیر گەلێ واتای دروست کردووە کە مانا ئادەن و گونجاویش نییە! بەڵام ئایا شاعیر بۆچی ئەمەی کردووە چۆن لای ئەو گونجاوە:

بۆ نموونە:

«خۆت ئەخش کە بەسەر هەستی. بووکە شووشەی پێکەنین. شەوێکی ئیجگار داڕزاو، دەبێتە پاڵتۆیەکی کۆن باراناویش لەبەری ئەکا. ڕووبارەکان دەنێتە سەر ئەرەی شانی گۆشتی شەوگار کون کون دەکا. بە دڵۆپەکانیا هەڵزنیی، ئەو بارانە توند دەکا شان و قۆڵم ئەوەرێنێ، تۆ خەمێکی بە لەرزەتی، خەمی تەنیاییمە نم نم لەسەر لێوانت باریوە، وا تێکەڵی یەکتربووین چاوەکانمان بووەتە هێشوو، ئەچێتە کاسەی سەرمەوە، ئەو چەمانە گڕ تێبەرە گەر هێمنی سەربڕیو، پەنجەکانی خۆرەتاوە» ئیتر بەم شێوەیە گەلێ لەو واتایانە دێنێ و هەم دەیانکاتە وێنە هەم سیفاتی بزواندن و ئەنجامدانیان پێ دەبەخشێت. لە بارەی وێنەی شیعرییەوە دۆکتۆر (مجید عبدالحمید ناجي) لە لێکۆڵینەوە زانستییە بەرفراوانەکەیدا وێنە دەکات بە دوو بەشەوە (وێنەی ڕاستەوخۆ، وێنەی ناڕاستەوخۆ، (المباشر و غیر المباشر)، وە لە بارەی ئەو دوو جۆر وێنەیەوە دەڵێت: «ئەگەر بێت وێنەی ڕاستەوخۆ بەوێنەی فۆتۆگرافی دابنێین ئەوا وێنە یاخود وێنەگرتن یا وێنەکردنی ناڕاستەوخۆ وەها ببینین کە تابلۆیەك بێت هونەرمەندێکی داهێنەر دای هێنابێ ئەو تابلۆیە هەموو شتە هەست پێکراوەکانی دەوروبەر وەك خۆی چۆنە وەها نایگوێزێتەوە بۆ لای خۆی بەڵکو هونەرمەند لێی زیاد دەکات و دیسانەوە خۆی پێکی دەهێنێتەوە بەو شێوەیەی لەگەڵ هەست و هۆش و بەهرەکەیدا بگونجێ و تێکەڵ بێت. بەم جۆرە تابلۆکە دەبێتە ئاوێنەیەك لە واقیعی شتەکانی

دەورووبەر و واقیعی هونەرمەندە کە خۆی) دواجار کە تەماشای ئەک ئەم چەند پارچە شیعرە بەڵکو ئەگەر گەشتێك بەشیعرەکانی شاعیردا بکەین دەبینین بەشێوەیەکی فراوان لەگەڵ وێنەی شیعریدا خەریکە مامەڵەیان لە تەکدا دەکات وێنە زەهنی و خەیاڵییەکان بەرجەستە دەکات و لە حاڵەتی –غیر مرئي و غیر محسوس–ەوە واتا نەبینراو و هەست پێ نەکراوەوە دەیانکاتە بینراو هەست پێکراو ئەمە جگە لەوەی کە دەبێ بزانین وێنە شیعرییەکانی شاعیر بوونەتەوە هۆی نزیکبوونەوەی زیاتری شیعرەکان لە هەست و هۆشی خوێنەر و زیاتر چەسپاندنیان لە مێشك و دەروونتدا شاعیر ئەگەر جوانترین وێنەی سروشت وەك خۆی بگوێزێتەوە ناو تابلۆکەی ئەوا ناتوانین بڵێین کارێکی هونەری کردووە بەڵکو کارە هونەرییەکە ئایا چۆن ڕوحی هونەری (سەلیقە و زەوقی هونەری خۆی تێکەڵ بەوێنە سروشتییەکە دەکات و چۆن ڕۆحی لەگەڵیا تێکەڵ دەبێ و دوایی کام وێنەی هونەریمان بۆ ئامادە دەکات؟!

لە کۆتایی ئەو لێکۆڵینەوەیەدا دەبێ شاعیر و خوێنەر لەو واتا و تەعبیرانە ئاگادار بکەینەوە کە هەندێکیان شیعریی نین یاخود هەندێکیان لە کۆپلە شیعرییەکان بچڕاون یاخود لەنگ دێتە گوێ و کێش و ئاواز و هارمۆنییەتیان زیندوو نییە بۆ نموونە دەڵێت:

–نەجێگایەکم لەلای خۆی بۆ دائەنێت.

ئەو ڕووبارە
جێی کانییەکی کەی ئابێ
ئەگەر ئەمشەو حەزی دەروێش
لە دەرگای ماڵی شێخ ئەداو
ملی بۆ مەیلی ئەدابی»
«لە ماڵی عیشقی گڵی سارد و سڕما
تا وەنەوزێکی تیا نییە»
گۆرانییەکی سۆز ئامێزی بۆ بڵێ؟

(گوێم لە جیرەی درەختێکە) کە جیرە بۆ دەرگا یا شتێکی کە دەبێ و بۆ دەنگی درەخت دەوترێ گوێم لە ئاڵەی درەختێکە «با هەست بەپەنجەیەکان نەکەین، سەریشمان ئەمشەو سەی بێ»

(ئەمە و خەیاڵی بەرزەفڕ

(نازیزەکەی هەڵواسیوی)

(ئەمنا ئەکەویە سەر زەوی

ئەزوولەکان ئەتخەنە ناو سنگیانەوە)

شاعیر ئەگەر زیاتر خۆی ماندوو بکات و خۆی زیاتر لە جەنجاڵیی خوێندنەوەیەکی بەردەوامی قووڵدا ببینێ و بەگەرمی بتوانێت ئاوڕێك لە ئەدەبی میللی یا ئەدەبی فۆلکلۆریمان بداتەوە و هەوڵ بدات کە گەلێ هەقیقەتی مێژوویی و داستان و ئەفسانەی نەتەوەییمان بەکاربهێنێ و وێنە و پەیکەری شیعری بە سەلیقە شیعرییەکەی خۆی لێ دروست بکات ئەوا بێ گومانم کە دەچێتە ریزی پێشەوەی شاعیرەکانی سەردەمەکەی خۆی و هەمووشمان هیوامان بەو دواڕۆژەوە هەیە و شیعریش لەم ڕۆژگارەدا گۆشەگیر نییە و لەسەر زەویدا ئەژی، بۆیە ئەبێ شاهیدێکی ڕاستگۆی کارەساتەکانی ڕۆژگارەکەی خۆی بێت و ئەوەندەی لەباریا بێت ئاوێتەی ژیان بێت و ڕووناکی بەخش بێت.

سەرچاوەکان:

١- نموونەی شیعرەکان لەو سێ شیعرەوە وەرگیراون کە لە ڕۆژنامەی ژمارە-٥٤، ٦٥، ٧٢-ی عێراق-دا بڵاوکراونەتەوە.

٢- فلسفة الادب و الفن-د. كمال عيد، ص٥٥

٣- فەلسفەی جوانی و هونەری لاپەڕە -٩٨-

٤- الرومانتيكية د محمد غنيمي هلال ص١٧

٥- ڕۆژنامەی هاوکاری ژمارە -٨٩١-ی ١٤، ٥، ١٩٨٧ العدد ٨- السنة ١٩٨٤-٦، ٧- صورة الشعرية، د. مجيد عبد الحميد ناجي-مجلة الاقلام العدد-٨- ١٩٨٤-

بەرخودانی هزر و دیمانەی خوێن

لە شەشەمین ساڵرۆژی شەهیدبوونی مووسا ئەنتەردا

شەوی ماتەم:

دەبوا شەوی ماتەم نەبوایە، چونکە فیستیڤاڵی کولتووری ساڵانەی شاری کوردپەروەری دیاربەکر بوو، پاش ئەوەی لەو بۆنە نەتەوەییەدا مووسا ئەنتەر وتاری ئاگرینی خۆی پێشکەش کرد، لە گەڕانەوەیدا لە گەڕەکی (سەیرانی تەپە)ی ئەو شارە کەوتە بەر شاڵاوی دڕندانەی دوژمنانی دێرینی گەلی کورد و بەچوار گوللە شەهیدیان کرد، هەرچەندە ئەو ڕۆژە ڕۆژێکی پڕشنگدار و لە ڕەنگی ئاسایی خۆی گەش و جوانتر بوو، چونکە ڕۆژی ١٩٩٢/٩/٢٠ یادەوەری ساڵگەردی پەیڤی پیرۆزی کوردی بوو، بەڵام بەداخەوە دوژمنان ئەم ڕۆشناییەیان بەشەوی ماتەم گێڕاو مووسا ئەنتەر چووە کاروانی شەهیدانەوە.

ژیان و بەرهەم:

مووسا ئەنتەر ساڵی ١٩١٨ لە دێی (ئیستبلیلی) لە خوارووی تورکیا سەربە (نوسەیبین) لە دایك بووە، دوای تەواوکردنی کۆلێجی یاسا بووە بەپارێزەر و چەند ساڵێ بەم پیشەیەوە خەریك بووە، هەر لە سەرەتاوە بۆیە بیری لە کاری پارێزەری کردەوە چونکە ئەو بڕوانامەیە ڕێگەی پێ دەدات کە ئیمتیازی ڕۆژنامە یاخود گۆڤار وەرگرێت. لە ساڵی ١٩٨٤ ڕۆژنامەی دجلە کابناغی بڵاوکردەوە، ڕۆژنامەکە هێشتا چەند ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچووبوو کە ڕژێمی ڕەگەزپەرستی تورکە کەمالیستەکان قەدەغەیان ڕاگەیاندرو دایانخست، خاوەنەکەشی کە (مووسا ئەنتەر) بوو خرایە بەندیخانەوە. ساڵی ١٩٤٣ لەسەر ئەوەی شیعر و ئاوازێکی کوردی بۆ سروودی قوتابخانەیەکی دیاربەکر پێشکەش کردبوو دەسگیر کراو بگرە لەسەر ئەمە ئەشکەنجەش درا. ساڵی ١٩٥٩ یەکەم شیعری بەزمانی کوردی لە ڕۆژنامەی (وڵاتێ پێشکەفتی) بڵاوکردەوە، دیسانەوە ڕۆژنامەکە داخراو خۆیشی بەندکرایەوە. چونکە بەپێی بڕیاری ژمارە ٣٩٣٢ لە یاسا و دەستووری تورکیادا نووسین و گفتوگۆ کردن بەزمانی کوردی قەدەغەیە و بەتاوان دادەنرێت.

ساڵی ١٩٥٦ شانۆیی (برینا ڕەش)ی نووسی لە شاری ئەستەنبوڵ لەسەر شانۆ نمایش کرا. هەروەها ئەم بەرهەمانەی لە ژیانی خۆیدا بڵاو کردۆتەوە "ژووری مەرگ، بیرەوەریەکانم، فەرهەنگی کوردی- تورکی، ناوی کتێبەکانیشی بەم جۆرەیە: برینا ڕەش، حوجرا مرنی بیر هاتنێت من، قامۆسا کوردی. مووسا ئەنتەر پەیوەندی بەپارتی (H.E.P)ەوە هەبووە. جگە لەوەی کارگێڕی (ئەنستیتۆی کورد) بوو لە ئەستەمبوڵ. هاوڕێ و هاوکاری هەمیشەیی خەمخۆری کورد (ئیسماعیل بێشکچی) بوو، پێکەوە کاریان دەکرد. بەتایبەتی کە مووسا ئەنتەر نووسەرێکی بەردەوامی ڕۆژنامەی (OZGAR YENIULKE) و (DUNDEM) بوو، تیایدا گۆشەیەکی تایبەتی تەنزی سیاسی هەبوو، بەناونیشانی (مزاحیت سیاسی)، خۆی لە بارەی ئەم گۆشەیەوە دەڵێت: «ئەم گۆشەیە وەك کەلوپەل و کەرەسەی قاچاغ و قەدەغە وەهایە زوو دەگیرێت و زوو دەفرۆشرێت هەتا مەبەستی خۆی بگەێنێت». مووسا ئەنتەر گرنگی و مەترسی ئەرکەکانی خۆی دەزانی و لەو بەرەنگاریبوونەوەیەدا شەهیدبوونی خۆی لە بەرچاو گرتبوو، بۆیە هەمیشە دەیگوت (کەلووی شەهید بوون بیە نەسیبی من ژی". هەواڵی شەهیدبوونی ئەم ڕۆژنامەوان و نووسەر و شاعیرە کورد پەروەرە هەر زوو بەکوردستانی تورکیا و جیهاندا بڵاوبووەوە، خۆپیشاندانی فراوان لەم شارانەی تورکیا ڕێکخراو پەنجەی تاوان بەرەو ڕووی ڕژێمی فاشستی تورك کرایەوە، وەك شارەکانی دیاربەکر، باتمان، بەتلیس، قولب، لیجە، نوسەیبین، لە شاری قولب داواکارییەکی گشتی کوژراو داوای دادگایی کردنی تاوانباران کرا.

حسامی لە مووسا ئەنتەر دەدوێ:

مامۆستای دووره وڵات و کورد پەروەر (کەریمی حسامی) لە بارەی مووسا ئەنتەرەوە نووسیویە: مووسا ئەنتەر لە تەمەنی حەوت ساڵییەوە تا ڕۆژی شەهیدبوونی لەگەڵ دەرد و ژان و ئازاری نەتەوەکەی ژیاو ستەم و دڕندەیی ڕەگەزپەرستانی تورکی بەچاوی خۆی دەبینی و بەگۆشت و ئێسقان دەیچێشت. شەهید مووسا ئەنتەر هەر لە کاتی فامکردن و پێ گرتنیدا هەر لەگەڵ سیاسەتی ڕەگەزپەرستانەی حکوومەتی ڕەشی ئەتاتورك بەرەو ڕوو بوو، کە بۆ تواندنەوە و لە بەینبردنی نەتەوەی کورد بەڕێوەی دەبرد، لە سەردەمێکدا قامی دەکردەوە کە زمانی کورد وەك ئێستای قەدەغە دەکرا، شوێنەواری کەلتووری کوردی کوێر دەکرایەوە، هەزاران خاو و خێزانی کوردی بەزۆری لەسەر زێد و نیشتمانی

خۆی هەڵمەکەنراو لە نێو شار و گوندی تورکەکاندا پەخش و بڵاو دەکران.

شەهید مووسا ئەنتەریش لەگەڵ بنەماڵەی خۆی کەوتە بەر ئەم پەلامارە دڕندانەیە و لە کوردستان ئاوارە کرا لە شاری ئەدەنە نیشتەجێ کران. لەو شارە قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی تەواو کردو بۆ خوێندنی باڵا چووە ئەستەمبوڵ و لە زانکۆی حقوق زانستگای ئەستەمبوول لیسانسی حوقی وەرگرت. شەهید مووسا ئەنتەر تا دوا ڕۆژی ژیانی چ وەك نووسەر چ وەك ڕۆژنامەنووس لە بەرامبەر مافی نەتەوەیی و کولتووری ئینسانی گەلی کورد لەگەڵ تورك خەباتی کرد لە بەرامبەر ملهوڕ و چەکمە ڕەقی ڕەگەزپەرستانی تورکدا لە چۆکا نەهات و کۆڵی نەدا(١).

یەشار کەمال لە شەهیدکردنی مووسا ئەنتەردا بەدەنگ دێت:

کاتێك مووسا ئەنتەر لە ١٩٩٢/٩/٢٠ لە دیاربەکر بەچوار گولله تورك شەهید کرا (یەشار کەمال)ی ڕۆماننووس و هاوڕێی کاروانی تێکۆشانی ئەنتەر لە ڕۆژنامەی (جمهوریەت) لە (٢)ی ئوکتوبەری ١٩٩٢دا وتارێکی بەزمانی تورکی بڵاوکردەوە. وتارەکە زۆرە و ماوە نییە لێرەدا هەمووی بڵاوبکەینەوە، ئەمە تەنیا چەند بڕگەیەکە لە وەرگێڕدراوی کوردیی وتارەکەی یەشار کەمال- لە موناسەبەی شەهیدکردنی مووسا ئەنتەردا بەناونیشانی (کوردەکان داوای مافی ئینسانی خۆیان دەکەن).

یەشار کەمال نووسیویە:

" لەوانەیە بڕوایەکی سەیرم هەبێ ئەویش ئەوەیە من قەد بڕوام نەدەکرد کە هیچ ئینسانێك تەنانەت ئەگەر خوێنخۆر و پیاو کوژیش بێت سەدان کەسیشی کوشتبێ بتوانێ کەسانی وەك مووسا ئەنتەر پەلامار بدا و بکوژێ. من کاتێك مووسا ئەنتەرم ناسی کە تەمەنی ٣٢ ساڵ زیاتر نەبوو لەو کاتەوە ئێمە پەیوەندی دۆستایەتیمان هەبووە، ئەو مرۆڤێك بوو هەمیشە بەچاوی خۆشبینی سەیری جیهانی دەکرد، تەنانەت لە ڕۆژەکانی ڕەش و دژواریشدا هەر بەکەیف و پڕ لە هیوا و بڕوا بەتەویوو. بڕوای بەکەلتووری نەتەوەکەی هەبوو، هەروەها لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە کەلتووری میللەتەکەی یارمەتی بەکولتووری جیهانییەوە کردووە و دەیکات، هەر بەتەواوی لەگەڵ ڕەگەزپەرستی بێگانە نەبوو، هەرگیز نەتەوەپەرستی لەگەڵ ڕەگەزپەرستی تێکەڵ نەکرد، تا دوا ڕۆژی تەمەنی هەر سۆسیالیست و دیموکرات مایەوە. کوردەکان گشتیان بە "ئاپۆ مووسا گازیان دەکرد، من لام وایە کە ڕێکەوتنی نێوان تورك و کوردان ئەوەندە دژوار نییە. ئەوەی کە ئەم

مەسەلەیە تووشی تەنگ و چەڵەمە دەکات لە ڕاستیدا بریتییە لە زوڵم و ستەمێك کە هەشتا ساڵە بەردەوامە. کورد ئەدەبیاتی تایبەتی خۆیان هەیە ئەم ئەدەبیاتە لە سەردەمی ڕابردوودا بڵێسەی داوە بەکۆمەڵی مرۆڤایەتی. ئەوان ناو و ناوبانگی جیهانییان هەیە، (ئەحمەدی خانی) شاعیری گەورەی سەدەی چوارەدەی زاینی یەکێ لەو بلیمەتانەیە. پاشان دەبێ شیعرەکانی سەدەی دوانزەی زاینی باس بکەین، مەلای جزیری، فەقێ تەیران لەوانەن، گوڵکۆی ئەو شاعیرانەی باسم کردن ئەنادۆڵی ڕۆژهەلات، واتە کوردستانی تورکیایە. هەروەك گۆڵکۆی پێغەمبەر و پیاوچاکان جێگای زیارەتن و ساڵی سەدان هەزار دەچنە ئەو شوێنانەوە سەدان مەڕ دەکەنە قوربانی. ئەدەبیاتی ئەناسراوی کوردەکان فرە دەوڵەمەندە، داستانبێژی حەماسی لە دنیای ئیمڕۆدا تەنیا لە نێو دوو میللەتدا ماوەتەوە، لە نێو کوردەکان و قیرقیزەکان (قەرقزیا). گۆرانی و شیعری پڕ ئاواز و شێوەی سکالا، مەلۆدی و چیرۆك و ئەفسانە و فۆلکلۆری کوردی ئەگەر لە فۆلکلۆری تورك دەوڵەمەندتر نەبن، لەو کەمتر نین. لە بواری کولتووریدا جیهان وە باخێك دەچێ بەهەزار گوڵەوە، هەر گوڵەی خاوەنی ڕەنگ و شکڵ و بۆنی خۆیەتی، ئەگەر لەم هەزار گوڵە یەکێکیان لە بەین بچێ کولتووری مرۆڤایەتی لە ڕەنگ و لە عەترێك بێ بەش دەبێ. داخوا ئێمە بەڕاستی دەتوانین بەقەدەرایی مووسا ئەنتەر ولاتەکەمان خۆش بووێ؟ من بڕوای تەواوم بە مووسا ئەنتەرەکانی ئەم ولاتە هەیە(٢)

فەرهەنگا کوردی -تورکی (١٩٦٧)

لە مێژووی فەرهەنگ نووسی کوردیدا ئەمە یەکەم فەرهەنگە بەکوردی و تورکی. مووسا ئەنتەر ساڵی -١٩٦٣- لە دانانی ئەم فەرهەنگە بووەتەوە، بەلام نەیتوانیوە چاپی بکات تا ساڵی ١٩٦٧، بەداخەوە ئەم فەرهەنگە بەنرخ و پڕ بەهایە ژمارەیەکی زۆر کەمی لە تورکیا هاتە دەرەوە، لەوێ پاش ماوەیەك قەدەغەکراو کۆکرایەوە. کتێبخانەی کوردی بەتایبەتی لای خۆمان لەم فەرهەنگە گرنگە بێ بەشە. بایەخی ئەم فەرهەنگە تەنها لەوەدا نییە کە (١٠) دە هەزار وشەی تێدایە. بەڵکو لەم خالانەدایە کە ئێمە دەستنیشانی دەکەین:

١- ئەم فەرهەنگە وەك ئینسکلوپیدیایەك وەهایە ناوی سەدان شار و شارۆچکە و دێهات و تیرە و چیا و ڕووباری کوردستانی مەزنی تێدایە.

٢- تەنیا فەرهەنگێکە بەکوردی و تورکی.

٣- چەندین ناوی کوڕ و کچی کوردی تێدایە.

٤- سەدان وشەی کوردی ڕەسەنی دۆزیوەتەوە.

٥- فەرهەنگەکە بەپیتی لاتینی نووسراوە بەکوردی و بەتورکی.

پێشەکی (پێشگووتن)ێکی بۆ نووسیوە لە لاپەڕە شەست هەتا سەد و شەست و سێ دەقی تەواوی فەرهەنگەکەیە پێنج لاپەڕەی کۆتایی بۆ گرامەری کوردی تەرخان کردووە. نووسەر نووسیویە:(٣)

پیتی کوردی بریتین لە ٣٢ لە مانە هەشتیان بێ دەنگن. هەروەها ئەڵێت لەبەرئەوەی دوو دەنگی کوردی (فۆنەتیك)ی بۆ دانەنراوە نەمتوانی دەری ببڕم. هەروەها لەو لاپەڕەیەدا (دیمەن) وێنەیەکی بڵاو کردووەتەوە بریتییە لەو پیتانەی کە کورد لە پێش ئیسلامدا بەکاریان هێناوە لەگەڵ پیتی ئیسلامی - عەرەبیدا هەردووکیان لە ناو یەکداو بەرامبەر یەکتر کردووە، دانەری فەرهەنگ شەهید مووسا ئەنتەر لە (پێشگووتن)دا بەکورتی نووسیویە:

" ئەم فەرهەنگەم لە ساڵی ١٩٦٣دا لە ئەنقەرە نووسیوەتەوە. لە ڕاستکردنەوەی وشەکاندا هاوەڵێکی خەڵکی هەولێر (جەمال عەلەمدار) یارمەتی دام بۆیە سوپاسکردنی بەقەرزی سەرشانم دەزانم. هەرچەندە لە کاتی نووسینەوەی ئەم فەرهەنگەدا تووشی دەردەسەری هاتووم، بەڵام کۆڵم نەدا هەتا توانیم بیهێنمە بەرهەم. فەرهەنگ نووسینەوە هەروا ئاسان نییە، جاری وا هەیە فەرهەنگێك دە پازدە جار بەدەستکارییەوە چاپ دەکرێتەوە، ئەوسا تەواو پوخت دەبێت و قاڵبی خۆی دەگرێتەوە، من ئێستا وا ئەم ئەرکەم خستە سەرشان ئەگەر نەمردم ئەوا بەپوختکراوی چاپی دەکەمەوە، یان پاش من کەسێکی تر دەبێت بتوانێت ئەم ئەرکە بگرێتە ئەستۆ"(٤) "فەرهەنگا کوردی-کوردی" لە ئەستەموڵ لە چاپخانەی ینی مطبعە بەقەوارەی ١٦٨ لاپەڕە چاپ کراوە لەسەر بەرگی کتێبەکە وێنەی کورد و تورکێك بە بەرگی نیشتمانی خۆیانەوە ڕازاوەتەوە". هەروەها لای خۆمان دکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف لە کتێبی "وشەی زمانی کوردی"دا بەکورتی پێناسەیەکی ئەم کتێبەی کردووە بەداخەوە دەستی ڕەشی تیرۆر ئەم نووسەر و کورد پەروەرەی شەهید کردو نەیانهێشت ئەم دوو بەرهەمەی خۆی بەچاپ بگەێنێت.

١- گراماتیکی زمانی کوردی.

٢- فەرهەنگا تورکی-کوردی.

درورد بۆ گیانی خاوێن و نەمری مووسا ئەنتەری ئەدیب و فەرهەنگنووس و ڕۆژنامەوانی دڵسۆز بەخاك و نەتەوە.

سەرچاوە و پەراوێز:

١- گۆڤاری (وان) سوید، ستوکهۆڵم، ژمارە (٧) ساڵی ١٩٩٤، ل٥، یادێك لە مووسا ئەنتەر کەریمی حسامی.
٢- هەمان سەرچاوە -لاپەڕە (٦) ناونیشانی کوردەکان داوای مافی ئینسانی خۆیان دەکەن، بەشار کەمال، ڕۆژنامەی -جمهوریەت- ٢ی ئوکتۆبەری ١٩٩٢.
٣-مامۆستای خوالێخۆشبوو -مستەفا نەریمان- ئەم برگانەی لە تورکییەوە کردبوو بەکوردی. ئێمە لێرەدا سوودمان لێ وەرگرت.
٤- سەرچاوەی پێشوو (پێشگوتن) پێشەکی نووسەر.

تێبینی:

لێرەدا بەپێویستی دەزانم ئەم ڕاستییە وە بیر بێنمەوە. لە "ساڵی ١٩٩٢ لە مانگی شوبات هەتا شەهیدکردنی مووسا ئەنتەر (٩) نۆ کاری تیرۆرکردن ڕووی دا، ڕۆژنامەی نیویۆرك تایمز لە ١١ی ئوکتۆبەری ١٩٩٢دا نووسیبووی- سەرۆکی ڕۆژنامەنووسانی تورك (ئوکتا تاشتی) ئەڵێت: «ئێستا دوای نۆ کاری تیرۆری ڕۆشنبیر و هونەرمەندی کورد ئەو ئاشکرایە کە دەوڵەتی تورك و دەزگا سەرکوتکەرەکانی ڕاستەوخۆ دەستیان لەم کارانەدا هەبووە».

حەسەنی قزڵجی

لە تەنزی کۆمەڵایەتییەوە بۆ خوێندنەوەی دەقەکان و وەرگێڕان

ئەمساڵ، لە یادی کۆچی دوایی ئەم نووسەرە مەزنەدا کەوتینە خۆمان و لە بارەیەوە دەستمان دایە قەڵەم کە دەکاتە (٢٩/٩/ ١٩٩٨)، بۆ ئەوەی هەرچی دەتوانین لە یادەوەری ئەودا تۆماری بکەین، بەڵام دەبوا ئەم نەریتە بگۆڕین و لە یادەوەری ساڵڕۆژی لەدایکبوونیدا کە دەکاتە ١٥/٩/ ١٩١٤ وە بیرمان بهاتایەوە، بەهەرحاڵ حەسەنی قزڵجی لە ڕابەرانی تەنزی کۆمەڵایەتییە لە کورتە چیرۆکی کوردیدا، کۆمەڵە چیرۆکی (پێکەنینی گەدا) گەواهی ڕاست و دروستی ئەم ڕایەی ئێمەیە. لە مێژووی خوێندنەوە و توێژینەوەی ئەدەبیاتی کوردی نوێدا چەند خاڵێکی گەش بۆ ئەم نووسەرە تۆمار دەکرێت، وێڕای ئەوەی باسمان کرد لە بواری لێکدانەوە و ڕەخنەی تێکستە کوردییەکاندا خاوەن قەڵەمێکی بەبڕشت و سەرکەوتوو بوو. لەو ئێندێکسە گچکەیەی ئێمە دروستی دەکەین بەڕاشکاوی ئەمە دیارە. حەسەنی قزڵجی نزیك شاری بۆکان لە دایك بووە، خوێندنی یەکەمجاری لای مامۆستا (مەلا ئەحمەدی فەوزی) بووە، لەم بارەیەوە خاتوو (جۆیس بلسو) پرۆفیسۆری زمانی کوردی لە زانستگای پاریس، نووسیویە: (لە ناو شاگردەکانی مامۆستا فەوزیدا حەسەنی قزڵجی لە هەمووان وریاتر و زیرەکتر بوو، بۆیە مامۆستا فەوزی زۆری خۆش دەویست و زۆر لەگەڵیدا خەریك دەبوو). دوای ئەمە لای مەلا ئەحمەدی تورجانی مامی لەسەر خوێندن بەردەوام بوو، لێرەدا بەکورتی قۆناغەکانی ژیان و خەباتی سیاسی و ئەدەبی ئەم نووسەرە دیاری دەکەین.

١- ڕۆژگاری تێکۆشان و دروستکردنی کۆمەڵەیەکی نهێنی لە مەڵبەندی موکریاندا کە سیاسی و ڕووناکبیری بوو بۆ ژیانەوە و بەخۆدا هاتنەوەی زمان و مێژوو ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی. دیارە ئەمە پێش (ژ.ك ١٩٤٢) کە بریتی بوون لەم کەسانە (مەلا ئەحمەدی فەوزی، قازی محەمەد، شێخ ئەحمەدی سیریلاوا، مەلا محەمەد، حەسەنی قزڵجی). کارێکی گرنگی دیکەش لای ئەمان ئەوەبوو کە ئەو گۆڤار و ڕۆژنامەی لە کوردستان عێراق و شام دەردەچوون وەدەستیان دەهێناو لە مەڵبەندی خۆیان بەخشیان دەکرد و خەڵکیان لێ هۆشیار دەکردەوە.

٢- پلەی دووەمی کاری خەبات و ژیانی قزڵجی لە دامەزراندنی کۆمەڵەی (ژ.ک)ەوە دەست پێ دەکات، کە چالاکی ئەو لە بەرچاوان بوو.

٣- کاری ئەو لە ڕۆژگاری کۆماری میللی کوردستاندا لە مەهاباد کە هەم هەڵسووڕانێکی سیاسی بوو هەم نووسەرێکی (ڕۆژنامەی کوردستان) و گۆڤاری (هەلاڵە) بوو.

٤- لە دوای لە نێوچوونی کۆمار ئەویش وەك زۆریەی سیاسەتمەداران و ڕۆشنبیران پەڕوازە و ئاوارەی گەرمێن بوو، کە لە کوردستانی عێراق لە سیتەك شێخ لەتیفی شێخ مەحمودی ئەمر بوو بەخەمخۆر و دالدەی دان و ئەوانی حەواندەوە، هەر لەو سەروبەندەدا ئەو گرووپە کەوتنە خۆ ساڵی ١٩٤٨ (١٣٢٧ی هەتاوی) گۆڤاری (ڕێگا) یان چاپ کردو گەیاندیانە مەڵبەندی موکریان و بڵاویان کردەوە، کە بریتی بوون لە (شەهید عەبدولڕەحمان زەبیحی، غەنی بلوریان، محەمەدی شاپەسەندی، حەسەنی قزڵجی).

٥- لە سەردەمی ڕژێمی پاشایەتیدا عێراق لە پەنجاکاندا، بۆ خۆ حەشاردان ناچار بوو لە ناوچەی (بازیان) دەست بکات بەجووتیاری و کاری کشتوکاڵ، دوای چەند ساڵێك گەیشتە بەغداد، لەوێ هێنەدە نەماوە کە دەستگیر کراو لە تەك عەبدولڕەحمانی زەبیحیدا درانەوە بە ڕژێمی پاشایەتی ئێران و خزانە زیندانەوە، بەهەر هۆیەك بێت خۆی دەرباز دەکات دێتەوە کوردستانی عێراق و لە دوای شۆڕشی تەموزی (١٩٥٨) لە بەغدا دەمێنێتەوە هەتا ساڵی (١٩٦١) کە ڕاستی ڕژێمی عەبدولکەریم قاسم خۆی وە دەرخست و بەرەو دیکتاتۆریەت چوو، ناچار هەلات و هەڵێکی بۆ ڕێکەوت خۆی گەیاندە (سۆفیا)ی پایتەختی بولگارستان و، لە بەشی فارسی ڕادیۆی سۆفیا بووە کارمەند و پەیوەندی گرت لە تەك حیزبی تودەی ئێران.

٦- لە ڕووخانی ڕژێمی شا کەڵکی وەرگرت و گەڕایەوە زێدی ڕۆژنامەی (دەنگی مەردوم)ی چاپ و بڵاوکردەوە، هەتا ڕۆژی شەهیدبوونی لە ١٩٨٤/٩/٢٩.

بەرهەمە ئەدەبییەکانی قزڵجی

کارە ئەدەبییەکانی حەسەنی قزڵجی دەکرێن بە سێ بەشەوە:

١- تەنزی کۆمەلایەتی لە کورتە چیرۆکدا.

٢- خوێندنەوەی تێکستە کوردییەکان و سەرنجدانی ڕەخنەیی.

٣- وەرگێڕانەکانی لە زمانی (بولگاری) و فارسی و عەرەبییەوە بۆ زمانی کوردی. بەتایبەتی ئەو سالانەی کە لە وڵاتی بولگارستان بوو، لە (سۆفیا) ئەژیا و بولگارییەکی باش بەئاخافتن و نووسین فێر بوویوو. کاتێ گەڕایەوە بۆ عێراق گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکان هەتا ساڵی (١٩٨٤) لە بەرهەمە زیندووەکان و وەرگێڕاوەکانی قزڵجی بەهرەمەند بوون و بێ بەش نەبوون.

کۆکردنەوەی بەرهەمە پەرت و پەرەوازەکانی ئەم نووسەرە مەزنە بۆ دەربازکردنیان لە دەست لە ناوچوون و نەمری پێ بەخشینیان کاری هەموو دڵسۆزانە، من لای خۆمەوە لە ئەرشیفی تایبەتیمدا ئەم بەرهەمانەیم پاراستووە و نیازمەندم لە دەرفەتێکی نزیکدا چاپیان بکەم و خوێنەری کورد لێیان بێ بەش نەبێت.

دارستانی ئەو بنارە

١- گیروگرفتی تاقیکردنەوە:

لە تاقیکردنەوەی شیعری کلاسیدا شاعیری کلاسی خۆی و تاقیکردنەوەیەك بووە، گۆڕان و داهاتنێکی ئەوتۆ لە تاقیکردنەوەکەیدا لە قۆناغێکەوە بۆ ئەوی تر ڕووی نەداوە کە هێڵێکی بەیانیی لە ناوەندیاندا دابنرێت. خۆ ئەگەر سەبارەت بە ناوەڕۆك و قووڵبوونەوە و خەستبوونەوەیەکی لە لایەکی -غەزەل و بابەتەکانی کۆمەڵایەتی و سۆفینزمیدا- بەسەردا هاتبێ و لە ڕەوتی شیعرەکانیدا -لە دیوانەکەیدا- بسەلمێنێ ئەوا سەبارەت بەفۆرم و داڕشتن و تەکنیکیان لە سەریەك بنچینەو یاسا ڕۆیشتووە. ئەوە ئەبێت کە ڕێکەوت وەهابوایە یاخود شاعیر بەئارەزووی خۆی ویستبێتی لە -بەحرێکی عەرووز-ەوە چووبێتە سەر -بەحرێکی تری هەمان عەرووز- لای ئەوانەش کێشی خۆماڵی فۆلکلۆریان لە ناوچەی هەورامان بەکارهێنا وەك -بێسارانی-و مەولەوی-و هەندێکی تریش زۆر کێشەکان یەك چەشنن و کێشی فۆلکۆری دە بڕگەیییەکە زاڵە. (خوێنەر نەبێ ئاگاداری ئەوە بێت من لێرەدا کاتێ باسی کلاسی م کردووە ڕۆمانسییەتی بێسارانی و - ڕۆمانسییەتی سۆفێنزمانەی مەولەوی-م لە یاد نەچووە ئەمە نابێتە دژوار).

بەلام کە لەو قۆناغە تێپەڕ بووین تاقیکردنەوە نوێیەکانی شیعری تورکی بەتایبەتی -

ئینگلیزیش هەر لە ڕێی تورکییەوە لە ساڵانی بیستەوە تێکەڵیی تەواویان لەگەڵ شیعری کوردی لەگەڵ شیعری کوردی بەتایبەتی لە ڕووی فۆرمەوە پەیدا کرد ئیتر قۆناغ چووە قۆناغی تاقیکردنەوەوە بۆ نوێکردنەوە و نوێکردنەوەی بەردەوام - گۆران و شێخ نووری کە شیعریان لە بەرچاوانە و ئەم دەست و ئەو دەست ئەڕۆن و دێنەوە لای خوێنەری کورد نموونەی گەش و زیاتری باری ئەم تاقیکردنەوەیەن. ئیتر لەوانە هەتا ئەگاتە دڵدار و بەختیار زێوەر و دیلان و کامەران و (ع. ح. ب)و کاکەی فەلاح و جەمال شارباژێری و شێرکۆ بێ کەس

...هتد. ئەم قۆناغی تاقیکردنەوانەن چ لەلای شاعیر خۆی چ لەلای سەرانسەری مێژووی نوێی ڕەوتی شیعری کوردییەوە بەگشتی.

بۆ نموونە- شێرکۆ بێ کەس- تاقیکردنەوەی خۆی هەیە و قۆناغە شیعرییەکان هەر بەدیوانەکان خۆیان ڕاستی قسەمان دەرئەخەن.

بڕوانە: تریفەی هەڵبەست -کەژاوەی گریان- من تینوێتیم -ئاسک-کازیوە- ئا لێرەدا و ڕۆشنایی ئەم کورتە باسەی سەرەوەمان بۆ قۆناغ ئەگێڕینەوە لای -ئەوزاد ڕەفعەت- و دیوانەکەی.

لە دارستانی ئەو بنارەدا هەر لە شیعرە چوار دێرییەکەیەوە هەتا درێژترین شیعریان یەك تاقیکردنەوەن. ئێمە حیسابی ئەوە ناکەین کە مەرجە یەك دیوان یەك تاقیکردنەوە بێت. دوو بەرگی دیوانێك یەك تاقیکردنەوەی سەربەخۆی تەواو بێت. چونکە دیوانمان هەن لە تاقیکردنەوەیەکی شیعری زیاتریان تێدایە. وەك -بەهەشت و یادگار-ی گۆران -دیوانی دڵدار- زریان-ی ئەنوەر قادر... هتد.

ئەم تاکە تاقیکردنەوەیەی ئەوزاد گیروگرفت ناخاتە ڕێگەی ئەوەی کە ئەتوانرێ لێی بکۆڵرێتەوە و باسی لێوە بکرێ. بەڵام گیروگرفتی قۆناغی شیعری و گۆڕانە هەمیشەییەکانی سەردەم یەك هەڵوێستی شاعیرانەی ئەومان بۆ دروست ئەکەن.

بەهەرحاڵ تەنیا لە تاقیکردنەوەکەی -ئەوزاد-دا لایەنی بەرفراوان و زەمینەی لەبار و پتەو هەیە بۆ ڕاکێشانی قەڵەمی ڕەخنەگر و لێکۆڵەرەوە هەتا کاری تیادا بکات. هەندێ جار تێپەڕینی ساڵ و کارسازی لە پێشکەوتنی شیعردا یەك ناکەون هاوشان ناڕۆن. واتە وەها ڕێ ئەکەوێ کاری چوار پێنج ساڵی شاعیرێك یەك تاقیکردنەوە بێت لە هەموو ڕوویەکەوە. وەها ڕێ ئەکەوێ کاری لە چوار ساڵیش کەمتر دوو تاقیکردنەوە و دوو

هەنگاوی شاعیر بێت. ئەم حیساباتە پێوانەیەكی تیئۆری ماتماتیكی نین یاسا بن و هەر شاعیرێك خانەی خۆی تێدا گرتبێت. لە -دارستانی ئەو بنارەدا- بەربڕین -نسلویی شیعر وتنی شاعیر- فیكری شاعیر هەر لە -مەرۆ-و مەرگ لە زامی مندا دەڕوێ- و سووتان لەسەر هێلێكی هاوشان سەر بەیەك تاقیكردنەوە لەگەڵ شیعرەكانی - مەرگی كەژ - و - چەمی بێ دار- و -دۆڵی كپ - و نێواران هەور دەسووتێ-دا ئەڕۆن بەردەوام گوزارە لە خواست و مەبەستی شاعیرانەی شاعیر ئەكەن. مەبەست لەمە ئەوە نییە كە پێشكەوتن و داهێنانی نوێ و زیاتر گەش ڕوانینی شاعیر لە تاقیكردنەوەكەدا دەست نەكەون بەڵكو بەپێچەوانەوە جیاوازی زۆر لە نێوان -مەرگ لە زامی مندا دەڕوێ- و -نێواران هەور دەسووتێ-دا هەیە و جێ دەستی كارامەیی -نەوزاد-و هەڵچوونی شاعیرانە و خەستبوونەوەی موعانات و وردبینیی لە كێشە نەتەوەییەكەیدا دێنە پێش چاوی خوێنەر. ڕووداوێكی درامیی نەتەوەكەی كاری تێ ئەكەن و شیعری جوانی پێ ئەڵێن. چەمسەرەكانی بیروبۆچوونی خۆی ون ناكات و داناخزێتە ناڵۆزی و دژوارییەكی وەهاوە كە -چەمی بێ دار-ی تاقیكردنەوە تەمەن كورتەكەی چوار پێنج ساڵی بوەستێنێ و لێڵ و بێ تامی بكات.

٢- وێنەی شیعریی و یەكێتی بابەت:

-نەوزاد ڕەفعەت- یەكێكە لەو شاعیرە لاوانەی لە شیعرەكانیدا وێنەی شیعری و وەرگرتنی دیمەنی ڕۆمانسیانە زۆر بەكار ئەهێنێ. ڕواڵەتەكانی سروشت - باران و بەفر - با و زریان و خوڕەی چەم و لەرەی گەلا و دیمەنی دارستانی بنار چیا و ئاسمان و دەریا و لووتكەی چیا و هەور و تەم تێكڕا تێكەڵ بە جووڵە و بزواندنە جۆربەجۆرەكانی مرۆڤ ئەبن و ئەبنە هێما و ڕێ نیشاندەری ناوەڕۆك و چۆنێتی بیركردنەوەی شاعیر. جووڵە و بزواندنە جۆربەجۆرەكانی مرۆڤیش بریتین لە هەموو ئەو هەست و ئەست و كردەوانەی كە تیایدا ئاشكراو شاراوە دەرئەكەون وەك -فرمێسك و گریان- پێكەنین و خەندە- بیركردنەوە و تێڕامان- یادكردن و كەی نارامی گەشتی شەقامی تەنیایی و سەرنجی تۆخ لە پۆلە باڵدار درەخت و دەریا- بیرەوەری ڕۆژانی ڕابردوو چاوەڕوانی ئەو خۆشی و ناخۆشییانەی داهاتوو لەگەڵ خۆی ئەیان هێنێ. كەواتە هاوكێشەكە بەم جۆرەی لێ هات- ڕواڵەتەكانی سروشت، جووڵەی مرۆڤ- ئەبێتە شیعری نەوزاد.

هەندێ ڕەخنەگر لەو بڕوایەدان كە وێنە سروشتییەكان و خەیاڵە ڕۆمانسییەكان

ناتوانن بکرێنە کەرەستەی شیعری کۆمەڵایەتی تەنانەت شیعری سیاسی. هەرچەندە من لەگەڵ ئەم ناو لێنانی شیعرەشدا نیم بەکۆمەڵایەتی یاخود بە سیاسی -شیعر یەک جۆرە-. شیعر ئەو جیهانەیە لە هەموو لاوە خەمی مرۆڤ و خۆشییەکانی -کارەساتە درامییەکانی سروشت و هێمنی و ئاسایشی ئەو ئەبن بەڕووبار و ئەڕژێنە دەریای شیعرەوە. لە -دارستانی ئەو بنارە-دا شیعرێکی تێدا نییە بۆ چێژی تاکە کەسێک وترابێت. وێنە ڕۆمانسییەکان ناچنە بەرەی شیعری ڕۆمانسییەوە بەواتای ڕۆمانسییەت بەڵکو شاعیر سوودێکی تەواوی لەم ڕێبازە وەرگرتووە لە ڕووی خەیاڵ و وێنە و بەکارامەیی توانیوێتی بیگونجێنێ لەگەڵ بیرکردنەوە و هەستی نەتەوەیی خۆیدا. سەراپا ئەدەبێکی واقیعی بەزمانێکی ڕۆمانسیبانە دروست کردووە. لە وێنەکاندا یەکێتی و گورج و گۆڵی بابەتی کۆکردووەتەوە و کردوونی بە هەوێنی واتا و مەبەستی خۆی. ئەو مەبەستانەی ڕەنگدانەوەی کەسێک یاخود هەموو کەسانێ کۆمەڵێک بن و لەژێر دوو چەوسانەوەدا چاو هەڵبێنێ، تێ بکۆشێ و نەخشەی دواڕۆژ بکێشێ.

(من و تۆ ئەو شەوە فێری
عیشقی خاک و
ماڵ و دەواری خۆمان بووین
کە تا بەیان
لە دەشتەکاندا ماینەوە و باران لێی داین)

ئەنجامی عیشق و شەیداییەکەی نەوزاد وەک شاعیرێک و کەسێکی ئەم نەتەوەیە لە هەڵچوونی دەروونی خۆشەویستەکەی بێ پایانە و هاتووەتە بوون. باران-لای شاعیر زیاتر لە دەلالەتێکی شاعیرانە بۆ مەسەلەیەک ئەبەخشێ:

(ئەو شەوانەی پیرەداری یادەکانت چرۆ دەکا
بارانێکی خوڕ دادەکا
باران ناهێڵێ بێ چەتر بێمە دەرێ و
خەمی دووریت لە شەقامەکانا هەڵڕێژم)

بارانی شیعرەکانی نەوزاد لە کارەساتێکی درامی ئەچن. هێمن و لەسەرخۆ نابارێن، گەڵا و گوڵ ئەمرێنن، لق و چڵ ئەشکێننەوە. ئەبنە لافاو و تۆوی کێڵگەکان ڕائەماڵن. ئەبن بە زریان- و ڕێ لە ڕێبوارەکان ون ئەکەن. چەترێک لای دڵدارەکەی هەیە، کە زۆرداری

باران و تووڕەیی زریان زۆری بۆ دێنێ، ناچار پەنا دەباتە ژێری. تۆف و باران- دەرگاکەی دەهەژێنێ و ئەمیش دەرگاکەی دەکاتەوە دارستانێکی ڕەش دێتە بەرچاوی.

بەو پێیە باران لای شاعیر ڕواڵەتێکی سروشتی نییە بەڵکو کارەساتە بەسەر شاعیر و نیشتمانەکەیدا ئەبارێ. بەلای منەوە ئەبوایە ئەوزاد- دەورێکی تری بەباران بسپاردایە و هەر هیچ نەبی لە ڕەمزە ئاساییەکەی خۆیەوە بەکاری بهێنایە. کە باران ڕەمزی پیت و بەرەکەتە ڕەمزی خێر و سامانە بۆ مرۆڤ- چونکە خاکی مردوو ئەژێنێتەوە چەمی وشك پڕ لە ئاو ئەکاتەوە کانیاوەکان سەرلەنوێ ئەتەقێنێتەوە. لە هەندێ جاریشدا بارانی بەنیشانەی کەرتبوون و بڵاوبوونەوە و ونبوون بەکارهێناوە.

(نزیك دیارن و هەرچەند دەڕۆم نایانگەمێ
کە بانگیشیان ئەکەم دەنگم
وەك ڕەهێڵەی بارانێك هەڵئەوەرێ)

گۆڕینی دەلالەتی ئەم بارانە جۆرە گێژاوێکی دروست کردووە. لە بەکارهێنانیدا لەگەڵ ئەوەدا سیفەتی خێری ئەداوەتێ بۆ کەرتبوون بەکاری هێناوە ڕەمزیش نین بۆ کارەساتێکی درامی وەك شۆڕش و تەقینەوە و ژیانەوە.

لە تێڕامان و وردبینی شاعیردا پێویستە ئەو ڕواڵەتە سروشتییانەی بەکاریان ئەهێنێت دەلالەتێکی دیار و ئاشکرا وەربگرن. بۆ نموونە باران لە شیعری -هەوری پایز-ی گۆران-دا نیشانەی گریانێکی بێ ئامان و بە کوڵە، کە ئاسمان بۆ پایز و خاك ئەگری. ماتەمی پایز لای گۆران بە تنۆکە گەورەکانی پەڵەی پایزدا دەرئەکەون:

(تەبیعەت زەرد و ژاکاوە لە حاڵی گیان کەنشتایە
نیـشانەی ماتەمی پایز لە فرمێسکی درشـتایە)

هـەروەهـا (بـاران لای-سەیـاب- جـارێك خـەمـە جـارێکیش ڕەمـزی شۆڕشگێڕێکـی سروشتییە. شۆڕش لای بەدر کارێکی سروشتی و چاوەڕوانکراو بوو کە ئەبوایە ڕووی بدایە وەك چۆن باران دیاردەیەکی سروشتییە و هەموو ساڵ ئەبێ دابکا)[1]. بڕوانە شیعری -المطر-ی سیاب...

(هەر لەو کاتەوە کە منداڵ بووین
هەور بەری ئاسمان ئەگرێت و
باران دائەکات-)

لە وێنەی شیعریەکانی شاعیردا یەکێتی بابەت بەدیارترین شێوە بوونی خۆی سەلماندووە- ئێواران هەور دەسووتێ- و -مەرگی کەژ- لەگەڵ -هەڵگیرسان- و -چەمی بێ دار-دا ئەچنە سەر یەك ڕێگاو ڕوو لە ولاتێك ئەکەن. باری کۆستی ئەم بۆ قورسە؟ چەمی ئەم بۆچی وەك ئەو چەمانە نین کە ئارام و لەسەرخۆ لەژێر شینایی ئاسمانی بەرین و لە کەنار درەختە سەزەکاندا تێ ئەپەڕن و بۆچی ماسی تیادا سەرگەردان و بێ هێلانە نابێ؟ ئەمیش شەو هەتا بەیان ئێشکچی و عاشقی ڕووبارێکی وەهایە:

-ئەو ڕووبارەی خاك لافی پێوە لێ ئەدا
ئەو ڕووبارەی
مرۆڤ چۆکی بۆ دائەدا-

-باری کۆستی ئەم- ئەوەندەی واتای جوانە و شاعیرانەیە ئەوەندەش پرسیارکردنێکی گران و هێنانە پێشەوەی کێشەیەکی گەورەیە. هەندێ جار کە مرۆڤ تێك ئەشکێ و وێران ئەبێ. چرای ڕۆژ لەبەر چاویا ئەکوژێتەوە شیرینی ڕووبارە ئەبێت بەزووخاو و ئەڕژێتە دەروونیەوە. ئینجا هەست ئەکات- باری کۆستی ئەم گەورەیە- کابووس- چییە؟؟ هەوای پاك و پیس کامەیە؟ مرۆڤ بۆ هەندێ جار باخ و سەوزایی دونیای لێ ئەبێتە بیابان؟ بۆ هەست ئەکا هەرخۆیەتی و دەنگ هەڵ ئەبڕێ و هاوار ئەکا و هەر خۆیەتی؟ کەس نایەت بە دەنگیەوە!! کەس فرمێسکی دڵسۆزی بۆ نارێژێ.

(کێ کەرتێکی شاخی کۆڵی من ئەڵ ئەگرێ
تا بزانێ باری ئەم کۆستە چەند قورسە
تا بزانێ بۆ چەمی من تا بەرەبەیان بێ دارە و
دەروا و دەگرێ- دەگرێ و ئارام نابێتەوە)

ئەم یەکێتی بابەتە لە تاکە شیعرێکدا بێت یاخود لە سەراپای شیعرەکانیدا یەکێکە لە هەرە مەسەلە گرنگەکانی شیعری ئەمڕۆی کوردیمان -لەناوچوونی- گەلێك گیروگرفتی بۆ لێکدانەوەی ڕەخنەگرەکان دروست کردووە. هەندێ جار ئەبوونی- ڕاستەوخۆ- ئەبێتە هۆی دیارنەی دژواری لای شاعیر. بەڵام لای ئەوزاد- لە ئێواران هەور دەسووتێ-وە هەتا شیعری- وێنەکان کۆ دەبنەوە خۆیان هەڵدەبژێرین. کامیان لە هەمووان جوانتر و هۆشیارترە دێتە پێشەوە و ئەبن بەشیعر. لەم سەردەمەدا شیعر پەل هاویشتن و شمولیەتێکی گەورەی هەیە کە ناوی درەختێك دێتە شیعرەوە هەر لە باران و ئاسمان و

ڕووبار و مرۆڤ و باڵدار و پایز و زریان و خۆشەویستی و فرمێسک و بەیەک گەیشتن و دابڕان حەز لێکردن و تۆران و زۆر شتی تریشی پێوە بەند ئەبێ و لە دەوری کۆ ئەبنەوە.

(ئەمانە سەراپا شەفافیەتی شیعرێک ئەهێنن. شیعر هەیە تەنها جارێک ئارەزووتە بیخوێنیتەوە. لە پاش ئەو جارە ئارەزوویەک نییە پاڵت پێوە بنێ هەتا بچیتەوە سەری. شیعری وەهاش هەیە ئەگەر هەموو ڕۆژ بەسەریا بچیتەوە هێشتا تام و چێژی خۆی نادۆڕێنێ. لە شیعری کوردیدا نموونە بۆ ئەمانە زۆرن)

وەک- شیعرەکانی مەولەوی و گۆران و ئەنوەر جاف -ئەوزاد-یش وەک تاقیکردنەوەی یەکەمی هەتا ڕادەیەکی باش توانیویەتی ئەو سەرکەوتنە بەدەست بهێنێ:

(ئەی مرۆڤی بەفرستان نشین
تۆ فێر بووی پێش وەی
زریان ڕات پێچێ
خۆت بنووسێنی بە بەردێکەوە
پێش وەی ڕەهێڵەی باران داکا
خۆت بخزێنیتە ئەشکەوتێکەوە)

یاخود ئەم نموونەیە:

(من لەو دیو تەمو مژەوە
باوەشێک گڵۆپ دەبینم دادەگیرسێ
تۆ ئەبی کەێ گوێ لە هەڵبەستی کڵۆڵ و
هەژاری وەک من دەگرێ؟؟)

– نازم حیکمەت ئەڵێ: «ماوەیەکی دوور و درێژ شەمەم لە شیعری دڵداری نەکردووە ئەمنووسی تەنانەت وشەی -دەروون-م لە شیعرەکانم دا بەکار نەهێنا.

دەمگووت دەروون پێوار و ڕەمزی شوعور نییە هی ئیحساساتە)(٢).

بەم جۆرە نازم حیکمەت لە باسی تاقیکردنەوەکەی خۆیدا بڕوا بەوە ئەهێنێ کە مامەڵەکردنی شاعیر لەگەڵ مەسەلە دەروونیەکان و عاتیفییەکان و ویژدانییەکاندا زۆر پێویستە.

لە -دارستانی ئەو بنارە- شدا -دەروون عاتیفە و ویژدان- کۆ ئەبنەوە بەوێنەی

شیعری و یەکێتی بابەت و مێژووی باری کۆستی قورسی کۆڵی ئەو ئەبنە شیعر. لە شیعرەکانی- مەرۆ و دەریا شینە و سووتان و دۆڵی کپ و هەندێکی تریشیاندا ئەو رەنگانە ئاوێتە ئەبن بەیەك....

(ئەبێ ئاسمان ئەوەندەی چاوی تۆ جوان بێ؟
ئەبێ زەوی بەقەد چاوی تۆ فراوان بێ؟
کوا بژوێن و دەغڵ و زەنوێر
وەك نساری ژێر پەرچەم و
گۆی مەمکی تۆ تەڕ و سەوزن؟
کوا چناری ڕۆخ جۆگەی تێر
وەك گەردن و
وەك بەژن و بالآی تۆ بەرزن؟)

لە کاتێکدا کە هەندێ شاعیر لەگەڵ مەسەلەی دڵداری و گیروگرفتەکانیدا یەکانگیر ئەبن و مامەڵەی لەگەڵ ئەکەن و شیعرەکانیان ئەبێتە یەك پارچە پشکۆی ئازار- ئەم پشکۆیە ناخیان ئەسووتێنێ و، سووتانەکە گەورە ئەبێت- هەتا داگیریان ئەکات و لە ئەنجامدا ئەیان ڕووخێنێ و ئەوەستن و ئەکەون. بەڵام هەندێ شاعیر هەن توانای ئەوەیان هەیە کە ئەو پشکۆی ئازارەی تەنها پەیوەندی بەخۆیانەوە هەیە بگۆڕن بەئاگرێك لە ژێر خۆڵەمێشێکەوە ئەگرێ کە ڕاستەوخۆ چۆنێتی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان بە بار و زرووفێکی تایبەتیدا ئەیخولقێنن. شاعیر لەم کاتەدا هۆشیارانە بیر ئەکاتەوە بەوریایی پەنجە لەسەر هۆیەکانی دروستبوونی ئەو بارە کۆمەڵایەتییەدا لە شیعرەکانیدا باسی ئەکات.

-غەسان کەنەفانی- ئەڵێت: «ئێمە دیاردەیەکی گرنگی گشتی هەست پێ ئەکەین ئەویش بوونی پلەیەکی پێشکەوتووە لە بەرانگاربوونەوەی هۆشیارانە کە توانای گۆڕینی ئازاری هەیە بۆ پاڵهێشت و توانایەکی شۆڕشگێڕی»(٣).

-ئەوزاد-یش توانیویەتی ئەم ئازارە عاتیفییە بگۆڕێ بە بەرهەڵست و توانایەکی گەورەی هەستانەوە. ئەمەش دەستکەوتێکی بەنرخە لە کاروانی شیعری هاوچەرخی ئەمرۆماندا چونکە بەمە شیعر لەگەڵ ڕەوتی شۆڕشگێڕی ئەتەوەکەماندا یەك ئەگرێتەوە و لە یەکترا ئەتوێنەوە.

٣- جێ پەنجەکانی -زریان-بە-دارستانی ئەو بنارەوە:

لە مێژووی ئەدەبدا شتێکی دیار و ئاشکرایە کە شاعیرە گەورەکان هەمیشە بەهۆی تواناوە داهێنان و پێشرەوێتی خۆیان و کاریگەری خۆیان لەسەر شاعیرانی دەوروپشت و نزیک خۆیانەوە ئەسەلمێنن.

لە لایەن ئەو شاعیرانەوە بەدوو شێوە کاریگەری شاعیرە گەورەکە دەرئەکەوێ، شێوەی یەکەم سوود لێ وەرگرتن و هاتنە ناوەوەی هەندێك ئوسلوبی شاعیرە گەورەکە لە واتای دەربڕین و مۆسیقاو بابەتەکاندا لەلایەن شاعیرانی ترەوە، ئەمە لای ئەوان نابێتە لاسایی و دزی ئەدەبی و شاردنەوەی. بەڵام لایەنی دووەم هەیە کە کۆمەڵێك شاعیر شوێن پێی شاعیرێك هەڵ ئەگرن و داهێنان و واتا شیعرییەکانی ئەو هەندێك رتووش ئەکەن و بەکاری ئەهێننەوە. ئەمەیان دزی ئەدەبی و کەم دەسەڵاتی ئەو شاعیرانە ڕوون ئەکاتەوە. لە ئەدەبی کوردیشدا ئەم دیاردەیە شاراوە نییە.

گۆران- بوو بە سەرکردەی خاوەن قوتابخانەیەکی شیعری، زۆر شاعیری تر بەرێگەکەی ئەودا ڕۆیشتن و دەنگی گۆران لە زۆر لایەنەوە لە شیعرەکانیدا ئەهاتە گوێ. بەڵام ئەمە بەشێوەیەك بوو کە ئەو شاعیرانە لەسەر خوان و سفرەی گۆران نەژیاون خۆیان شاعیریەتی خۆیانیان دروست کردو پێشکەوتن.

لە دارستانی ئەو بنارەدا -نەوزاد- لاساییکەرەوە و شوێن پێ هەڵگری ئەنوەر-نییە لە زریان-دا بابەتی ئەوی وەرنەگرتووە و خۆی تێکی هەڵشێلێتەوە بیکات بەشیعری خۆی. بەڵام ناتوانین چاو لەوە بپۆشین کە لەو شاعیرانەی ئەم دواییەدا بەتایبەتی ساڵانی (١٩٧٦ -٧٧- ١٩٧٨) جارویار لەو لاو لادا دەنگی ئەنوەر و ئوسلوبە شیعرییەکەی هەست پێ ئەکرێت.

بڕوانە ئەم شیعرانەی نەوزاد- (ئێواران هەور دەسووتێ، مەرگی کەژ، دۆڵی کپ، چەمی بێدار). شاعیر لە دیوانەکەیدا تەنها یەك ڕوونکردنەوەی نووسیوە ئەویش ئەمەیە کە ناونیشانی شیعرەکەی ئەنوەر- وەرزی سەرهەڵدانی فەرهاد-ی بەکارهێناوە. ئیتر لە شیعرەکانی تردا بێ دەنگی لەم کاریگەرییە کردووە و ناوی نەبردوون. لێرەدا هەندێك نموونەی ئەم کاریگەرییە ئەخەینە ڕوو:

-ئەنوەر:

(زریان لق و پۆپی دار ئەشکێنێ)

(زریان داری لەبن و بێخ هەڵکێشا)
(کۆترە شینکی ئێسك سووکی ژانی مەسیح
بەدەوری کەنیسەی دڵما خول ئەخوات و هەر ئەگمێنێ)
(تێر تێر ئەگریم
پێ ئەکەنم
ئەگریم
کۆچ ئەکەم و ئەپرسم)
(بۆ واماتی بۆ کوێ ئەڕۆی)
(تۆ تەنیا بوویت منیش تەنیا
تۆ ئاوابوویت من ئاوا)
(لە خۆشییا باڵی گرت و هەر خەریك بوو
ڕووت ڕووت بپێ هاواریەکرد)
(ئەگەر هاتوو ئەو گڵۆپانەش داگیرسان
لە خۆشییا لەدڵەوە
منیش دەست ئەکەم بەگریان)

ئەوزاد:

(کە زریانم دی ئەدەسرەوت
زێم دی سەری دەدا لە بەرد و هاواریەکرد
(کۆترە باسکە لە دەوری دڵدارەکەیدا
خول دەدات و دەگمێنێ)
(گەوڵە کۆترە شینکەی چاوەکانی
لا دەداتە کامە بنار)
(بۆ واماتی، سبەی شەویش
شۆڕەبیەوە دۆڵی قووڵ)
(ئەیشگریاوی؟
پێکەنیوم)
(خۆشت دەوێم؟
ئەوا تۆیشم لێ ئاوابووی)

(من لەو دیو تەمومژەوە
باوەشێك گڵۆپ دەبینم دادەگیرسێ)

ئەم کاریگەریە شیعریە لەو جۆرەی یەکەمە کە باسمان کرد واتا شاعیربوون و دەسەڵات و ڕێچکەی شیعری خۆی سەلماندووە شیعرەکانی لە ناو شاعیراندا ئەناسرێتەوە. بەڵام کاتێکیش لە ژێر ئەم کاریگەرییەدا ئەبینرێتەوە ئەمە شتێکی ئاسایی و ڕووداوێکی ئەدەبی نوێیە لای ئێمە بەڵکو لە ڕەوتی ئەدەبی جیهاندا و لە مێژووی ئەدەبیاتیشدا ئەمە هەر بووە و بەردەوام دەبێت. بەو مەرجەی شاعیر ڕۆژ بەڕۆژ بتوانێ خۆی لەو کاریگەرییە رزگار بکات و دەسەڵاتی سەربەخۆیی خۆی بەدەست بهێنێ.

٤- پۆستەر و دارستانی ئەو بنارە:

یەکێك لە ڕووداوە دیارەکانی ساڵی ١٩٧٨ - دەرچوونی - کازیوە-کەی شێرکۆ بێ کەس- بوو. واتە شیعری پۆستەر. ئەم شیعرانە لە ڕووی ناوەرۆك و پەرەپێدان چەمەکی بیرتیژی لەگەڵ ڕۆیشتنی کاری پێشڕەوییەتی شاعیرانەی شێرکۆ بوو. کە وەك شاهیدێکی ڕاستگۆی سەردەمەکەی خۆی ئەدوێ. لێرەدا نامانەوێ بەدرێژی باسی - کازێوە- و شیعری پۆستەر بکەین ئەوەمان هەڵگرتووە بۆ لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ. بەڵام ئەوەی پێویستە بووترێ ئەوەیە کە پێش شێرکۆ هیچ کەسێك ئەم داهێنانەی نەکردووە کازێوە یەکێکە لە کاری داهێنەرانەی شاعیر ئینجا لە هەر سەردەمێکدا کە شیعری بەتوانا و دەسەڵات دەرئەکەوێ شاعیرانی تر هەوڵ ئەدەن سوودی لێ وەرگرن و هەندێکیان ئەکەونە ژێر کاریگەری ئەوەوە. ئەم شیعری پۆستەرە بەجۆرێك ساڵی ١٩٧٨- پەرەی سەند پەخش و بڵاوبوونەوەوە کە زۆر لە شاعیرە باش و دەرکەوتووەکانیش کەوتنە ژێر کاریگەری و نووسینەوە. تەنانەت ئەمە- ڕەفیق سابیر- و -لەتیف هەڵمەت-یشی گرتەوە. کاتێکیش لە دارستانی ئەو بنارە ورد ئەبینەوە هەشت پۆستەر ئەبینین کە حەوتیانی ساڵی ١٩٧٨- نووسیوە و یەکێکیانی ساڵی ١٩٧٧ نووسیوە.

هەشت پۆستەرەکە ئەمانەن: خەون، کەرك، چۆلەکە، دار هەنار، شاعیر، کەپەنگر، کێو، هاتنەوە.

سێ پارچە شیعری کورتیشی تێدایە بەناوی -نامە، تۆ، پەنادان- کە ئەشێ شاعیر خۆی یان هەندێك خوێنەر بەپۆستەری دابنێ بەڵام ئەمانە چ لە ناوەرۆك و چ لە تەکنیکدا پۆستەر نین و ناچنە ڕیزی هەشت پۆستەرەکەی شاعیرەوە.

ئەگەرچی هەشت پۆستەرەکە لە ڕووی شوێن پێ هەڵگرتن و کاریگەری -کارتێوە- وە نووسراوە. بەڵام تایبەتیەت و دەنگی تایبەتی ئەوزاد-ی بەئاسانی تیادا هەست پێ ئەکرێت و دێتە گوێ.

هەشت پۆستەرەکەی شاعیر پڕن لە خەون و هیوای دوا ڕۆژ و ڕاونانی شەو وەدەستهێنانی ڕۆژێکی ڕووناکی سەرفرازی کەسانی ئەتەوەکەی. بەئاستەمێك ڕاوەستان و هیوا براوی خەیاڵێکی پەرتبوونی نییە. ئەمە یەکێکە لە نیشانە سەرکەوتووەکانی دیوانەکە شاعیر کە هەر لەم یەکەم تاقیکردنەوەیەوە سەرەتای دەسەڵات و وزەی شاعیرانەی خۆی سەلماند. لە نێو هاوڕێکانیدا- لە نێو شاعیرەکانی شارەکەیدا توانی لە هەمووان باشتر و زیاتر بچێتە پێشەوە دەنگی شاعیرانەی خۆی بەرز بکاتەوە. وێنە جوانەکانی شاعیر لە پۆستەرەکانیشدا ئوسلوبی شیعری -لیریك- غنائی. خۆی ون نەکردووە و لەسەر بەردەوامە:

(کە باخەوانی باخ سووتاو و
کەشتیەوانی
بەسالاچوو کەشتی شکاو
خەمبار دەبن خەو دەبینن:
باخەوان دەشتێك دەبینێ دەڕێنەوە
دارەکانی شین دەبنەوە
کەشتیەوانیش خۆی دەبینێ
تۆڕ هەڵداوێ و
بەدەستی پڕ ماسی و خەندەوە دێتەوە)

٥- ئەوزاد و هەوڵێکی تەکنیکی لە دارستانی ئەو بنارە-دا:

لەو کاتەوەی شۆڕشی نوێبوونەوەی شیعری کوردی لە بیستەکان بەرەو ژوور دەستی پێکردوو گۆران بوو بە سەرکردەی ئەو شۆڕشە ڕابەر و پێشەوایەکی بلیمەتی لێ هاتە دی- لەو کاتەوە ئیتر بەردەوام تەکنیکی شیعری کوردی لە هەڵچوون و گەشەسەندنێکی بەردەوام و نەوەستاودایە. ئەو بارە تەکنیکییە لەم دواییەدا تەواو لە شیعری کوردی هاوچەرخماندا سەری هەڵداو چەسپی بڕوانە- تینوویێتییەکەی شێرکۆ بێ کەس-و پشکۆکان ئەگەشێنەوە-ی ڕەفیق سابیر و- شیعرەکانی سامی شۆڕش و زریان-ی

ئەنوەر جاف و دڵدارەکەم-ی سەلاح شوان-و شیعرەکانی- محەمەد حەمەباقی- لای ئەم شاعیرانە هەریەك هەوڵێکی سەرکەوتووانە ئەنجام دراوە بۆ بەرەو پێش بردنی لایەنی کێش و قافیە و مۆسیقای ناوەوە و دەنگ و حیوار و مەنەلۆژ و یەکێتی بابەت و هۆشیاری وشەی موناسیب بووە بۆ تەعبیرکردن لە بابەتی -مناسب- لێرەشدا ئەگەر بەووردی دارستانی ئەو بنارە بخوێنینەوە هەموو ئەو لایەنە تەکنیکیانەی تیادا ئەبینین، وە بۆمان ئاشکرا ئەبێت کە شیعرەکانی ئەوزاد پێویستی بە لەسەر وەستان و وردبوونەوە هەیە وەك کۆمەڵە شیعرێکی ئاسایی و زۆر لەو کۆمەڵە شیعرانەی ئەمڕۆ دێنە بەردەستمان خۆی ئانوێنێ کارامەیی ئەوزاد لەوەدایە کە توانیویەتی بەوێنەی شیعری مۆسیقای ناوەوە قافیەی هەمەچەشن یەکێتییەکی مەوزوعی لە هەر پارچە شیعرێکدا پێك بهێنێ بەو مەرجەش کە هەریەك سەربەخۆیی خۆی پاراستووە وە هەموو شیعرەکانیش یەك هێڵی بەیانی پێك دێنن و لێکدانەوە و بیرکردنەوەی شاعیر، لە دۆڵی کپ و ئێواران هەور ئەسووتێ و چەمی بێدار و هەڵگیرسان و دارستانی ئەو بنارە-دا ئەو هەوڵە تەکنیکییان شاعیرانە بەکار هاتوون.

ئەمانەش درێژبوونەوەی ئەو هەوڵانەی بوو کە لەوەوپێش لە -مەرز- و دەریا شینە-و یادێکی شیرین-دا بەدەستی هێنابوو:

(دەریا شینە
ئەی ڕەنگی چاوەکانی تۆ؟
دیمەنی دووری بناری
هەردوو چیاکان شیرینە
ئەی دیمەنی ئێوارەی چاوەکانی تۆ؟

هەر لەو چەند ڕستەیەدا شاعیر ڕەنگی شینی دەریا و چاوی خۆشەویستەکەی و دیمەنی چیاکان لە یەکتریدا ئەتوێنێتەوە. (کات) وەك دیاردەیەکی زیندوو بەکاردێنێ، ئەویش کاتی ئێوارە و دیمەنی ئێوارانی چاوی خۆشەویستەکەیەتی نموونەی بەرەو پێشەوە چوونی ئەم هەوڵەش بەتایبەت لە -دۆڵی کپ- و هەڵگیرسان و دارستانی ئەو بنارەدا ئەبینرێ. لە هەڵگیرساندا ئەڵێت:

«ئەو گوندانە ڕۆژگارێکی ئێجگار دوور و
ماچی ژێر بەفر بارین و
چاوی تۆم بیر دەخەنەوە

ئەو ڕۆژەم بیر دەخەنەوە
دەواری بە بەیان و ئاوا بوونت بۆ هەڵدام
ئەوینێك بووی
سێبەرت بۆ ئەكردم و ئاوت ئەدام)

ئەگەرچی نموونەكانی ئێمە لە ئاوەند یاخود هەر جێگەیەكی تری شیعرەكاندا دەرهاتووە بەڵام ئەبینین هێشتا زیندوویێتی خۆی پاراستووە و ئەو -گوندانە- لای شاعیر ئەبن بەدەلیل و فلیمی خەیاڵ و بیرەوەرییەكانی دێنە پێش چاو. ماچ و بەفرو چاو و دەوارو بەیان و ئاوابوون و عەشقی دێننەوە یاد. مۆركی كەرەسە و ڕواڵەتە سروشتییەكانی كوردەواری لە شیعرەكانا دروست ئەبن و هەر كەس بیخوێنێتەوە دیمەنی بەرەبەیان و ئێوارانی بەبەرچاودا تێپەڕ ئەبێ: لە بەفر و خێوەت و ڕەشماڵ و گوند و چرا و ڕووبار و بارانا و دارستانی و هێلانە و... هتد. كاتێكیش شاعیر ئەم وشانەی بۆ تەعبیر لێكردنی مەبەست و بیری خۆی بەكارهێناوە نەكەوتووەتە ژێر دەسەڵاتی ساتێكی شیعری كەم خایانەوە و بەشێوەیەكی -لا شعور- مامەڵەی لەگەڵ وشەدا نەكردووە. وشەكانی وەستایانە چنیوە و مۆسیقای ناوەوەی پاراستووە چونكە -(مۆسیقا لێدانی دڵی شیعرە)[٤]. دڵی شیعرەكانی ئەمیش لە ڕاچەنین و داهێنانی بەردەوامدان. ئەگەرچی لە هەندێ كۆپلەی شیعرەكانی دیوانەكەدا جۆرە بیرێكی -ئایدیالی- ورەبەردان هەیە بەڵام ئەمانە نەیانتوانیوە هەمیشە و لە سەراپای شیعرەكاندا بیری نەتەوەپەرستی و مرۆڤانەی شاعیر داگیر بكەن، بۆیە لە كۆتاییدا ئەڵێم:

«دارستانی ئەو بنارە- سەر بەتاقیكردنەوەیەكی گشتی قۆناغی ئەمڕۆی شیعری هاوچەرخی كوردییە، توانی لە ڕیزی دیوانە سەركەوتووەكاندا جێگای خۆی بكاتەوە. وە لە تاقیكردنەوەی تایبەتی قۆناغی شیعریی شاعیر خۆیدا بنچ داكوتان و زەمینەیەكی پتەوی پێكهێناو دیارە داهاتوویەكی باشتریش چاوەڕێیەتی».

سەرچاوەكان:

١- بين السهاب والبيوت -عبد الجبار عباس- مجلة الكلمة- عدد خاص.

٢- هونەری نازم حیكمەت - نووسینی- ئەكبەر بابائیف - گۆڕینی شوكور مستەفا - پاشكۆی عێراق ١٩٧٨.

٣- ادب المقاومة ابعادة، مواقفة- غسان كنفاني.

٤- حسين مردان- الازهار تورق، داخل الصاعقة. ص ١٥٨

کۆدیتاو هەنگاو

لە سەرەتاوە دەمویست بمگەیەنێتە ئەو قەناعەتەی کە دانی پێدابنێم ئەبێت نووسینەکە -کۆدیتـایـەکـی- تـەواو بـێت لـە هـەمـوو ڕوویـەکـەوە. بـەڵام مـن لـە قسەکـەی خـۆیـدا ڕەخنەیەکی بچووکم بەرەڕوو کردەوە. لە پاشدا ئەو ڕەخنەیە چەندە بچووك بوو هێندە بەرفراوان و گەورە بوو. ئەو خۆی قسەی کابرای ئیغریقی بەنموونە هێنایەوە کە دەڵێت:

«تۆ هـەموو ڕۆژ دەچیت بۆ خۆشتن لە ڕوویـارێك وا دەزانیت ئەو ئـاوە هـەر ئەو ئـاوەیەو جێگەکەش هـەر هـەمـان جێگەیە بەڵام لە ڕاستیدا ئەو ئـاوەی تۆ خۆت لێ شتووە دوێنێ ئەوە نییە و جێگاکەش هەبێ و نەبێ گۆڕانێکی بەسەردا هاتووە ئەگەرچی کەمیش بێت»

ڕەخنەکەی من بۆ ئـاوەکە نەبوو کە ناگۆڕێ بەڵکو بۆ گۆڕانە کەمەکە بوو.

سەری کڵافەی باسەکە لێرەوە کرایەوە... ئەو دەیوت دەبێت نووسینەکە کۆدێتای تەواو بێت و پشتی تەواوی بەکاتەکە بەستبوو کەچی -جێگا-کەی ئەکرد بەژێر لێوەوە.

-ئەت بیستووە – پاڵەپەستۆ تەقینەوە دروست دەکات؟!

• تۆ هەر ڕووی سەرەوەی قسەکەت گرتووە! گەر وا نەبێت کام پاڵەپەستۆ و کام تەقینەوە؟! ئەمە پێویستە دیوی ناوەوەشی بخوێندرێتەوە.

– گوایە تۆ مەبەستت لە چۆنیەتی پاڵەپەستۆکەیە؟! (ڕۆسۆ) و (ڤۆڵتێر) پاڵەپەستۆبوون... ڕووخاندنی (باستیل) تەقینەوەبوو.

• لام باشترە هێندە دوور نەڕۆین و لەم نزیکانەوە نموونە بێنینەوە.

– منیش هەروا

• لە هەنگاوی یەکەمدا چۆن پلانی کۆدێتا ئەدەبییەکە دەکێشرێت؟

– چاوکردنەوە و کارتێکردنی!!

• کـەواتـە پـەیـوەنـدی چـاوکـراوەیی جـەمـاوەرەکە و ڕادەی وەرگرتنی بیروڕا و ڕێبـازی نووسەرانی هـەندەران پەیوەندییەکی -طردی-یە تـا ئـەم زیـاد بـکـات ئـەویش زیـاد دەکات؟

–ئەمە ڕای منیشە.

• (گۆران)ی ئەمر لە ڕێگای زمانی ئینگلیزییەوە -شیلی- و -بیرون- و -کتیس-ی ناسی. ئیلهامی لێ وەرگرتن.

-بەلام نابێ هۆشیاری و ڕادەی زانیاری و بۆچوونی -گۆران- بۆ ئەو ئیلهام وەرگرتنە فەرامۆش بکرێ

• لەم نزیکانەشەوە -عەبدولوەهاب ئەلبەیاتی- ئیلهامی بەشێك لە کۆدێتاکەی لە -نازم حیکمەت- وەرگرتووە. زۆر هۆنراوەی شاهێدی ئەمەن.

– وەرگرتنەکە گرنگ نییە. چۆنیەتی بەکارهێنانەکەی گرنگە. ئەمە بنەڕەتی کۆدێتاکەیە چونکە هەردوو تای تەرازووەکە دەبێت یەکسان بێت.

• دیارە دەتەوێ زۆر ورد بۆی بچیت بەلام ئەمە کتێبێکی ئەستووری دەوێت؟!

– هەر چۆن بێ بتوانین بگەینە ئەنجامێك مەرجیش ئەوەیە وەك (بلینسکی) دەڵێت: هەقیقەت با وشەی سەرەتا و کۆتایی ئەو چەرخەمان بێت.

• لات وا نییە ڕاکردن لە هەقیقەت ترسنۆکی بێت؟

– لێرەدا مەسەلە نووسینەکەیە و هیچی تر

– تۆ دەڵێی دەبێت کۆدێتای تەواو بێت و من دەڵێم بەشێکی لێ دەمێنێتەوە کە نابێ یاسای کۆدێتاکە بیگۆڕێت و هەڵی گێڕێتەوە.

• بەڕای تۆ هەنگاوی یەکەم چۆنیەتی کێشانی نەخشەی پلانی کۆدێتا ئەدەبییەکەیە؟

– بەڵێ... لەسەر ئەمەش پێ دادەگرم و ئەوەی زیاتریش سوورم لەسەری دەرخستنی وێنەیەکی کاریگەری کارەکەیە واتە ئەدیب یان شاعیرەکە. وای ئەبینم ئەگەر ئەو هەموو شاعیرە لە سەرەتاوە لە مانای شیعر و هەڵبژاردنی شاعیرییەتی قووڵ ببوونایەتەوە ئێستا تەنها لە سەدا بیستی ئەو شاعیرانە دەبوون چونکە لەوانەیە شاعیر لە سەرەتاوە هەستێکی کاتی و سۆزێکی دەروونی هەڵچوو بیبزوێنی بەلام ئایا بیر لەوە دەکاتەوە کە ئەوەی ئەوە دەینووسێت و پێش چاوی دەخات لەسەری حسێبە و هێندە ئابات دەبێ ببێت بەخاوەنی ئایدۆلۆژییەتێکی تایبەتی و تا دەگاتە ئەوەی تەنها بۆ شیعر بژی؟!

• یا من پێم وایە بگاتە ئەوەی بڵێ ژیان شیعری تیا نەبێ نامەوێ!!

– زۆر کەمی دەگاتە ئەوە؟؟

• ڕێگای شیعریش سەختە!!

– لەوانەیە ئەو سەختییە هۆی نەخۆشی وشکبوونەوە و دەست کێشانەوە بێت.

• ڕێی تێ دەچێت

– کەوابێ کاروانەکە جۆرە سەرپەمێك دروستی دەکات بەڵام چەندیان دەگەنە جێ؟؟

• ئەمە وەڵامی پاش تاقیکردنەوەیە... ئەی ئاخۆ گەیشتووەکان کامیان بەماندوویی و لاوازی دەگات؟؟

– ئەوەیان هۆشیاری و واتای شاعیرە کە خۆی دەزانێت من مافی ئەوەم نییە ڕێگای بۆ دابنێم... بەڵام...

• لە دڵتام... دەزانم دەتەوێ چی بڵێیت. نیازت وایە لە دەست پێکردنەکە بدوێیت...

– بۆی چوویت لەمەشەوە قسەی خاوەن تاقیکردنەوەکە و دان پێنانی خۆی دێنمەوە.

(حسێن عارف) دەڵێت:

«لە یەکەم جاردا پڕم کرد بەرۆمان نووسیندا. ئەمەویست رۆمانێك لە بابەتی –دایك–ی گۆرگیبا –ئاناکارنینا–ی تۆلستۆی یا –کڵۆڵان–ی هۆگۆ بنووسم. دەستم پێکرد بەو لە هەموو شت ناوم ناو نووسیم –خێوی گەڕەك– کتومت نموونە– یەك لە کەسانی رۆمانەکەی گۆرگی و بەڵام دانیشتووی گەڕەکی –سەرشەقام– لە سلێمانی. لاپەڕەیەك و دە و پەنجام ڕەش کردووەو چەقیم.

لە بیرم نەماوە چۆن لە فەوتان دەرباز بوو بوو تا دوای تەمموزی (١٩٥٨)یش هەرمابوو کە خوێندمەوە تەنانەت بە مستەوای ئەو وەختەشم پێکەنینم پێی هات و دڕاندم.

• ئاشکرایە نووسەر مەبەستی سەرەتای دەست پێکردنی و (خۆ دروستکردن)ە.

– ئەگەر شاعیر یان نووسەر پەلە نەکات و پاش دروستکردنی خۆی بەرهەمەکانی دروست بکات دەگاتە چی؟

• دەستێکی دەبێت لە کۆدێتاکەدا. درەنگ بێتە پێشەوە بۆ ئەوەی زوو نەکشێتەوە خۆ دروستکردنی وای لێ دەکات لە هاتنە پێشەوەکەیدا ئەگەر وەك کارزانێکی بەتواناش دەرنەکەوێ بتوانێ خۆی ڕاگرێ. تا هەر جارەی لە دروستبوونێکی نوێدا خۆی دەبینێتەوە. یان دەبێت بەو شاعیرەی کە –عەبدولوەهاب ئەلبەیاتی– باسی دەکات و

دەڵێت:

«شاعیر ڕاست وەك ڕووبارێکی بەخوڕە لە چاو دەوروبەشتەکەیدا. وەك کۆچەرییە لەو جێگەیەی بۆی ناشێ و کۆن بووە بارگە و بنەی بپێچێتەوە و لە جێگایەکی نوێی شیاودا هەڵبداو سەرلەنوێ پێویستی و کەلوپەلی بەرگری خۆی دروست بکاتەوە لە جێگەی ئەو پێویستی و کەلوپەلانەی کۆن بوون و بۆ ئەو سەردەمە ناشێن).

– کەواتە خۆ دروستکردنەکە ئەنجامی خۆی هەیە؟ بەو مەرجەی ژێر دەستەی –عاتیفە– سادەکەی خۆی نەبێت.

• لە قسەکانتا ئەوە هەست پێ دەکەم کە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ بەنووسینە کۆدێتایەکان و دروستبوونی نووسەرەکەوە هەیە بڵێم زۆر شاعیر و نووسەر ئەو عاتیفەیە بەهەڵەیدا دەبات. ئەوەش سەرچاوەکەی زۆرجار –جوانی– یە چونکە یۆنانییەکان هەموو بیرێکیان بەهۆی کارتێکردنی جوانییەوە کردووەتەوە.

– هێشتا هەموویت ئەوت کە ئایا عاتیفە تەنها دەستکردی جوانییە؟ نەخێر عاتیفە زیاتر دیمەنی دڵتەزێن و کارەساتی جەرگبڕ دروستی دەکەن نەك جوانی. لەوانەیە لێرەدا بڵێیت –گۆران– لە ڕۆمانسیەتەکەی (شێللی و کیس)دا بەرامبەر دەم کردنەوەی گوڵێك و وەرینی گەڵایەك ئەوپەڕی عاتیفەی هەڵچووبێ. کەچی (تەنووێتی گۆران بۆ جوانی تەنووێتییە بۆ دۆزینەوەی ژیان و دەوری ئادەمیزاد تیایدا وە بۆ گەیشتن بەم جوانییە حەقیقەتە قۆناغ بەقۆناغ بەپێی بەرەوپێش چوونی فیکری و تەمەنی خۆی هەنگاو هەڵدەگرێ). جگە لەمە پاڵەپەستۆێ ئازار توانای زیاترە بۆ تەقاندنەوەی عاتیفەی شاعیر نەك جوانییەکی کۆشی ئارامی. چونکە یاسای سروشت ناهێڵێ بووکی جوانی تاهەتایە چاو لە بەرامبەر ڕووناکییەوە هەڵبێنێ وەك گۆران دەڵێت:

«ئەمەیە دیمەنی پاش وەشتی نیسان
پێ شێلی ستەمە گشت شتێکی جوان»

• ئەی کارتێکردنەکە... بەلای تۆوە وێنەگرتنەوەیە یاخود مادەی کیمیاوییە بۆ بەهێز و پێزکردنی؟

– ناتوانم بڵێم کارتێکردنێك نییە لە ئەدەبدا کە وێنەگرتنەوە بێت ئەمە بەبارێکی تردایە چونکە ئەشێ –سارتەر– سوودی تەواوی لە –ئەراگۆن– و –مایکۆفسکی– وەرگرتبێ. یان –ستیفن سبندر– هەندێ کەلوپەلی ئەدەبی خۆی لە –نیرودا– خواستبێ. وە

نواندنی وەستایەتی و جۆری بەکارهێنانی وەرگرتنەکە مەرجی بنەڕەتییە بۆ نموونە -بەفتەشینکۆ-نەراگۆن- سەردەمێك دروستی کردن و لە کێشوەرێکدا دەژیان. بەزۆر تاقیکردنەوەی هاویەشدا ڕۆیشتوون. کەچی هەریەك سەرگەرمی تاقیکردنەوە و داهێنانی خۆیەتی و جۆرێکی جیاوازتر ڕووداوەکان پێش چاو دەخەن.

• ئەی حسابێك بۆ بوونی یەك شارستانی و یەك دەروویشت ناکەیت کە بەرهەمی وەك یەك لای شاعیر و ئەدیبەکان دەدەن بەدەستەوە؟

– نەخێر.

• چۆن؟

–وەك وتم جۆری بۆچوون و تیاقووڵبوونەوە و سایکۆلۆژیەتی زاتیی نووسەرەکە ئەمە دەگۆڕێ. ئایا شارستانێتی ئەورووپا چۆن لە بەرهەمەکانی -بەفتەشینکۆ-دا هەیە هەرواش لای -نیلوار- دەرکەوتووە یان وەك لای ئەم دووانە هەیە؟ یان جۆری چارەسەرکردنەکەی جیاوازی هەیە؟ کە بەپێی ڕێبازی فەلسەفی بیر و نووسینی هەریەکەیان دەگۆڕێن.

• بەلای منەوە وەرگرتنەکە دەبێت هەڵبژاردن بێت تا لەگەڵ سرووشت و سایکۆلۆژییەتی زۆربەی جەماوەردا بگونجێت.

– ناتوانم بڵێم لە سەدا سەد دەبێت وا بێت. بەلام ئاخۆ ئەدیب و شاعیرەکەش هەر لە ڕادەی وەعی جووتیار و کاسبکارەکەدا بن ئەی پێشڕەوی و هەنگاونان و کۆدێتاکردن چی بەسەر دێت؟ لە کام سندوقدا قایم بکرێت و بەکام قفڵی پۆلایین دابخرێت و کلیلەکەی لە کام کون و کەلەبەردا بشاردرێتەوە؟!

• ئێستا لەوە دڵنیام کە وەرگرتن و کارتێکردن ئەتوانن بەشێك بن لە هێزی کۆدێتاکە. سەبارەت بەم قسەیەشت ئەمەوێ بڵێم...

لەو کاتەدا کە گەرمەی مشتومڕ و ڕەخنەکاریمان بوو لەپڕ کارەبا کە بڕا و ژوورەکەم تاریك و نوتەك داهات. هەر چۆن بوو چرا ئەوتییەکەم دۆزیەوە و لەسەر مێزەکەم دامناو شقارتەیەکم لێ دا، کە داگیرسا چەند لاپەڕەیەکی ڕەشکراوەم دی کە ئەم نووسینە بوو. ئینجا بۆم دەرکەوت بەرامبەرەکەشم کە هەندێ جار سەری بۆ لەقاندم و هەندێ جاریش پەرچی دایەمەوە و ڕەخنەی لێ دەگرتم تەنها زاتی دووەمی خۆم بووە و کەسێکی تر لە ژوورەکەمدا نەبووە.

سەرچاوەکان:

١- المؤثرات الاجنبية في للشعر العربي المعاصر- د. عبدالرحمن لؤلؤة.

٢- الكتابة عمل انقلابي - نزار قباني- الثقافة العربية - العدد (١٣) سنة ١٩٧٤

٣- کە چیرۆك ئەنووسم - حسێن عارف- گۆڤاری بەیان ژمارە (١٤)

٤- سروشت و جوانی لە شیعری گۆراندا- کەمال میراودەلی- نووسەری کورد- ژمارە -٩-

٥- الشكل والمضمون في الشعر العربي المعراصر -دكتور عناد غزوان اسماعيل.

زمانی دەربڕین و کێشەیەکی سەخت لە خوێندنەوەی

چیرۆکی -پەریخان-ی محەممەد فەریق حەسەن-دا

لە کاتێکدا هەر چیرۆکێك سەرسوڕمان و پرسیارت لا دروست بکات، هەست بە سەرکەوتوویی یا لاوازی بکەین بۆ ئەو هۆیانە دەگەڕێتەوە کە بوونەتە هۆی دروستکردنی ئەو حاڵەتانە. لەم چیرۆکەدا چیرۆکنووس دوای پێشەکییەکی کورت کە بەرکوڵ یاخود -استهلال-ی پێ دەڵێن دەیەوێ شەرزەیی و بێ ئارامی کەسەکان بەوێنەیەکی هونەری نیشان بدات نووسەر سوودی لە هونەرەکانی سینەما وەرگرتووە دیالۆگی سەرەتا کە چوار کەس و باوکی پەریخان پێکی دەهێنن وەکو سیناریۆی فلیمێکی سینەماییە. ڕووداوەکان، دیمەنەکانیان مونتاژکراون، کامێرا لە دیمەنێکەوە بۆ دیمەنێکی ڕووداوەکان پەرە پێ دەدەن. چیرۆکنووس زۆرجار سیناریۆی بەشێوەی دیالۆگ و مونتاژ بەکارهێناوە وەك پێشتر لە چیرۆکی – خاچ – و – بووك و زاوا – و – تێکەڵبوونی دیمەنەکان–دا هەیە.

یەکێ لە دیمەنەکانی کۆتایی چیرۆکی پەریخان چیرۆکنووس توانیویە بەشێوازێکی سادە و ساکار بێ گرێ و گۆڵ و لق و پۆی زۆر و لێکدانی چەندین کێشە، وەك کێشەیەك کە سەرچاوەی هەموو کێشەکانە ڕاست و ڕەوان وەك هونەر کارێکی هاوچەرخ بخاتە بەردەمی خوێنەر و حاڵەتی ڕامان و بیر لە خۆکردنەوەی تیادا دروست بکات کە دروستکردنی ئەو حاڵەتانەش لای خوێنەر نیشانەی سەرکەوتوویی چیرۆکنووسە لە کارەکەیدا، دەبێت لێرەدا ئەوەش بەخوێنەر بڵێم کە ئەمە مانای ئەوە نییە وەك چاوی ڕەخنەگر هیچ ناتەواوی و کەمی و کورییەك لە چیرۆکەکەیدا نەبینم. چیرۆکنووس وەك ئەندازیارێك ئەخشە و پلان و پەیکەری چیرۆکەکەی خۆی لە پێش چاوی خۆیدا داناوە و زۆر بەکارامەیی کەوتووەتە دروستکردنی بینای چیرۆکەکە. هەموو شت لە دەوری کێشە گەورەکە دەسووڕێتەوە کێشەی شوانێتی ڕێبوار. لەو کێشەیەدا ململانێ -صراع-ێکی سەرەکی بەرپابوو لە نێوان دوو کەسدا کە نموونەی دوو بەرەی کۆمەڵن سمکۆ کە هەر لە سەرەتاوە گومان لە ڕێبوار دەکات و بەمرۆڤێکی ڕاست و دڵسۆزی نازانێت، سەرەتای دروستبوونی گومانەکەی لەوێوە دەست پێ دەکات کە سێیەم کەس دەڵێت: «هەموو گێل نەبووین، ئەوەبوو کە یەکەم مەڕی دێ خورا، سمکۆ گومانی لێ پەیدا کرد، هەر سمکۆمان

تیایە وریا بێ، ئەو ئەبوایە ئێستاش هەر لە دنیای بێ ئاگاییدا تەراتێهنان بوو! لێرەدا دیارە سمکۆ نوێنەری بەرەی ڕۆشنبیر و هۆشیاری کۆمەڵە، ئەوری ئەو تێگەیاندن و وریاکردنەوەی ئەو خەڵکەیە کە بەسەرهاتەکەیان ئەرك پێ ئەکرد وە ڕێبوار ئەگەرچی لەوەتەی شوانە لەو دێیەدا هیچی لە بارەی خۆیەوە بۆ کەس باس نەکردووە بەڵام لای سمکۆی هۆشیار نامۆ نییە و دیوی ناوەوە و ڕاستەقینەی ڕێبوار دەبینێ چیرۆکنووس کێشەی ئەپساو ململانێی نێوان سمکۆ و ڕێبوار وەها بچووك ناکاتەوە کە ئەوەی پاڵی بەسمکۆوە نابێ بۆ ئەو هەوڵە مەزنانەی تەنها لەبەر عەشقی و خۆشەویستی پەریخانەوە بەس. بەڵکو لەو سنوورەی تێپەڕاندووە و هەر دووبارەی زاتی کە خۆشەویستی یەك لایی سمکۆیە بۆ پەریخان و باری مەوزووعی خۆشەویستی سمکۆ بۆ خەڵکی و سامانەکەیان کە ڕانە مەڕەکەیە پێکیەوە گرێ داوە و بەرژەوەندی کۆمەڵی لە پێناوی بەرژەوەندی تاکە کەسیدا نەخستووەتەوە لاوە. ئەرستۆی فەیلەسوف لە کتێبی –علم الطبیعة–دا دەڵێت: هەموو شتێك بەپێی ئەو هێزە شاراوانەی تیایدایە پەرە دەسێنێ، ئەو پەرەسەندنەش گۆڕانە بەرەو کامڵبوون، لەم واتایەوە ئەگەر تەماشای گوزەرانی ڕێبوار بکەین لە یەکەم ڕۆژی چوونە ئەو دێیەوە هەتا ئەو کاتەی خەریکە خەڵکی لە دیوی ڕاستەقینەی بگەین بەرەو پەرەپێدان و بەرەوامبوونی ئەرکە ناپەسەندەکەی خۆی دەچێت کە ئەمەش بەرەو کامڵبوونی کارەکەی دەڕوات کە گەیشتنە بەگورگان خواردوو دانی خەڵکی لەسەر حسابی پێگەیشتن و دەوڵەمەندبوونی خۆی. کێشەی سەرەکی لە نێوان دوو هێزدایە، هێزی چاکە و هێزی خراپە. سمکۆ نموونەی کەسانی هۆشیار و ڕۆشنبیری کۆمەڵە، ڕێبواریش نموونە و نوێنەری ئەوانەن کە بە شوان و چاودێر و دڵسۆزی خەڵکی دانراون و قەمەری خەڵکی ئەوان دەستنیشان دەکەن، بەڵام لە دیوی دەرەوە پاك و عاشقی و دڵسۆزی خۆیان نیشان دەدەن و لە ناوەوە پیلانی گڵاو ساز دەدەن و نەخشەی ئەهریمەن دەکێشن. ئەم چیرۆکە دەتوانین بەچیرۆکێکی سەر بەڕێبازی ڕیالزمیی ڕەخنەگری دابنێین. لەلایەکی تریشەوە دەتوانین هەر خۆی بەچیرۆکێکی ڕەمزی بزانین چیرۆکنووس لە شوێنێکی بچووکی وەك دێیەکداو لە کاتێکی کەم خایاندا کێشەیەکی سەخت و بەرفراوان و بەشێکی گەورەی مێژوو دیاری دەکات و ڕانە مەڕەکەو پەریخان و سمکۆ ڕێبوار چواندنی ڕێبوار بەگورگ خۆی چەند ڕەمزێکی خاوەن دەلالەتی خۆیانن کە بۆ یەك کێشە بەکار هاتوون. ڕێبوار دەبێ پێش هەموو شت بۆ ئەوەی بەشوانێکی دڵسۆز و پاکی بزانن دەبێ چەند شتێك بکات و بەڵگە وەك عاشقبوونی پەریخان و خۆ گرتن و

راهاتن لەگەڵ هونەردا بەوەی کە بەناوازی جۆر بەجۆر سەرنجی خەڵکی بۆ پاکی و هەست ناسکی و هەستی مرۆڤانەی خۆی ڕابکێشێ، دیارە کاریگەری ئەو ئاوازی شمشاڵەی ڕێبوار بووە کە بەو جۆرە پەریخانی ڕاکێشاوە بۆ لای خۆی ئەوتا دە ڵێت: «هەر کاتێك خەم شالاوی بۆ هێنابم خۆم داوەتە بەر شەپۆلی شمشاڵەکەی ئەو» بەتایبەتی لەم برگانەدا کە بەئاشکرا وێنە هونەرییەکان دەچنە خزمەتکردنی هەر سێ بنەما سەرەکییەکەی چیرۆکەوە واتا وێنەی هونەری دەبێتە بناغە و پاریدەدەری کات و شوێن و ڕووداوی چیرۆکەکە: (سەرنجی قاچی خۆی داو لەرزی هاتێ، قاچەکانی بوون بەهی گورگ، کاتێك بەخۆی زانی لەسەر کوشنەکە هەڵتروشکاوە کە لە ئاوێنەکەوە سەرنجی خۆی دەدات سەرێکی درێژکۆڵەو لەمووزێکی بارێکی پێوەیە سەر لووتی ڕەش و کەڵبەکانی درێژ خێرا خێرا زمانی دەردەکێشێ و دەیباتەوە ناوەوە لیك بەلمووزیدا دێتە خوارێ، گورگێکی برسی سەدە تاریکەکان لە ناخیدا دەلوورێنێ. چاوەکانی دەنووقێنێ و دیانکاتەوە، جارێکی دی لە ئاوێنەکەی بەرامبەریەوە سەرنجی خۆی دەدات گوێچکەکانی بەر بنمیچی ئۆتۆمبیلەکە دەکەون قووت و لیکن لە دواشەوە کلکێکی درێژی لێ ڕواوە، دەستەکانیشی بوونەتە دوو چنگی خۆڵەمێشی سەر سینگی بۆر و تیسکن، چاویان لێیە وا دەبێتە کەوە ڕۆژ پەڵە هەورێکی چڕ خۆر و سامال دەشارێتەوە پەز دەمیان ژەندوومەتە پووش و سرووت لەهەر گەلە گورگێك لەو دیو کێف و زۆنگەکانەوە سەردەکێشن.

زۆربەی زۆری چیرۆکی کوردی بریتییە لەو چیرۆکانەی کە کێشەی ژیانی دانیشتوانی دێهاتەکانی کوردستان دەخەنە پێش چاو ئەو کێشەیەی بەلای منەوە لە دوو لقی سەرەکی پێکهاتووە یەکەم پەیوەندی جووتیار و زەوی کە ئەمە خۆی کێشەی بنەڕەتییە دووەمیان پەیوەندی کۆمەلایەتی جووتیارەکە لە تەك دەوروبەریدا، لەو چیرۆکانەدا لە تێکڕایدا جووتیار –(هەروەك خۆیشی وەهابوو)– نەدار و کەم دەست و چەوساو نیشاندراوە، هەر سێ ئەهانەتییە سەرسەختەکە، هەژاری و نەخۆشی و نەخوێندەواری پرزەی لێ بڕیوە لێرەدا جێگای ئەوە نییە باسی پەیوەندییە کۆمەلایەتییەکان بکەین لە ژێر سایەی ڕژێمی دەرەبەگی و نیمچە دەرەبەگیدا بەلام ئەوەندە هەیە کە سەرچاوەی هەموو گیروگرفتە ئابووری و کۆمەلایەتییەکان لە چۆنیتی واتا لە شێوەی دروستبوون و کارتێکردنی ئەو ڕژێمەوە سەرچاوە دەگرێت، وتمان پەیوەندی جووتیار و خاك زۆر بەهێز و سەرەکی بووە، هەر ئەم پەیوەندییە بووەتە هۆی ئەوەی کە جووتیار هەست بەشوێنی چینایەتی و چەوسانەوەی خۆی بکات و هۆی ژیان و گوزەرانی کە زەوییەکەی بووە هی

خۆی نەبوو، واتا موڵکی ئاغا و کوێخا و بەگ بووە.

بەڵام لەم چیرۆکەی چیرۆکنووس -محەمەد فەریق حەسەن-دا کێشەکە بەپێچەوانەی زۆربەی ئەو چیرۆکانەوە کێشەی ناو چیرۆکەکە واتا کارەسات و ڕووداوەکەی کە دیارە بریتییە لە ناوەڕۆکی چیرۆکی بەریخان فراوانتر دەبێت و پەلوپۆ دەهاوێ بۆ گەلێک کێشەی گەورەتر و هاوچەرخانەوە کێشەیەک تەنانەت ئەوەندە نوێیە ئەوەی حەفتاکانی ئەم سەردەمە لە نزیکە و ئاگادارین و لەناو بووەتەی ئەو کێشەیەدا زۆریان سەریان ڕۆیوە و یاخود ئەک دەستیان بەڵکە ڕۆحیشیان بەو ئاگرە چزاوە. بەلای منەوە چیرۆکنووسی زیرەک و ڕچەشکێن ئەوەیە کە خوێنەر زیاتر بەخۆی بناسێنێت، واتا خوێنەر هەست بەوە بکات کە چیرۆکنووس دەیەوێ پێی بڵێ تۆی خوێنەر کێی، کامەیە مێژووی دوور و نزیکت، ئەمە مێژووی ژیانتە و ئەمەش هەر هیچ نەبێ ژیانی بەسەرهاتەکانی دوێنێی نزیکتە، ئیتر خۆت بناسە!

کە سەرەتا نیشان دەدات و لای دەبات لەپڕ لەوێوە خوێنەر بە پەرۆشەو ئەکەوێتە مەراقی

ئەوەی تەواوی دیمەنی کۆتایی چیرۆکەکە بیبینێ کە لە سەرەتادا کەمێکی لێ بینیوە. ئەمە جگە لەوەی کە نووسەر سەرەتای دەست پێکردنی چیرۆکەکەی پاش ئەو -استهلال- بەرکوڵە کورتە دەگۆڕێ بۆ هونەری دیالۆگ و سوود لەو جۆرە تەکنیکە وەردەگرێ ئەمەش بە بارێکی سەرکەوتوویی تێکرا بەرهەمەکانی ئەم چیرۆکنووسە دەژمێرێت و لەم ڕووەوە هەوڵی داهێنەرانی تایبەتی خۆی بەرچاو دەکەوێت. چیرۆکنووس بەڕاستیەک لایەنی هونەری لە چیرۆکی بەریخاندا ڕەچاو کردووە گرنگی داوەتێ کە بەڕاشکاوی دەتوانین بڵێین ئەم گرنگی پێدانی تەکنیکە جۆربەجۆرانەی لە شێوەدا بووەتە هۆی دەستگرتن و بەرزکردنەوەی ناوەڕۆک و وەها کاریدەکاتە سەر خوێنەر کە نەتوانێ واز لە کرۆکی ڕووداوەکان و تێکچڕانی کێشەکانی بهێنێ و یەک بین لە چیرۆکەکە بوەستێنێتەوە و تا تەواو نەکا وازی لێ نەهێنێ. وەک پێشتریش وتم هونەری دیالۆگ و مونتاژ یاریدەدەرێکی باشن بۆ خوڵقاندنی ئەم حاڵەتە هونەرییە سوود وەرگرتن لە مونتاژی سینەمایی وەک هونەرێك یەکێکە لە ڕواڵەتە دیارەکانی گەلێ چیرۆکی ئەم چیرۆکنووسە. لە چیرۆکی بەریخاندا دوای سەرەتایەکی کورت چاوی کامێرا دەچێتە سەر وێنەی ئەو جێیەی کە لە دێکەوە بۆ شار دەکشێ و سەرنشینەکانی بریتین لە کۆمەڵێ لەو کەسانەی دەیانەوێ لە هەقیقەتی ڕێبوار بگەن (جێبە، سپییەکەی

دێ ئەکان ئەدات. لەبەر تیشکی خۆرەتاو دەبریسکێتەوە بەدوای خۆیدا گەرداوێك گەڵای وەریو و پەپوولە پایزە گێژ ئەدات و پاشان بەئاسمانی بێ پەیدا بڵاویان دەکاتەوە. جێبەکە بێ وچان دەڕوات، هەندێ جار دەکەوێتە ئەدیوی و دەرەوەو دۆڵەکان دەیگرنە ئامێزی. برێ جاریش دەشتە بەرینەکان دەیبێتە سەر لەپی دەستیان). وێنەگرتنی ئەم دیمەنی بەرەو شار چوونە دەگوێزرێتەوە بۆ وێنەگرتنی دیمەنی دێیەکە گوندەکەیان ئەوپووکێکە شانی داداوەتە سەر سینگی چیا و پاو و پووزی لەناو چۆم و سەرچاوەکانی لای پایندا هەڵکردووە، ئاوی سازگار و پاوەنی زۆر، وەك لە بنەڕەتەوە بۆ ماڵیات بەخێوکردن ڕسکابێ هەموو بەهانییەك خۆر بەپەنجەی زێڕینی خۆی دەیان تابلۆی ئاویی گرانبەها دەکاتە گەردنی کەژەکانی پشتی دێ و بەلاپاڵ و سەهەندەکانا هەڵیان دەواسێ). کاتێ چیرۆکنووس لە وێنەگرتنی سینەمایی ئەم دیمەنە دەبێتەوە دەچێتە ناو بەشێکی نوێی چیرۆکەکەوە ئەویش بە گرنگی پێدانی دیالۆگ. ئەم دیالۆگە لای چیرۆکنووس بەشێوەیەکی هونەری و بەزمانێکی توندوتۆڵ و کوردیەکی باش و جێگەی هونەری گێڕانەوەی گرتووە ویستوویەتی ئەوەندەی بتوانێ لە شێوەی گێڕانەوە –سرد– دوور بکەوێتەوە و لە برێ ئەو دیالۆگ بەکاربێنێ. لە سەرەتای ئەم کارەیدا وەك زمانی شیعر و ڕاز و نیازی جووتە عاشقێکی بەپەرۆش و بۆ یەکتری سووتاو دەکاتە دیالۆگ لەمەش تێپەڕێ و مەودای دیلۆگەکەی فراوانتر دەبێت و دەچێتە نێوان ئەو چوار کەسەی کە چیرۆکنووس دیاری کردوون، یەکەم، دووەم، سێیەم، بەڵام چوارەم لای ئەم زیاتر مەبەستە چونکە دەرکی بەهەندێ شت کردووە و گومان لە ڕێبوار دەکات بەڵام تەواو دڵنیا نییە! و هەروەها ڕێبوار خۆی لە دوای یەکێ لە کارەساتی مەرِ ئەمانەکەدا دەبێتە یەکێ لە لایەنەکانی ئەو دیالۆگە. لێرەدا دیسانەوە هونەری مۆنتاژ بەکاردێتەوە و دیالۆگەکە دەقرتێ و کامێرا دەچێتەوە سەر جێبەکە. ئێنجا ڕۆیشتنی ئەم جێبە لە دێ وە بۆ شار وەك هێلی سەرەکی و خاڵی ناوەڕاستی بازنەیەك وایە کە هەموو ڕووداوەکان لە دەوری ئەو دەسووڕێنەوە جەوهەری مەبەستی سەرنشینەکانی ئەوەیە بەچاوی خۆیان دیوی ڕاستەقینەی شوانەکەیان ببینن کە ئێستا بەهۆی دزیەوە لە ماڵ و سامانی ئەمان چۆن ژیانێك دەژی: (جێبەکە بەڕێوەیە، سەرنشینەکانی، تامەزرۆن، تامەزرۆن شوانەکەیان لە هەوار و باردۆخی نوێدا ببینن سمکۆ لە هەموویان بەپەرۆشترە و دەیەوێ ڕوو ڕاستەقینەی ڕێبواریان نیشان بدات. جێبی ماندوو و برێ جار کە دادێتەوە و ڕووی لە نشێو دەکات و چۆم و چۆمەلان و کارێز دەستێکی تەڕی پێدا دەهێنن و فێنکی

دەکەنەوە. کە هەڵدەستیتەوە دار و شەخسێکی چرە لەسەرە ڕێیدا بۆ پێشوازی دەستەو ئەزمر هۆیەی دڵداوە).

چیرۆکنووس بە شارەزاییەوە بۆ پتەوکردنی تەکنیکی چیرۆکەکەی سوودی هونەری -مونۆلۆژ- وەرگرتووە. لە دیمەنی خەیاڵ و داڵغە و لێکدانەوە دەروونییەکانی پەریخاندا چیرۆکنووس ڕاستەوخۆ سوود لەم هونەرە وەردەگرێ. پەریخان دەیەوێ گومان و ترسی ناخی خۆی بکوژێ و کێشەکانی یەکلایی بکاتەوە لە باری گومانەوە و بچێتە باری دڵنیاییەوە، بەڵام دەبینین کێشەکان ئەوەندە سەخت لە دەروونیا کاریگەر دەبن کە هەر لە باری دڵەڕاوکێ و دوودڵی و گوماندا دەمێنێتەوە! چیرۆکنووس بەم شێوە هونەرییە دەچێتە ناو دیالۆگی شتە شاراوە و بەدگومانەکانی پەریخانەوە! پەریخان لێوەکانی وشك هەڵاتوون، بێ خوڵك و هێز بەدەم زیندە خەوەوە لەسەر جێگەکەی تل دەخوات، یادگارەکانی والا دەکاتەوە (لێم بە گومانی بەڵام وەك بیستوومە هەموو دڵدارێك تا دەگاتە دوڵبەرەکەی بەگومانە. پاشان وردە وردە تەمی خانە گومانی دەڕەوێتەوە. جا من کوا بەینم لەگەڵ کەسی دیکە هەبووە) هەتا دەڵێت: (ئێستاش ڕێبوار لێم بەگومانی بەڵام منیش گومانم هەیە، وەکو تریش کە ڕێی کەوتە ئێرە زوو جێی لە دڵما کردەوە. هەر کاتێك خەم شالاوی بۆ هێنام خۆم داوەتە بەر شەپۆلی شمشاڵەکەی ئەو، کەچی وا تاوانباری دەکەن، سمکۆیش چەند پشوو درێژە، چەند سوورە لەسەر ڕای خۆی) چیرۆکنووس لەم چیرۆکەیدا ویستوویەتی لە شێوەدا هەموو هونەرەکانی تەکنیکی چیرۆکنووسی بەکار بهێنێ بۆیە فلاش باگ و هونەری تەداعی فەرامۆش نەکردووە، پەریخان بەبینینی سیما و ڕەنگ و حاڵەتی نوێی ڕێبوار سەری سووڕ دەمێنێ و وێنەکانی ڕابردوو دەبنە زنجیرەیەك ڕووداوی دڵتەزێن و دەکەوێتە باری گەڕانەوە لە وێنەی دزێو و تەڵخ و ژەنگاوی ئێستاوە بۆ خاوێنی و جیهانە پڕ لە خۆشەویستی و سیحرییەکەی ڕۆژانی پێشوو، ئەو وێنە دزێو و تەڵخەی ئێستای ڕێبوار و گێڕانەوە بۆ دوێنێی پەریخانەوە ئەم چەند بڕگەیە دروست دەکات جا ئێرگز چییە پەریخان؟ ئەو دەشت و هەڵمەتە بەتۆوە جوانن. ئێرگزی ئاسمانت بۆ دادەگرم، بەنیازم ئەوەم زەماوەند بکەین پەریخان).

هەر لە باسی فۆرم و چیرۆکی پەریخانەوە پێویستە ئەوە فەرامۆش نەکەین کە زمان یەکێکە لەو هۆیانەی ڕادەی سەرکەوتن و سەرنەکەوتن هەر دەقێکی ئەدەبی دیاری دەکات، بەهۆی زمانەوە نووسەر کێشە و ڕووداوەکان دەچنێ ئەو فکرەی کە دەیەوێ بیگەیەنێ بەخوێنەر هەر لە قاڵبی ئەو زمانەدا دێتە دێ و دەخولقێ. ئەگەر بڵێین زمان

بەردی بناغە و ستوونی هەر کارێکی ئەدەبیە رەنگە تا رادەیەك راست بێ، زمان هۆی دەربڕینە، بەرجەستە بیر و هۆش و خەیاڵ دەکات وێنەی هونەری بەهۆی زمانەوە پێك دێ، ئیقاعی ناوەوەی هەر کارێکی ئەدەبی بەهۆی زمانەوە دەتوانێت لەنگەری هارمۆنیی خۆی رابگرێت، بۆیە دەبینین ئەگەر چیرۆکنووس بەتایبەتی باشترین بیری لەلابێت نزیکترین مەسەلە لە ناخ و وجودی ئێمە بخاتە روو بەلام ئەگەر زمانێکی توندوتۆڵ و پاراو و رەسەن و خاوێن نەکاتە قاڵبی رووداوەکە ئەو قاڵبە هەر خۆی لە رووداوەکاندا ئەتوێتەوە و شکڵێکی نوێی پێ دروست نەکات ئەوا ئەو چیرۆکە هەر لە سەرەتای لە دایکبوونییەوە دەمرێت و لای خوێنەر تەئسیرێکی رۆحی و عەقڵی بەجێ ناهێڵێ. هەر شاکارێکی ئەدەبی لە جیهاندا بەزمانی هەر نەتەوەیەك نووسرابێت دەبینین لە رووی زمانەوە، یاخود لە دەرگای زمانەوە چووەتە ناو دنیای نەمرییەوە ئەگەر نووسەر لە نهێنی و چاك بێژی بنەرەتی زمانەکەی خۆی شارەزابوو وە کاریگەری زمانێکی جیاوازی لەو زمانە لە کارەکەیدا نەبینرا و ئەگەر نووسەر گەڕایەوە بۆ سەرچاوە روون و لێڵ نەکراوەکانی زمانەکەی خۆی ئەوا گرەوی یەکەم ئەو نووسەرە دەیباتەوە (محەمەد فەریق حەسەن) یەکێکە لەو چیرۆکنووسە کوردانەی کە هەر لە سەرەتای هاتنە ناو کۆڕی چیرۆکنووسی کوردییەوە بە شەقڵ و مۆرکی گرنگی پێدانی زمانێکی تایبەت بە رەوتی چیرۆکنووسی خۆی هاتە پێشەوە، ئەگەر رادەی سەرکەوتنی چیرۆکەکانی بەدوو هۆی سەرەکی دابنێین بەلای منەوە هۆی یەکەمی ئەو زمانەیە کە بەکاری دێنێ ئینجا هۆی دووەم ئەو فکر و بۆچوونانەیە کە بەو زمانە بەرجەستەی دەکات. لای ئەم چیرۆکنووسە ئەم مەرجی زمانە لە چیرۆکێکەوە بۆ ئەوی تر دەگۆڕێ و گۆڕانەکەش لە مەودای بەرەو پێش چووندایە. هەر خوێنەرێك بەوردی سەرنجی چیرۆکەکانی کۆمەڵە چیرۆکی یەکەمی ئەم چیرۆکنووسە بدات کە ساڵی ١٩٧٨ بەناوی –سێبەری ئەسپەشێ– وە بڵاوی کردەوە و بەراوردی بکات لەگەڵ زمانی چیرۆکەکانی –رستێك زەنگیانەی ناوی– و چیرۆکی –خۆرکەوتن– و –چیرۆکی پەریخان– هەست بەو راستیە دەکات کە زمان لای چیرۆکنووس بایەخی یەکەمی دراوەتێ و زۆر خۆی پێوە خەریك دەکات. ئەو وێنە و دیمەنانەی بەوشە و واتای کوردیەکی پاك دروستیان دەکات. کە بنچینەکەی یاخود سەرچاوەکەی لە هەوای پاك و ئاسمان و زەوی بەربلاوی دەشت و چیا و دێهاتەکانی کوردستانەوە هەڵدەقوڵێن و تێکەڵ بەیەکتری دەبن و تەنانەت هەندێ جاریش بەو زمانە وێنەی شیعری یاخود زمانی شیعر دەخولقێنێ. هەڵبەتە ئەم چەند نموونەیە گەواهێکی

پراكتیكی بێت بۆ سەلماندنی ئەو بیروڕایانەمان- هەر لە چیرۆكی پەریخانەوە وێنەیان لێ دەهێنێن و سەرنجیان بەوردی ئاڕاستە دەكەین: (بێریهان سووسەیان كردووە نێواران كاتێ دەچنە مەڕ دۆشین ڕێبواری شوان وەك پێشوازی لە ئازیزێك بكات هەڵدەكاتە بان بەرزە بێری و ڕووە و ئاوایی ئەنگوست لە شمشاڵ دەبزێوێ بەڵام هیچ كام لەو ئاوازانە ناگەنە ئەوەی كاتێك پەریخان دەردەكەوێ فووی پێدا دەكات و دەیلەقێنێتەوە ئەو ئاوازەیان تایبەت و دانسقەیە هەم ئاوازە و هەم هۆنراوە. پەریخان نێواران كاتێك دەچێتە نێو پەزان ڕووی وەك مانگی چواردەی لێ دێ ئاڵ بەردەوریدا خەرمانەیەك نووری سپی پەرژێنێتی. ئەگەرچی پەریخان تازە دەگاتێ بەڵام لەو ئافرەتانە دەچێت كە لە كتێبە ئاسمانییەكاندا ناویان دێت)، (كاتێكیش لە دۆشین دەبێتەوە تاریكی باڵ دەكێشێ هەر شتە و بەوادەی خۆی، هەرمێ كێویلە، قارچك، گورزەیەك ڕێواس پێشكەش بەپەریخان دەكات تەنانەت قسەی ئەوەیشی لێ دەكەن (پەریخان جامادانییەكەی بۆ هەڵدەبەستێت) لە شوێنێكی لاپەڕەكانی دوایی چیرۆكەكەیدا هەر بەو زمانە پاڕاو و شیعریەی خۆی بەجۆرێك ڕێبوار لە مرۆڤەوە دەكاتە گورگ هەروەك خوێنەر بەرامبەر فلیمێكی سینەمایی دانیشتبێ. ڕاستەوخۆ بیر و خەیاڵ و ڕوانینەكانی دەڕوات بۆ ئەو جێگەیە لەوێ بەچاوی خۆی هەموو ڕووداوێكی سەیر دەبینێ: ئێستا با بگەڕێینەوە لای ئەو چەند ڕەمزەی كە چیرۆكنووس بەكاری هێناوە ڕەمزەكان هەموو واقعین و هیچ ڕەمزێكی خەیاڵی و ئەفسانەیی تێدا نییە ئەگەرچی لەگەڵ لە چیرۆكی كورتی ئەم سەردەمەدا ڕەمزی خەیاڵی و ئەفسانەیی بۆ مەبەستی تایبەتی چیرۆكنووس بەكاردێت بەڵام لە چیرۆكی پەریخاندا پەنا براوەتە بەر خەیاڵ و ئەفسانە هەموو شتەكان ڕوویان داوە و بەچاوی خۆمان بینیومانن، بەڵام لێرەدا كۆ دەبنەوە و دەچنە قاڵبی چیرۆكەوە دەبێت ئەو ڕەمزانە كە تەعبیری هەرە ڕاستی ئەو كێشە و ڕووداوانەن بەجۆرێك بەكار بهێنرێت كە لە سنووری عەقڵ دەرنەچن و سنوور -مەعقولیەتی- خۆیان بپارێزن، ڕێبوار وەها لە چیرۆكەكەدا دەركەوتووە كە بەڕاستی پاك و عاشق و هونەرمەندە چیرۆكنووس ڕادەی ڕاستگۆیی ڕێبوار و هونەرەكەی بەجۆرێك نیشان دەدات كە هەرگیز ناتوانین بڕوا بكەین كەسێتی ساختە و دەروون پیس بتوانێ بەو شێوەیە ئەوەندە هەست و خەیاڵی مرۆڤانە و هونەركارانە بێت كە دڵی هەموو كەس بەتایبەتی پەریخان بەو جۆرە ڕابكێشێ و لە لایەكی تریشەوە كاتێك كە ڕێبوار ژیانی خۆی دەخاتە مەترسییەوە بەلاپاڵە تەشوێ تاشەكەدا هەڵدەزنێ هەتا چەكێ لە گوڵی نەوڕی بۆ چەپك بكات و بۆی

بهێنێ گومانێك لای ئێمه نامێنێتەوە كە ئەوی بەڕاست عاشقی نەبێ بۆ چەپكە گوڵێك كە دیاری بێ بۆ خۆشەویستەكەی ژیانی خۆی ناخاتە مەترسییەوە، بڕوانە ئەم گفتوگۆیە لە نێوان ڕێبوار و پەریخاندا:

ڕێبوار: لەوێشەوە بەلاپاڵی ئەشوێ تاشەكەدا هەڵزنام لای سەراورد توێژاڵێك بەفر بەچیاوەیە، چەپكێكم لەم گوڵە بۆ چنیت.

پەریخان: بەڵام ئەو شوێنە زۆر ئەستەمە ڕێبوار، خۆت خستووەتە مەترسییەوە ئادەی چەند جوانە!) ئینجا چیرۆكنووس بەلای منەوە بۆ هەڵبژاردنی ناوێكی نوێی وەكو ناوی –ڕێبوار– كە بێتە شوانێك لە لادێدا و لە شارەوە بۆ لادێ. چوویێت ئەمەش دیسان جۆرە ساردییەك لە چیرۆكەكەدا دروست دەكات و ناچێتە عەقڵەوە لەبەر دوو هۆ: یەكەمیان ئەوی كە ماوەیەكی زۆر لە دێهاتەكانی كوردستاندا ژیابێت دەزانێت كە هەتا ئەم ساڵانەی دوایش ناو ڕێبوار و شوانیش بێت لە كوردستاندا نەبوو شتی وەها ڕووی نەداوە. بەتایبەتی كەسێك نەبووە لە شارەوە بچێتە لادێ و ببێ بەشوان لە لادێ بەپێچەوانەوە شوان لە لادێوە هاتووە و لە شاردا لە دائیرەیەكدا دامەزراوە یا بۆ خۆی كاسبی كردووە. دووەمیش ئەوەیە ماوەیەكی زۆرە لە لادێ شوان نەماوە بەڵكو خەڵكی لە بری شوان بەنۆرە هەر ڕۆژەی چەند كەسێكیان دەبوونە شوانی مێگەل و مەڕ و وڵاخ و بەمەش دەوترا نۆرە شوانێ.

لێرەشدا ئەگەر بۆ مەعقولیەتی ئەوە بگەڕێینەوە كە ڕێبوار بەو چەند سەر مەڕە كە لەو دێیەوە دزیونی و بەپیكاپ بۆ شاری هێناون توانیبێتی كۆشكێك دروست بكات و سۆپەرێكی لێ بكرێت ئەمەش عەقڵ نایبڕێ، ئەگەر چیرۆكنووس ئەمەشی وەك ڕەمزێك بەكار هێنابێ هێشتا بەفریای ناكەوێ و ناتوانێ بەم ڕەمزە دەلالەتەكەیمان بۆ ڕوون بكاتەوە، ئەمە جگە لەوەی كە ئایا سمكۆ چۆن زانی ئەوە كۆشك و سەیارەی ڕێبوارە و چۆن هەر لە یەكەم ڕۆژەوە وەها ڕێبواری ناسی؟

چیرۆكی پەریخان یاخود بڵێین ئەو شوانەی كە بوو بەگورگ لەو جۆرە چیرۆكانەیە كە خوێنەری وریا هەست دەكات هەروا بەزۆر و دەستكرد چیرۆكنووس شوانێكی ئەكردوو بەگورگ، بەڵكە بەشێوەیەكی ناسایی و بەپێی گۆڕانی ڕووداوەكان و پێویستی حەتمی فكری ناو چیرۆكەكە بەشێوەیەكی هونەری و دوور لە داتاشین ڕێبواری تاوانبار لە بەردەم كۆمەڵێ خەڵكی زۆر لێكراو و خەڵەتێنراودا لە هەڵوێستێكی دیاریكراودا هەر كە

دەرگای ئۆتۆمبیلەکەی دەکاتەوە و دەبەوێ لەو دەوروبەرەدا، لە بەرچاو ون بێت هێزێکی گەورەتر لە هێزی شەڕی ئەو خواستە گلاوەکانی سەر هەڵدەدات و هەر لەوێدا لە ناو ئۆتۆمبیلەکەدا وردە وردە ئەندامەکانی لەشی لە مرۆڤەوە دەگۆڕێت بۆ گورگ، لە پێشەوە قاچەکانی ئینجا کەللەسەری و کلکی لێ دەڕوێ و ئینجا دەستەکانی دەبنە دوو چنگی خوێنمژی. لێرەدا بەلای منەوە هێزی نهێنی سەرکەوتنی ئەم چیرۆکە لەم کۆتاییەدا خۆی دەنوێنێ کە چۆن لێ دەبێتە گورگ! بەلام بۆ تەنها گورگ و نابێتە هیچ گیانلەبەرێکی درندە؟ ئەمەش هەر بۆ وریایی چیرۆکنووس دەگەڕێتەوە کە پێکەوە بەستنێکی لۆجیکی دروست دەکات لە نێوان کرۆکی ڕووداوەکەدا کە دزین و خواردنی مەڕەکانە لەلایەن گورگەکانەوە، بوونی ئەمیش بەگورگ هەر دەگەڕێتەوە بۆ باری حەقیقی و کرۆکی ڕووداوەکان. ئەگەر وای دابنێین ڕێبوار نەبوایە بە گورگ ئایا عەقل و لۆجیك قبوڵی دەکرد ببێتە چی؟! دیارە هەر گیانلەبەرێك بێت دەبێ درندە و بەکار و نەهەت و خراپ بێت، لێرەشدا هەر لە جێگای موناسبی گورگەکە ئەو کارە بەڕێوە بەرێت. لە دیمەنەکانی کۆتایی چیرۆکەکەدا وەك فلیمێکی سینەمایی وێنەی مرۆڤێك دەبینین کە بەشێوەیەکی هونەری ئەندامەکانی لەشی دەبێتە گورگ، گورگ ڕەمزێکی لەبارە لەوێدا کە نووسەر هێمای زۆر شتی پێ بکات و لە لایەکی تریشەوە دیوی ناوەوە و ناخی ڕاستەقینەی ڕێبوار: ئایا چیرۆکنووس هەر بەوەندە واز دێنێ کە مرۆڤێکە و ڕاستی خۆی دەدۆزێتەوە و ئاوێنەی هەقیقەتی خۆی دەبێت. قۆناغی یەکەم گۆڕانەکەیە لە مرۆڤەوە بۆ گورگ و چیرۆکنووس وێنەیەکی زۆر وردی گورگمان نیشان دەدات بەشێوەی گورگێکی برسی، گورگێکی سەردەمە تاریکەکانی مێژوو، ئەم گورگە دێنی و دیسان هەر لە ڕۆژگارە تاریکەکانی سووچێکی ئەم جیهانەدا نیشانمان دەداتەوە. تەنانەت چیرۆکنووس حاڵەتەکانی گورگی برسیشمان دێنێتە پێش چاو لەو کاتانەدا کە خەریکی هێرشبردن و خۆ ئامادەکردنن بۆ کەوتنە ناو ڕانە مەڕ و کوشتن و تاڵان کردنی هەڵدەوەشێتەوە لەو حاڵەدا بۆ خەڵکەکە دەڕوانێت، بەلای منەوە لەو مەرجانەی کە دەبێت لە هەر چیرۆکێکدا هەبێت هەتا بتوانێ دەرهەق بەخۆی سەرکەوتن مسۆگەر بکات بریتین لە:

یەکەم: ئەوەی کە مەوزوعێکی هاوچەرخ هەوێنی چیرۆکەکە بێت و ئێمەش کە دەیخوێنینەوە کەم و زۆر خۆمانی تێدا ببینینەوە، واتا ڕاستەوخۆ لەگەڵ ژیانماندا بێت وەك لە جێیەکی تردا نووسیم، ئەوەیە کە بەشێوەیەکی نوێ و قووڵتر و بەرفراوانتر بەژیانمانان بناسێنێ و زیاتر خۆمان لە ڕاستەقینەکانی ناخمان